

VILNIAUS UNIVERSITETO MEDICINOS FAKULTETAS
IR
LIETUVOS MUZIKOS IR TEATRO AKADEMIJA

Menų terapijos (dailės terapijos specializacijos)
antrosios pakopos (magistrantūros) studijų
Baigiamasis darbas

Terapinio santykio kūrimas dailės terapijos procese su nerimo spektro sutrikimą turinčiu
šešerių metų vaiku: atvejo analizė

Creating the Therapeutic Relationship in Art Therapy with a Six Year Old Child with
an Anxiety Disorder: A Case Study

Donata Daukšaitė-Digrienė

Darbo vadovė

VU MF Asist. Dr. Audronė Brazauskaitė

(institucija, pedagoginis vardas, mokslo laipsnis, vardas, pavardė)

Konsultantė

VU FsF Doc. Dr. Greta Kaluževičiūtė

(institucija, pedagoginis vardas, mokslo laipsnis, vardas, pavardė)

Mokslo tiriamojo darbo įteikimo data _____

(pildo atsakingas Katedros/Klinikos darbuotojas)

Registracijos Nr. _____

(pildo atsakingas Katedros/Klinikos darbuotojas)

Studentės elektroninio pašto adresas (donata.dauksaite-digriene@mf.stud.vu.lt)

2025

TURINYS

SANTRAUKA	4
SUMMARY	5
SĄVOKŲ IR SANTRUMPŲ ŽODYNĖLIS	6
ĮVADAS	8
1. TEORINIO TYRIMO KONTEKSTAS: TERAPINIO SANTYKIO, NERIMO IR DAILĖS TERAPIJOS SĄSAJOS.....	11
1.1. Terapinio santykio sampratos analizė psichoterapijoje	11
1.2. Trinaris santykis dailės terapijoje	13
1.2.1. Meno medžiagų vaidmuo trinariame santykyje	16
1.2.2. Kūrybos procesas kaip santykio raida	19
1.2.3. Meno produktas: prasmės kūrimas	24
1.3. Vaikų nerimo spektro sutrikimai ir jų pasireiškimas.....	26
1.4. Dailės terapijos taikymas nerimo spektro sutrikimų turintiems vaikams.....	29
2. TERAPINIO SANTYKIO KŪRIMAS DAILĖS TERAPIJOJE SU VAIKU: EMPIRINIS TYRIMAS	32
2.1. Tyrimo metodologija	32
2.1.1. Tyrimo tikslas ir eiga.....	32
2.1.2. Teorinis tyrimo metodo pagrindimas	34
2.1.3. Duomenų rinkimo metodai	36
2.1.4. Duomenų analizės metodai.....	39
2.1.5. Tiriamojo atvejo ir terapinio konteksto pristatymas.....	42
2.1.6. Tyrimo etika	42
2.1.7. Refleksyvumo vaidmuo sisteminiame atvejo tyrime	43
2.2. Tyrimo rezultatų analizė	44
2.2.1. Santykio su medžiagomis raida terapiniame procese	44
2.2.1.1. Pradinis įsitraukimas: pirmieji sąlyčiai su medžiagomis	44
2.2.1.2. Sensorinės patirties raida ir kūrybinė laisvė	46
2.2.1.3. Kai medžiaga tampa simboliu: kūrybos turinio raida.....	49
2.2.2. Terapinio santykio raida per kūrybinį procesą	51
2.2.2.1. Santykio pradžia: vaiko bandymai įsitraukti	51
2.2.2.2. Autonomiškumo ir kontrolės dinamika: kūrybos laisvė ir struktūros ribos	53
2.2.2.3. Santykio stiprinimas per emocijų raišką kūryboje.....	55
2.2.2.4. Kai medžiaga tampa simboliu: kūrybos turinio raida.....	58
2.2.2.5. Santykio branda per dalijimąsi kūryba	60
2.2.3. Kūrinių analizė: emocinis turinys ir santykio raida vaiko kūryboje.....	61

2.2.3.1. Nuo ekspresijos prie formos	62
2.2.3.2. Kontrolės, grėsmės ir jėgos simboliai: agresijos transformacija	67
2.2.3.3. Dovanojimas per kūrybą: santykio raida ir brandos išraiška.....	74
2.2.3.4. Stabilumas ir santykis kūrybos pabaigoje	78
2.2.4. Pedagogų įžvalgos apie vaiko pokyčius terapinio proceso metu	83
2.2.5. Rezultatų apibendrinimas	85
2.3. Apibendrinimas ir diskusija.....	88
IŠVADOS	93
REKOMENDACIJOS	94
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	95
PRIEDAI	107

SANTRAUKA

Tyrimas, kuriame analizuojamas terapinio santykio kūrimas dailės terapijos procese su nerimo spektro sutrikimą turinčiu šešerių metų vaiku, parodė, kad terapinis santykis yra itin svarbus vaikų psichoterapijoje, nes suteikia vaikui saugų emocinį pagrindą sunkumų akivaizdoje. Pastaraisiais metais vis dažniau pastebimas vaikų nerimo spektro sutrikimų paplitimas, kuris neretai pasireiškia dar iki mokyklinio amžiaus. Vaikams, kuriems sunkiau išreikšti savo jausmus žodžiais – ypač patiriantiems nerimą – tradicinės terapijos gali būti ribotos, todėl vis aktualesnė tampa dailės terapija – pagalbos forma, kurioje santykis mezgasi per kūrybą, medžiagų patyrimą ir simbolinę raišką. Trinarius santykis tarp vaiko, terapeuto ir meno terpės sukuria galimybę vaikui atsiskleisti saugiai ir kūrybiškai. Šiame kontekste natūraliai kyla poreikis giliau suprasti, kaip dailės terapijos procese kuriamas terapinis santykis su nerimą patiriančiu vaiku.

Darbo tikslas – atskleisti, kaip kuriamas terapinis santykis su nerimo spektro sutrikimą turinčiu šešerių metų vaiku dailės terapijos procese. *Tyrimo objektas* – terapinio santykio kūrimo procesas. *Tyrimo tipas* – kokybinis atvejo tyrimas. *Tyrimo uždaviniai*: (1) išanalizuoti terapinio santykio sampratą vaikų psichoterapijoje ir dailės terapijoje, (2) apžvelgti nerimo spektro sutrikimų raišką vaikystėje ir (3) ištirti terapinio santykio kūrimo eigą per vaiko sąveiką su meno medžiagomis, kūrybos procesu ir kūriniais.

Tyrimas buvo vykdomas ikimokyklinio ugdymo įstaigoje, individualiam darbui pritaikytame dailės terapijos kabinete. Tyrimo laikotarpis – 2022 m. spalio – 2023 m. birželio. Įvyko 29 kas savaitės sesijos (trukmė – 35–50 min.). Duomenys rinkti keliais būdais: fiksuoti piešiniai, rašyti stebėjimų užrašai, sesijos įrašytos diktofonu, užpildytos pedagogų įžvalgų formos. Analizėje naudotas AT-WAI modelis (vaiko sąveikai su medžiagomis), ArAT veismų lentelė (terapinio proceso stebėsenai), ETC modelis (kūrybinės raiškos analizei). Duomenys integruoti taikant trianguliacijos principą, tyrimo kokybė vertinta CaSE įrankiu.

Tyrimas atskleidė, kad terapinis santykis formavosi per gyvą, kūrybinį buvimą kartu, kuriame vaikas galėjo tyrinėti, reikšti emocijas ir palaipsniui įsitraukti į santykį. Nėdėrėktyvi kūrybinė aplinka leido vaikui išlaikyti savarankiškumą ir jaustis saugiai, o ryšys stiprėjo per bendrą veiklą ir atliepimą. Kūrybinis ETC lygmuo tapo esmine ašimi, jungiančia jutiminius, emocinius ir simbolinius patyrimus – tai padėjo vaikui reguliuoti vidinę įtampą, struktūruoti patirtis ir atskleisti augančio tapatumo ženklus. Kūrybos dinamika liudijo apie laipsnišką virsmą – nuo fragmentiškumo prie ryšio, nuo uždaramo prie atvirumo santykiui.

Raktiniai žodžiai: dailės terapija, terapinis santykis, vaikai, nerimo sutrikimai, kūryba, atvejo tyrimas

SUMMARY

This case study explores how a therapeutic relationship is formed in art therapy with a six-year-old child diagnosed with an anxiety disorder, highlighting its role in providing emotional security in child psychotherapy. Anxiety disorders have become increasingly common in children, often emerging before school age. For those who struggle to express emotions verbally, traditional talk therapy may be limiting. In contrast, art therapy offers a relational space through creative expression, sensory engagement, and symbolic communication. The triangular relationship between child, therapist, and art medium enables safe and meaningful self-expression.

The study *aims* to explore how a therapeutic relationship develops through a child's interaction with art materials, the creative process, and the resulting artwork. This qualitative case study focuses on the process of relationship-building. The research *objectives* are: (1) to analyze the concept of the therapeutic relationship in child psychotherapy and art therapy; (2) to review the expression of anxiety in childhood; and (3) to examine the dynamics of relationship formation through artistic interaction.

The study was conducted in a preschool setting between October 2022 and June 2023, during 29 weekly sessions. Data were collected through drawings, observation notes, audio recordings, and educator reflections. Analysis was based on the AT-WAI model (material interaction), the ArAT action table (process observation), and the ETC model (creative expression). Data were triangulated and the CaSE tool was used to ensure quality.

Findings show that the relationship evolved through shared creative presence, enabling the child to explore, express emotions, and gradually engage. A non-directive environment fostered autonomy and safety, while the Creative level of the ETC model helped integrate sensory, emotional, and symbolic experiences. Artistic development reflected a gradual shift from fragmentation to connection, from emotional closure to relational openness.

Keywords: art therapy, therapeutic relationship, children, anxiety disorders, creativity, case study

SĄVOKŲ IR SANTRUMPŲ ŽODYNĖLIS

Dailės terapija – paciento fizinei ir psichikos sveikatai stiprinti skirta tarpdalykinė veikla, integruojanti dailės ir medicinos, psichologijos, psichoterapijos, specialiojo ugdymo, socialinio darbo žinias, gebėjimus ir praktikas (Lietuvos Respublikos Sveikatos apsaugos ministerija, 2019).

Meno medžiagos (taip pat vartojamas terminas *dailės medžiagos*) – kūrybinės priemonės (pvz., dažai, molis, kreidelės), kurios dailės terapijoje veikia ne tik kaip išraiškos įrankiai, bet ir kaip aktyvūs terapinio santykio dalyviai (Hinz, 2020).

Meno produktas (taip pat šiame darbe vartojami terminai: *meno kūrinys*, *meno objektas*, *dailės produktas*, *dailės kūrinys*) – tai dailės terapijos ar meno terapijos procese sukurtas materialus kūrinys, atspindintis kliento vidinį išgyvenimą, kūrybinį procesą ar terapinę patirtį.

Menų terapija – tai terapinių praktikų sritis, apimanti įvairias meno formas, tokias kaip dailė, muzika, šokis ir drama, kuriose kūrybinis procesas naudojamas kaip pagrindinė priemonė skatinti asmens emocinį, socialinį, kognityvinį ir fizinį augimą bei sveikatą (Jones, 2005). Menų terapijos srityje kiekviena meno forma išvystyta kaip atskira profesinė kryptis, tačiau jas vienija bendra kūrybinės raiškos terapinė samprata. Nors Lietuvos teisės aktuose vartojamas terminas *meno terapija*, apibrėžiantis dailės ir muzikos terapiją kaip atskiras praktikas (Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerija, 2019), šiame darbe laikomasi platesnės, tarptautiniuose šaltiniuose grindžiamos *menų terapijos* sampratos, kurią plėtoja tokie autoriai kaip Kossak (2009) ir N. Rogers (1993).

Klientas – menų terapijos ar dailės terapijos procese dalyvaujantis asmuo, aktyviai kuriantis ir bendradarbiaujantis siekiant emocinio, psichologinio ar socialinio augimo.

Terapinis aljansas – struktūruota terapeuto ir kliento sąveika, grindžiama pasitikėjimu, bendrais tikslais ir užduotimis. Šis terminas dažniau taikomas apibrėžti vertinamus, pokyčiams reikšmingus santykio aspektus. Šiame darbe aljanso sąvoka naudojama tada, kai kalbama apie struktūrinius santykio elementus, įskaitant sąveiką su užduotimis ir meno medžiagomis.

Terapinis santykis – šiame darbe vartojamas kaip plati, patyriminė sąvoka, apimanti emocinį, kūrybinį ir bendravimo ryšį tarp kliento, terapeuto ir meno medžiagų dailės terapijos procese. Jis grindžiamas humanistinės psichoterapijos principais – empatija, besąlyginiu priėmimu ir autentišku buvimu. Terapinis santykis apima trinarę sąveiką su meno medžiagomis, kūrybos procesu ir sukurtu kūriniu, kurie daro reikšmingą poveikį santykio kūrimuisi ir eigai.

Trianguliacija – tai tyrimo patikimumo užtikrinimo strategija, kai tiriamas reiškinys vertinamas iš kelių duomenų šaltinių, skirtingų metodų, teorinių požiūrių ar tyrėjų perspektyvų, siekiant sustiprinti tyrimo duomenų pagrįstumą ir interpretacijų patikimumą (Yin, 2018; Flick, 2009).

Specialusis poreikis – individuali mokinio ugdymosi, raidos ar emocinė reikmė, reikalaujanti pritaikytos pagalbos (Specialiųjų ugdymosi poreikių turinčių mokinių ugdymo organizavimo tvarkos aprašas, 2021).

SANTRUMPŲ SĄRAŠAS

ArAT – Meninio įsivertinimo priemonė (angl. *Art-based Assessment Tool*); naudojama struktūruotai vertinti kūrybos procesą ir jos komponentus dailės terapijoje. Žr. paaiškinimą 2.1.4. skyriuje, p. 38.

AT-WAI – Dailės terapijos ir darbo aljanso inventorių (angl. *Art Therapy Working Alliance Inventory*); dailės terapijai pritaikytas terapinio aljanso vertinimo instrumentas. Žr. paaiškinimą 2.1.4. skyriuje, p. 40.

ETC – Ekspresyvių terapijų kontinuumas (angl. *Expressive Therapies Continuum*); teorinis modelis, naudojamas analizuojant meninės raiškos lygius dailės terapijoje. Žr. paaiškinimą 2.1.4. skyriuje, p. 41.

CaSE – Atvejo tyrimo vertinimo įrankis (angl. *Case Study Evaluation-tool*)

PİFF – Pedagogų įžvalgų fiksavimo forma

IVADAS

Temos aktualumas. Žmogaus egzistencija neatsiejama nuo sąveikos su kitais individais – jis iš prigimties linkęs bendrauti, dalintis patirtimi, kurti ir palaikyti ryšį. Šis ryšys, grįstas žmonių tarpusavio santykiais, daro didelę įtaką asmens gyvenimui, emocinei gerovei, psichologiniam stabilumui bei psichinei sveikatai. Tad nenuostabu, kad terapiniai santykiai, kurių pagrindas – priėmimas, empatija, buvimas šalia – yra esminiai ne tik terapinio proceso sėkmei, bet ir emocinių sunkumų įveikai bei psichologinei pusiausvyrai (Oaklander, 2007; Rogers C. R., 1957).

Vaikystėje santykio svarba įgauna dar didesnę reikšmę. Vaikai pažįsta pasaulį per santykį, o jų emociniai sunkumai, tokie kaip nerimas, dažnai susiję su nesaugumo patirtimis ir sunkumais įvardijant ar išreiškiant jausmus (Hartley et al., 2022; Malchiodi, 2020). Pastaraisiais metais vis dažniau atkreipiamas dėmesys į augantį vaikų emocinių sutrikimų paplitimą. Nerimo būsenos, įtampa, atsiskyrimo baimė ir elgesio problemos pasireiškia vis jaunesniame amžiuje (Kieling et al., 2011; World Health Organization, 2019), o tai sukuria didelį poreikį efektyvioms, vaikui pritaikytoms pagalbos formoms. Tačiau vaikams, ypač jaunesnio amžiaus ar turintiems sunkumų išreiškiant savo mintis žodžiais, tradicinės žodžiu grindžiamos terapijos neretai būna ribotos (Scheeringa et al., 2007).

Dailės terapija yra viena iš pagalbos formų, padedančių vaikui tyrinėti savo vidinį pasaulį per spalvą, formą, judesį ir simbolius. Kaip pabrėžia Malchiodi (2020), kūrybinis procesas ne tik išlaisvina jausmus, bet ir padeda juos suvokti, reflektuoti bei įprasminti. Ši terapijos forma leidžia kurti santykį ne tik per žodį, bet ir per veiksmą, kūrinį ar medžiagą, o tai ypač reikšminga, kai verbalinė raiška yra ribota (Hinz, 2020; Rankanen, 2014). Meno kūrinys tampa ne tik saviraiškos, bet ir bendravimo priemone – saugiu „tarpininku“ tarp vaiko ir terapeuto. Tokia sąveika sudaro pagrindą trinario santykio (vaikas–medžiaga–terapeutas) atsiradimui, kuris yra esminė terapinio proceso ašis, leidžianti vykti pokyčiui (Kossak, 2009; Schaverien, 2000; Wood, 1990). Vaikų terapijoje šis ryšys ypač svarbus – jis tampa saugiu pagrindu, leidžiančiu vaikui atsiverti, saugiai tyrinėti savo jausmus ir pasitikėti kitu.

Šiame darbe dėmesys skiriamas ne tik emocinių sunkumų raiškai, bet visų pirma – tam, kaip dailės terapijoje kuriamas terapinis santykis su nerimą patiriančiu vaiku ir kaip jis tampa atramos tašku terapiniam procesui. Šis klausimas svarbus ne tik praktinės pagalbos kontekste, bet ir siekiant giliau suprasti vaikų patirtis meno terapijos erdvėje (Cohen-Yatziv & Regev, 2019; Purswell, 2014; Van Lith, 2016).

Temos ištirtumas. Terapinio santykio reikšmė psichoterapijoje plačiai pripažįstama ir daugelis autorių nurodo, kad tai vienas iš svarbiausių veiksnių, darančių įtaką terapijos eigai ir pokyčiams (Flückiger et al., 2020; Norcross & Lambert, 2019). Vaikų terapijoje ši tema įgija papildomą svarbą – tyrimai rodo, kad saugus, prieinamas ir emociškai jautrus santykis gali būti

svarbiausias gydantis veiksnys (Hartley et al., 2022; Purswell, 2014). Vis dėlto dauguma tyrimų orientuojasi į žodinę psichoterapiją, o dailės terapijoje, ypač dirbant su vaikais, terapinio santykio dinamika tebėra mažai ištirta.

Kai kurie autoriai (Bat Or & Zilcha-Mano, 2018b; Kossak, 2009; Rankanen, 2014) pabrėžia, kad kūrybinis procesas prisideda prie santykio formavimosi, o meno medžiagos tampa svarbiu ryšio tarpininku. Tačiau tokie pastebėjimai dažnai apsiriboja teoriniais samprotavimais arba remiasi suaugusiųjų patirtimis. Empirinių tyrimų, kurie gilintųsi į tai, kaip dailės terapijos kontekste kuriamas santykis su vaiku, yra labai nedaug. Esami darbai dažniau vertina terapijos rezultatus arba analizuoja tėvų ir terapeuto bendradarbiavimą (Freilich & Shechtman, 2010; Shirk et al., 2011), bet neatskleidžia vaiko vidinės patirties ar santykio formavimosi proceso. Nors praktikoje dailės terapeutai pripažįsta santykį kaip esminę gydančią sąlygą, moksliniai tyrimai vis dar retai gilinasi į šio ryšio dinamiką per kūrybinį procesą.

Psichoterapinio santykio svarba aptariama ir Lietuvoje – kai kuriuose darbuose (Gudaitė, 2008, 2014; Žemaitienė, Buivydienė ir kt., 2006; Šapoka, 2009) siekta atskleisti jo struktūrą, emocinius aspektus bei meninės raiškos reikšmę terapiniame kontekste. Vis dėlto didžioji dalis tyrimų apsiriboja tokių reiškinių kaip perkėlimas, empatija, simbolinė emocijų raiška ar vidinių patirčių vaizdavimas analize, o visuminio, empiriškai pagrįsto terapinio santykio formavimosi tyrimų vis dar trūksta. Dailės terapijos srityje Lietuvoje vykdomi tyrimai dažniausiai orientuoti į raiškos analizę arba intervencijų poveikio vertinimą, o ne į santykio su vaiku formavimosi procesą. Ypač mažai analizuojama vaikų patirtis dailės terapijos procese, susijusi su terapinio santykio kūrimu, o Lietuvoje tokių tyrimų kol kas nėra. Atsižvelgiant į tai tampa akivaizdu, kad analizuoti, kaip dailės terapijoje kuriamas terapinis santykis su vaiku, yra ne tik aktualu, bet ir svarbu plėtojant dailės terapijos lauką Lietuvoje.

Temos naujumas. Šiame darbe analizuojamas terapinio santykio kūrimo procesas dailės terapijoje su nerimo spektro sutrikimą turinčiu vaiku. Ši tema mokslinėje literatūroje iki šiol nagrinėta itin fragmentiškai. Dauguma terapinio santykio tyrimų grindžiami verbaline psichoterapija, o dailės terapijos kontekste santykis dažniausiai lieka teoriniu apibrėžimu ar antriniu aspektu, nesigilinant į jo formavimosi eigą kūrybinėje erdvėje. Šiame tyrime terapinis santykis suprantamas kaip dinamiška sąveika tarp vaiko, terapeuto ir meno medžiagų, kuri atsiskleidžia per kūrybos procesą ir jo rezultatus.

Darbo naujumą lemia ne tik pasirinkta tema, bet ir tyrimo kryptis – dėmesys skiriamas ne galutiniam rezultatui, o santykio formavimosi eigai kūrybinėje erdvėje. Analizuojama, kaip pasitikėjimas ir ryšys atsiskleidžia per piešinius, pokalbius, atsitraukimą ar dovanojimą – reiškinius, kurie sunkiai apčiuopiami vien tik verbalinėmis priemonėmis. Tyrimas grindžiamas sistetine atvejo analize, kuri, remiantis kokybinės metodologijos principais, leidžia išsamiai suprasti vaiko patirties raidą terapinio santykio kontekste. Darbe vadovaujasi humanistinės psichoterapijos principais,

akcentuojančiais autentišką santykį, empatiją ir pagarbą kliento patirčiai, siekiant giliau suprasti terapinio proceso eigą ir terapinio santykio dinamiką.

Atsižvelgiant į ribotą terapinio santykio su vaikais tyrimų kiekį dailės terapijos kontekste, kyla klausimas, kaip šis santykis iš tikrųjų kuriamas per kūrybinį procesą. Nors terapinis santykis daugelyje teorinių požiūrių laikomas vienu svarbiausių pokyčio veiksmų, vis dar stokojama žinių apie tai, kaip jis mezgamas su vaikais, patiriančiais nerimą, kai žodinė raiška ribota, o kontaktas užsimezga per simbolius, medžiagas ir kūrybinę raišką. Šiame darbe keliama problema, kad trūksta empiriškai pagrįstų įžvalgų apie terapinio santykio kūrimąsi dailės terapijoje su vaikais, turinčiais emocinių sunkumų.

Vadovaujantis šia problema, šiame darbe siekiama atsakyti į pagrindinį tyrimo klausimą: **kaip dailės terapijos procese kuriamas terapinis santykis su nerimo spektro sutrikimą turinčiu šešerių metų vaiku?** Atsakymas grindžiamas vaiko sąveikos su meno medžiagomis, kūrybos procesu ir sukurtais kūriniais analize.

Tyrimo objektas – terapinio santykio kūrimo procesas dailės terapijoje su nerimo spektro sutrikimą turinčiu vaiku.

Tikslas – atskleisti, kaip kuriamas terapinis santykis su nerimo spektro sutrikimą turinčiu šešerių metų vaiku dailės terapijos procese.

Tyrimo uždaviniai:

1. Išanalizuoti terapinio santykio sampratą vaikų psichoterapijoje ir dailės terapijoje, išskiriant trinario santykio ypatumus.
2. Apžvelgti nerimo spektro sutrikimų raišką vaikystėje ir dailės terapijos taikymo galimybes vaikams, patiriantiems nerimą.
3. Ištirti terapinio santykio kūrimo eigą dailės terapijoje per vaiko sąveiką su meno medžiagomis, kūrybos procesu ir sukurtu kūrinium.

Tyrimo tipas – kokybinis atvejo tyrimas.

Tyrimo metodai: sąveikos su meno medžiagomis analizė pagal AT-WAI principus, terapinio proceso analizė naudojant ArAT veiksmų lentelę, kūrinių analizė remiantis ETC modeliu.

Tyrimas buvo vykdomas ikimokyklinio ugdymo įstaigoje, individualiam darbui pritaikytame dailės terapijos kabinete. Tyrimo laikotarpis truko devynis mėnesius – nuo 2022 m. spalio iki 2023 m. birželio. Jame dalyvavo šešerių metų vaikas, turintis nerimo spektro sutrikimą. Iš viso įvyko 29 kasavaitinės individualios dailės terapijos sesijos.

1. TEORINIO TYRIMO KONTEKSTAS: TERAPINIO SANTYKIO, NERIMO IR DAILĖS TERAPIJOS SĄSAJOS

Šioje tyrimo dalyje pirmiausia trumpai pristatoma terapinio santykio psichoterapijoje samprata kaip pagrindas tolesnei teorinei analizei. Atsižvelgiant į tyrimo tikslą – suprasti terapinio santykio kūrimąsi dailės terapijos kontekste su vaiku - literatūros analizė orientuota į humanistinės psichoterapijos kryptį, terapinio aljanso teorijas bei vaikų terapijos specifiką. Kitų psichoterapinių paradigmų išsamus nagrinėjimas nėra plėtojamas, siekiant išlaikyti dėmesį tiesiogiai tyrimui aktualiems aspektams. Pirmajame poskyryje nagrinėjama terapinio santykio samprata psichoterapijoje. Antrame poskyryje analizuojama trinario santykio samprata dailės terapijoje, ypatingą dėmesį skiriant meno medžiagų vaidmeniui, kūrybos proceso įtakai santykio formavimuisi bei meno produkto kaip prasmės kūrimo šaltinio svarbai. Galiausiai apžvelgiami vaikų nerimo sutrikimų ypatumai bei dailės terapijos taikymo galimybės vaikams, turintiems nerimo sunkumų.

1.1. Terapinio santykio sampratos analizė psichoterapijoje

Literatūroje dažnai vartojami skirtingi, tačiau glaudžiai susiję terminai: terapinis santykis, terapinis aljansas, darbinis aljansas, padedantis santykis (Kujalienė, 2011). Nors kai kurie autoriai mėgina juos skirti, daugeliu atvejų terminai naudojami kaip sinonimai, nurodant bendrą terapeuto ir kliento sąveiką, kuri terapijos procese įgyja esminę reikšmę. Lietuviškoje psichoterapijos literatūroje (Kujalienė, 2011) taip pat pažymima, kad šie skirtumai svarbūs daugiau teorinėse diskusijose nei praktikoje. Šiame darbe sąvokos vartojamos lanksčiai, atsižvelgiant į jų vartoseną šaltiniuose, tačiau visur pabrėžiama terapinio santykio kokybė kaip pagrindinis pokyčio veiksnys.

Humanistinėje psichoterapijos paradigmoje terapinis santykis suvokiamas ne tik kaip priemonė siekti pokyčių, bet ir kaip savaime gydantis, autentiškas dviejų žmonių susitikimas. C. R. Rogers (1961) išskyrė tris esmines sąlygas – besąlygišką priėmimą, empatiją ir autentiškumą, kaip būtinas asmens augimui palaikyti terapiniame santykiuje. Vėliau šios sąlygos buvo integruotos ir plėtojamos menų terapijoje, ypač N. Rogers (1993) ir Moon (2010) darbuose.

Terapinio santykio svarba nepriklauso nuo vienos teorinės krypties – Bordin (1979) siūlė darbinio aljanso modelį, kuriame pabrėžiama ne tik emocinio ryšio, bet ir susitarimo dėl terapijos tikslų bei užduočių svarba. Šis modelis laikomas neutraliu krypties atžvilgiu ir leidžia matyti terapinį santykį kaip bendradarbiavimu grindžiamą procesą. Safran ir Muran (2000) papildė šią sampratą, pabrėždami, kad terapinis santykis nėra statiškas - jis kinta, trūkinėja ir stiprėja vėl atkuriant ryšį, o pats šis procesas įgauna gydomąją vertę.

Ši dinaminė terapinio aljanso samprata glaudžiai dera su humanistiniu požiūriu, kuriame santykis suvokiamas kaip gyvas, nuolat kintantis procesas. Svarbu pažymėti, kad šiuolaikiniuose požiūriuose terapinis santykis laikomas ne tik pagalbine priemone siekiant pokyčių, bet ir savarankišku gydymuoju veiksniu: pats buvimas santykyje, patirties pripažinimas ir saugaus ryšio kūrimas tampa pagrindinėmis sąlygomis, kurios gali inicijuoti vidinius kliento pokyčius (Gudaitė, 2008).

Terapinio santykio dinamika su vaikais yra itin subtili: nuo pirmo akių kontakto, nuo terapeuto laikysenos, balso tono iki terapinės veiklos struktūros – viskas gali tapti signalais apie tai, ar vaikas jausis saugus santykyje. Terapeutui tenka užduotis sukurti „saugią bazę“ (Bowlby, 1969), nuo kurios vaikas galėtų tyrinėti, žaisti, kurti ir augti. Šiame kontekste svarbus tampa ir terapeuto gebėjimas sąmoningai reaguoti į savo paties jausmus – tai vadinama „terapeuto prisiderinimu“ (angl. *attunement*) (Kossak, 2009). Prisiderinimas apima gebėjimą būti „čia ir dabar“ su klientu, jautriai reaguoti į neverbalinius signalus, palaikyti emocinį kontaktą net ir sudėtingose situacijose. Pasak Erskine (1998), tai ne vien empatija, o gilesnis – kinestetinis ir emocinis kito žmogaus patirties pajautimas.

Šiuolaikinėje literatūroje taip pat akcentuojama, kad santykio procesas dažnai svarbesnis už konkrečius terapinius metodus: kliento išgyvenamas priėmimo ir matymo jausmas pats savaime gali tapti vidinių pokyčių katalizatoriumi (Gudaitė, 2008). Tai ypač ryšku vaikų terapijoje, kur žodinis kontaktas neretai būna ribotas, o emocinis ryšys įgauna esminę reikšmę.

Svarbu paminėti, kad nors humanistinė psichoterapijos kryptis (Rogers C. R., 1961; Moon, 2010) ypatingai akcentuoja terapeuto asmeninių savybių – empatijos, autentiškumo ir priėmimo – svarbą, šiuolaikinė literatūra pabrėžia kompleksiškesnį požiūrį į terapinio santykio kūrimą. Terapeuto gebėjimas kurti santykį yra būtina, bet nepakankama sąlyga veiksmingai terapijai. Terapinėje praktikoje reikšmingais tampa ir tokie aspektai kaip tinkamų metodų pasirinkimas, gebėjimas prisitaikyti prie kliento individualių poreikių ir raidos ypatumų (Bosgraaf et al., 2020b). Tokiu būdu pabrėžiama, kad efektyvus terapinis santykis yra ne tik asmeninių terapeuto savybių, bet ir profesinių įgūdžių, struktūrizuotos veiklos bei lankstaus, situacijai jautraus reagavimo rezultatas.

Vaikų gebėjimas žodžiu išreikšti savo vidinius išgyvenimus dažnai dar nėra iki galo išsivystęs (Byers & Lutz, 2015), todėl ryšys su terapeutu jiems tampa saugumo, reguliacijos ir augimo šaltiniu. Empatija, nuoseklumas, emocinis prieinamumas – tai pagrindiniai veiksniai, padedantys vaikui atpažinti save santykyje ir kurti pasitikėjimą (Hawley & Garland, 2008). Šiuos principus patvirtina ir šiuolaikiniai kokybiniai tyrimai, kurie rodo, kad vaikų patiriama terapinio santykio kokybė dažnai apibūdinama per saugumo, prieinamumo ir žmogiškumo patirtį (Hartley et al., 2022). Tyrėjai pabrėžia, kad vaikų terapijoje santykis nėra vien pagalbinė priemonė pasiekti terapinius tikslus – pats santykio buvimas tampa gydymo esmė.

Tyrimai rodo, kad terapinio santykio kokybė vaikų terapijoje tiesiogiai siejasi su terapiniais rezultatais – tiek simptomų mažėjimu, tiek pagerėjusiais emociniais gebėjimais (Ormhaug et al., 2014). Purswell (2014), tyrusi vaikų patirtis terapijoje, išskyrė, kad vaikai labai jautriai reaguoja į terapeuto autentiškumą, pastangas būti su jais, o svarbiausia – į patiriamą santykio saugumą. Šie pastebėjimai pagrindžia humanistinės paradigmos akcentuojamas sąlygas kaip itin svarbias vaikų terapijoje.

Apibendrinant galima teigti, kad terapinio santykio kokybė, jo procesinė ir dinaminė prigimtis bei terapeuto gebėjimas jautriai prisiderinti prie kliento poreikių sudaro pagrindą sėkmingam terapiniam darbui, ypač su vaikais. Šis teorinis pagrindas tampa esminiu atramos tašku analizuojant terapinio santykio formavimąsi dailės terapijos procese.

1.2. Trinaris santykis dailės terapijoje

Dailės kaip terapijos idėja ir terminas siejamas su Didžiosios Britanijos menininku Adrianu Keithu Grahamu Hillu (1895-1977), kurio dėka piešimas, lipdyba ir šokiai buvo taikomi kartu su medikamentiniu gydymu, o pati meno terapija buvo įtraukta į pacientų reabilitacijos programas (*Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2023). Meno terapijos, o kartu ir dailės terapijos naudą dailininkas siejo su galimybe paciento dėmesį nukreipti kita linkme. Jau pats terminas rodo jo dvipoliškumą, dėl ko neretai dailės terapija tapatinama su sveikatingumu, palaikomąja terapija arba tiesiog su meno raiška, ką ir bandė akcentuoti A. K. G. Hillas.

Visgi, nuo pat šio termino, o vėliau ir profesijos atsiradimo XX a. ketvirtąjo dešimtmečio pabaigoje buvo pateikta ir kitų menų terapijos apibrėžimų. Maždaug tuo pačiu metu psichoanalitinės dailės terapijos pradininkė JAV Margareta Naumberg taip pat pradėjo vartoti meno terapijos terminą ir sieti jį su psichoanalitine teorija (Edwards, 2004). Svarbu pabrėžti, kad skirtingi A. Hillas ir M. Naumberg taikyti meno terapijos metodai, kur pirmasis išskyrė patį meną kaip savaime terapinį, o antruoju požiūriu menas buvo suvokiamas kaip psichoanalitinė priemonė pašamonei atskleisti ir interpretuoti, yra labai svarbūs norint suprasti dailės terapiją šiandienos kontekste.

Iš to matyti, kad dailės terapija vystosi dviem lygiagrečiomis kryptimis - „menas kaip terapija“ ir „dailės psichoterapija“ – kurios kaitaliojasi meno terapijos proceso metu, todėl sudėtinga nenaudoti abiejų (Edwards, 2004). Vis dėlto yra skirtumų, kurie svarbūs norint suprasti dailės terapiją ir įvairius jos aspektus. Menas kaip terapija parodo paties meno gydomąjį poveikį, t.y. meno kūrimas pats savaime yra atpalaiduojantis ir tuo būdu gydantis procesas (Dalley, 2004). Mene kaip terapijoje naudojamas sensorinis-motorinis lygmuo siekiant dirbti su iš pašamonei kylančiais prisiminimais ir vaizdiniais (Damasio, 2021), kurie vėliau išreiškiami mene. Šie procesai duoda rezultatų, kai pagerėjimas matuojamas mažėjant stresui, nerimui ir gerėjant gebėjimui susidoroti su slegiančiomis

emocijomis per meno medžiagas (*Transfer: Journal for Art Therapy and Related Sciences*, 2023). Pavyzdžiui, su stresu susiduriančiam asmeniui kūryba meno priemonėmis yra raminantis užsiėmimas, kurio metu asmuo gali nukreipti mintis ir sumažinti jaučiamą stresą ar diskomfortą (Holmqvist & Lundqvist Persson, 2012).

Dailės psichoterapija šalia sensorinio-motorinio lygmens pabrėžia ir terapinio santykio, besivystančio tarp terapeuto, kliento ir meno kūrinio, svarbą, kuriame meno kūrinys yra kliento pasąmonės projekcijos objektas (Edwards, 2004). Šių pozicijų svarba yra esminis klausimas, susijęs su tuo, kada dailės terapijoje vyksta gydymo ir kada - terapiniai pokyčiai. Nors šie du požūriai į dailės terapiją žvelgia iš skirtingų požūrio taškų, svarbu atkreipti dėmesį, ar tai pirmiausia lemia pats kūrybinis procesas, ar kliento ir terapeuto santykis, ar, kaip dabar teigia daugelis meno terapeutų, įvairių ir subtilių jų tarpusavio sąveikų sintezė (Schaverien, 2000).

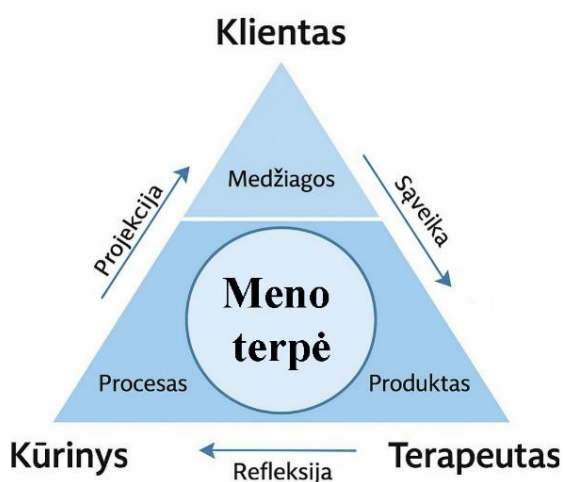
Menų terapijos humanistinėje tradicijoje vis dažniau pabrėžiama, kad svarbiausias pokyčių veiksnys nėra atskiras komponentas (pvz., medžiaga, kūrinys ar kūrybinis procesas), o autentiškas ryšys – kūrybinis „buvimas su kitu“ (Hinz, 2020; Rogers N., 1993). Terapeutas čia nėra vertintojas – jis tiesiog palaiko, jautriai reaguoja ir išbūna kartu su kliento vidiniais išgyvenimais kūrybinėje erdvėje. Toks santykis tampa saugios erdvės pagrindu, kuriame atsiveria galimybė tiek refleksijai, tiek augimui.

Humanistinėje dailės terapijoje svarbiausiu pokyčio veiksmu laikomas nuoširdus ryšys tarp terapeuto ir kliento, kuris dažnai kuriamas per bendrą kūrybinį veiksmą su meno medžiagomis. Tokiu būdu medžiagos tampa neatsiejama terapinio santykio raiškos priemone. Faktas, kad dailės terapijoje meno medžiagos yra pagrindinės terapinių intervencijų sudedamosios dalys, vaidina lemiamą vaidmenį diadiniuose kliento ir terapeuto santykiuose. Dailės terapijoje ši dinamika dažnai vadinama trinarium santykiu (Case, 2000; Schaverien, 2000; Wood, 1990). Schaverien (2000, p. 55) pabrėžia, kad šiame santykyje akcentai gali varijuoti, priklausomai nuo „išorės veiksnių, kliento poreikių ir terapeuto pasirengimo“. Analitinėje meno psichoterapijoje šis trinaris santykis sukuria dinamišką erdvę, kurioje visos funkcijos yra aktyvios ir spontaniškai keičiasi viena su kita (Schaverien, 2000). Idealiu atveju visi trys trinario santykio elementai turėtų būti vienodai svarbūs, tačiau dailės terapeutas taip pat turėtų būti lankstus.

Šiuolaikinėje dailės terapijos praktikoje vis daugiau dėmesio skiriama ne tik kliento kūrybos stebėjimui, bet ir terapeuto santykiui su pačiu kūrybiniu procesu (Moon, 2010; Hinz, 2020). Dabartinėje literatūroje išryškėja ir terapeuto dalyvavimo kūrybiniame procese reikšmė. Kaip pastebi Tompkins Rosa (2021), kai kuriose situacijose pats terapeuto dalyvavimas kūryboje kartu su vaiku (arba kūrybinė veikla šalia) gali sustiprinti terapinį ryšį, didinti pasitikėjimą ir sukurti saugesnę erdvę. Tokiu būdu santykis tampa ne tik stebimas, bet ir bendrai išgyvenamas. Tokioje kūrybinėje sąveikoje terapeutas yra ne tik stebėtojas, bet ir jautrus, į vaiko procesą atliepiančiai įsitraukęs dalyvis, kuris

nebando dominuoti ar perimti kontrolės. Tai gali padėti vaikui aiškiau patirti priėmimą, bendrumo jausmą ir saugų ryšį.

Be meno medžiagų svarbos, viena pagrindinių dailės terapijos teorinių prielaidų yra ta, kad meno kūrinys, atspindintis kliento vidinį pasaulį, taip pat turi įtakos ir dailės terapeuto bei kliento santykiui (Hilbuch et al., 2016). Kita svarbi teorinė prielaida kalba apie dailės terapeuto svarbą, suteikiant reikiamas medžiagas meno kūrimo procesui vykti ir sudarant sąlygas saugiai erdvei, kurioje klientas gali kurti, tyrinėti ir naujai pažinti save per savo meninę patirtį (Dalley, 2000; Wood, 1990; Hilbuch et al., 2016; Snir et al., 2017). Šie du požiūriai pasitarnauja norint giliau suprasti terapinį santykį dailės terapijos kontekste, kurį apima kliento ir dailės terapeuto elgesys su meno medžiagomis, meno kūrimo procesas (kliento kaip kūrėjo ir terapeuto kaip liudininko ar dalyvio) ir meno kūrinys, kurį aptaria klientas ir terapeutas (Hilbuch et al., 2016). Tai gali ne tik padėti kurti terapinį santykį, bet ir paspartinti terapinį darbą siekiant terapinių tikslų. Akivaizdu, kad meno medžiagos, meno kūrimo procesas ir gautas meno produktas, sudarantys meno terpę (Bat Or & Zilcha-Mano, 2018b), atlieka svarbias funkcijas terapiniame santykyje.

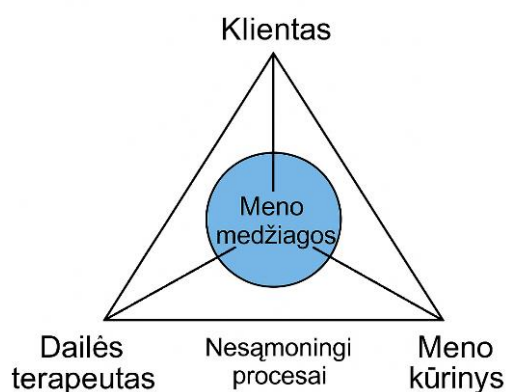

1 schema. *Trinaris santykis dailės terapijoje: išplėsta meno terpės schema (pagal Schaverien, Hilbuch ir kt., adaptuota autorės)*

Schema vaizduoja šiuolaikinį trinario santykio supratimą dailės terapijoje, kuriame meno terpę sudaro trys esminiai komponentai – sąveika su meno medžiagomis, kūrybinis procesas ir meno produktas. Medžiagos šioje schemoje pateikiamos atskirai viršuje, taip pabrėžiant jų kaip tarpininko vaidmenį tarp kliento vidinės patirties ir kūrybinės raiškos (plg. Schaverien, Hinz, Dalley). Meno terpė šiame modelyje suvokiama ne kaip išorinis santykio elementas, o kaip pati erdvė, kurioje santykis tarp kliento ir terapeuto vyksta per kūrybinę sąveiką.

1.2.1. Meno medžiagų vaidmuo trinariame santykiuje

Trinariame santykiuje meno medžiagos atlieka tarpininko vaidmenį tarp visų trijų trikampio ašių. Dažniausiai labiau aktyvus yra klientas, kuris tiesiogiai sąveikauja su meno medžiagomis, kurdamas meno produktą. Tuo tarpu dailės terapeutas yra tas, kuris atrenka ir siūlo dailės priemones klientui. Pasak Poon (2017), taip jis netiesiogiai prisideda prie kliento kuriamo meno produkto, pasikliaudamas savo paties sąmoningu ar nesąmoningu santykiu su meno medžiagomis. Žvelgiant į terapinį santykį iš trikampės piramidės perspektyvos (žr. 2 schema), dailės medžiagos yra piramidės

2 schema. Terapinio santykio piramidė dailės terapijoje (parengta pagal Poon, 2017)

Schema perteikia dailės terapijoje vykstantį trinarią santykį tarp kliento, terapeuto ir meno kūrinio, kurio centre yra meno medžiagos. Nesąmoningi procesai, kurie vaizduojami kaip ketvirtasis kampas, daro įtaką visoms santykio ašims ir nuolat kinta terapinio proceso metu.

šerdyje. Kad ir kaip trikampis pasisuktų, jos užpildo visas šonines piramidės sienas. Be to, trimačiame piramidės vaizde atsiranda ketvirtas kampas, kuris reprezentuoja nesąmoningus procesus, vykstančius šiuose sudėtinguose santykiuose (Poon, 2017). Šioje trikampėje piramidėje kiekvienas kampas susikerta su kitais trimis kampais ir kiekviena atskira piramidės siena savaip prisideda prie terapinio santykio dailės terapijoje.

Taigi, dailės terapeutui svarbu apsvarstyti kiekvieną santykio ašį, jų galimą tarpusavio sąveiką ir įtaką. Atsižvelgiant į tai, sąveika su meno priemonėmis terapinėje erdvėje nėra tik priemonė kūriniams kurti – tai pagrindas, iš kurio išauga santykiai (Hinz, 2020). Kartu meno medžiagos veikia kaip tarpininkas, padedantis kurti ir stiprinti terapinį santykį tarp kliento ir terapeuto. Svarbu užmegzti teigiamą terapinį santykį su klientu kaip dailės terapijos proceso pagrindą (Kagin & Lusebrink, 1978). Šiuolaikiniai autoriai vis labiau pripažįsta, kad kliento pasitikėjimas meno priemonėmis kaip terapine priemone yra glaudžiai susijęs su tarpasmeniniu terapeuto ir kliento santykiu (Bat Or & Zilcha-Mano, 2018, Gazit et al., 2021, Van Lith, 2016). M. Bat Or ir S. Zilcha-Mano (2018) atliktas tyrimas rodo,

kad meno užduoties turinys ne tik atspindi kliento ir terapeuto bendradarbiavimą atliekant terapines užduotis, bet ir iliustruoja terapinį aljansą platesne prasme. Pasak tyrėjų, ši išvada atitinka analitinės meno psichoterapijos požiūrį ir apibrėžia pagrindinius terapinių santykių dailės terapijoje aspektus, tokius kaip santykių rezonavimas, ekspresyvus bendravimas, empatija ir užuojauta (Hass-Cohen, 2008). Dailės terapeutas turėtų būti jautrus terapinio santykio raidai ir niuansams ir atsižvelgti į juos dirbdamas su dailės medžiagomis. Pasak Horvath, Del Re, Flückiger ir Symonds (2011), terapijos metu skiriamos užduotys ir medžiagos turėtų būti parenkamos pagal konkrečius kliento poreikius, lūkesčius ir galimybes. Atsižvelgdamas į tai, dailės terapeutas gali atidėti konkrečių dailės medžiagų ir technikų naudojimą proceso metu, kai terapinis santykis dar tik formuojasi arba tais atvejais, kai jis yra nutrūkęs ar susilpnėjęs (Bat Or & Zilcha-Mano, 2018). Tais atvejais, kai meno aplinka tampa saugiu prieglobsčiu, gali būti tikslinga palaikyti kliento ir meno sąsą ir kurti terapinį santykį su klientu palaipsniui.

Apskritai, dailės terapijoje terapiniai santykiai yra labai svarbus veiksnys kuriant saugią aplinką, kurioje klientas jaučiasi saugus kurdamas ir tyrinėdamas dailės medžiagas (Waller, 2006). Kuo labiau klientas jaučia, kad dailės terapeutas jį palaiko ir priima, tuo labiau jis linkęs laisvai tyrinėti pasitelkdamas meno priemones (Hinz, 2020). Ši sąsaja aptinkama psichoterapijos literatūroje, remiantis prieraišumo teorija, kur kliento ir terapeuto santykiai lyginami su prieraišumo santykiais, atspindinčiais tėvų ir vaikų santykių aspektus. Žvelgiant plačiau į prisirišimą, santykis su dailės medžiagomis gali daryti prielaidą ryšiui tarp saugaus prisirišimo ir tyrinėjimo rasti (Bowlby, 1969). Pavyzdžiui, remiantis Corem, Snir ir Regev (2015) žvalgomojo tyrimo rezultatais, pacientai, kurie jautėsi saugesni savo terapeutų atžvilgiu, pabrėžė turėję daugiau teigiamos patirties su dailės medžiagomis. Tai leido daryti prielaidą, kad saugiai besijaučiantys ir savo terapeutais pasitikintys pacientai gali būti linkę labiau įsitraukti į savęs pažinimą, naudodamiesi savo terapeutais kaip saugia baze tyrinėjimui. Kito atlikto tyrimo rezultatai parodė, kad geresnis terapeuto ir kliento terapinis santykis dailės terapijos proceso metu didžiąja dalimi lėmė stipresnį kliento įsitraukimą ir aukštesnius kliento interakcijos su meno priemone rezultatus, greičiausiai dėl kryptingos sąveikos su dailės medžiagomis ir metodais (Heynen et al., 2017). Bat Or ir Zilcha-Mano (2018a) tyrime taip pat laikomasi požiūrio, kad kuo glaudesnis kliento ir terapeuto terapinis ryšys, kalbant apie darbinį aljansą, tuo labiau klientas jaučiasi patogiai su dailės terapeuto intervencijomis ir gali laisvai kurti jo akivaizdoje. Tuo būdu dailės terapeuto aktyvus vaidmuo terapijos metu pasiūlant naują dailės priemonę ar pan. yra teigiamai susijęs su terapiniais santykiais. Autoriai sukūrė dailės terapijai pritaikytą darbinio aljanso matavimo priemonę (AT-WAI), kurioje atsispindi kliento pasitikėjimas kūrybine užduotimi, emocinė patirtis procese ir terapeuto intervencijų priėmimas.

Taigi, saugus prisirišimas suteikia saugų pagrindą klientui kūrybiškai ir žaismingai tyrinėti tiek aplinką, tiek savo vidų. Žvelgiant iš psichodinaminės perspektyvos, terapinis darbas skatina savęs

pažinimą tyrinėjant meno medžiagas, meno kūrimo procesą ir sąmonėje kylančius vaizdus (Naumburg, 1966). Bateman ir Fonagy (2004) teigė, kad terapeuto užduotis visų pirma yra sukurti saugią aplinką, o tada sukurti rėmus kūrybiniam žaidimui. D. W. Winnicotto rekomendacijose pabrėžiama žaidimo ir kūrybiškumo svarba bei terapeuto vaidmuo ypač dirbant su vaikais (Waller, 2006). Meno dėka palaikomas ryšys tarp vaiko ir terapeuto tiek sesijų metu, tiek tarp sesijų. Taip vaikui padedama pereiti iš nesaugios prisirišimo pozicijos į saugią. Dar daugiau, analitinės psichoterapijos klasiko pasiūlyta bendravimo su vaikais technika konsultacijos metu piešiant spontaniškai vingiuojančią liniją ir pakaitomis pridėdant elementus prie piešinio ir juos komentuojant, leidžia vaikui patirti, kad su suaugusiuoju galima įsitraukti į žaismingą procesą. Pokyčiai vyksta mokantis žaisti ir taip išlaisvinti susikaupusias emocijas. Vaikas gali išreikšti emocijas ir jomis dalytis, išmokti naujų santykių modelių, o tai savo ruožtu padeda jam tapti labiau pasitikinčiu savimi, kūrybingesniu ir labiau sąmoningu (Winnicott, 1971).

Kalbant apie dailės medžiagų naudojimą darbe su vaikais dailės terapijoje, 2020 m. Bosgraaf ir kitų tyrėjų atlikta sisteminė apžvalga atskleidė, kad vaikų ir paauglių psichosocialinių problemų gydymui dailės terapijoje naudojamas platus meno medžiagų ir metodų spektras. Jokios konkrečios meno medžiagos ar technikos analizuotuose tyrimuose neišsiskyrė. Be to, sesijose naudojami metodai, užduotys labai įvairūs ir nesusiję su terapeuto taikomu konkrečios psichoterapijos požiūriu. Atsižvelgiant į tai, mažiau svarbu, kokias medžiagas ar technikas dailės terapeutai naudoja psichosocialinių problemų gydymui. Proceso metu naudojamų medžiagų, metodų ir užduočių įvairovė rodo, kad dailės terapijoje svarbus individualus priėjimas (Bosgraaf et al., 2020a). Tai atitinka koncepciją, kad dailės terapeutai gali prisitaikyti prie kliento galimybių ir poreikių naudodamiesi meno medžiagomis ir empatiškai taikomomis intervencijomis kūrybos procese (Franklin, 2010). Tokiu būdu medžiagos ir metodai gali pasiūlyti vaikui „saugų tiltą“, kad galėtų užmegzti ryšį su terapeutu ir tyrinėti bei augti emocinėje, socialinėje ir elgesio srityse (Bosgraaf et al., 2020a).

Akivaizdu, kad dailės medžiagos gali padėti suvaldyti terapinį užsiėmimą. Tai patvirtina ir neurobiologiniai tyrimai, teigiant, kad tiesioginis kontaktas su dailės medžiagomis gali raminti (Hass-Cohen, 2008). Pavyzdžiui, odoje esantys sensoriniai receptoriai leidžia ne tik atpažinti objektus ir jais manipuliuoti, bet ir aktyvuoja smegenų sritį, atsakingą už emocijų reguliaciją (Cozolino, 2006). Unikalių meno medžiagų savybės, galinčios sukelti kūrėjui įvairias emocijas ir išgyvenimus, išskiriamos ir Ekspresyvių terapijų kontinuume (angl. *Expressive Therapies Continuum*, (ETC)) teoriniame modelyje, kuriame nagrinėjama, kaip žmogus, sąveikaudamas su meno medžiagomis ir meno produktu, išreiškia savo jausmus ir išgyvenimus (Riccardi et al., 2014). Kitaip tariant, tiek dailės terapeutas, tiek meno medžiagos veikia kaip fiziniai, psichologiniai ir emociniai „konteineriai“, t. y. talpyklos, gebančios priimti ir saugoti kliento vidinius išgyvenimus (Killick, 2000). Meno

medžiagos taip pat gali veikti kaip trečiasis dėmuo terapiniame santykiuje, padedantis suvaldyti klientus užplūstančius jausmus ir suteikianti saugų atstumą apmąstyti kylantį turinį.

Pénzes su kolegomis 2014 m. atliktame tyrime teigiama, kad pagal tai, kaip klientas sąveikauja su dailės medžiagų savybėmis, kaip kuria meno produktą - ką klientas daro su meno medžiagomis ir kaip jis tai daro - galima daryti išvadą apie tokias kliento psichinės sveikatos savybes kaip kliento racionalizacija, motyvacijos lygis ar gebėjimas reaguoti į priemones lanksčiai (Pénzes et al., 2014). Tai taip pat pabrėžia meno medžiagų funkcijos vertinimo dailės terapijos vertinime reikšmingumą, kur vienas iš pagrindinių dailės terapijos vertinimo tikslų – sprendimas siūlyti tolesnį gydymą, formuluoti gydymo tikslus ir parinkti tinkamas dailės intervencijas (Betts, 2006). Tęstiniame Pénzes, van Hooren, Dokter, Smeijsters ir Hutschemaekers (2015) tyrime rezultatai atskleidė, kad formalūs kliento meno produkto elementai gali suteikti įžvalgų apie kliento sąveiką su dailės medžiagomis ir jo psichologinį funkcionavimą. Informaciją apie kliento psichinę būseną galima nustatyti suklasifikavus kliento sąveikos su medžiagomis ypatumus (judesio, dinamikos, erdvės, tempo, spaudimo, dėliojimo, formavimo, kartojimo ir kontrolės) nuo „afektinio“ iki „racionalaus“ (Pénzes et al., 2015). Taigi, sąveikos su meno medžiagomis nagrinėjimas ir gauto meno produkto analizė gali padėti išvelgti kliento psichinę būseną ir atskleisti ypatybes, kaip apdorojama informacija. Tai taip pat gali suteikti informacijos apie *„esamų arba norimų santykių kokybę“* (Hilbuch et al., 2016, p. 24). Tai patvirtina, kad sąveika su medžiagomis yra svarbus veiksnys tiriant terapinio santykio aspektus, todėl Hinz (2020) teigė, kad būtina stebėti, tirti ir suprasti polinkį ar priešišumą meno medžiagoms, nes tai gali turėti įtakos terapiniams santykiams ir terapiniam darbui.

Galiausiai, tai, kaip klientai elgiasi su meno medžiagomis dailės terapeuto akivaizdoje, galima vertinti ir iš kliento reagavimo intraasmeniškai į perkėlimą perspektyvos. Pasak Gómez Carlier (2021), įvairios medžiagų juslinės savybės gali sukelti netiesioginius prisiminimus, kurie savo ruožtu gali daryti įtaką kliento sąveikos su medžiagomis būdui. Pavyzdžiui, Hilbuch ir kt. (2016) tyrimo rezultatai rodo, kad tyrimieji menines medžiagas naudojo atsižvelgdami į savo asmenines patirtis taip, kaip su jais pačiais buvo elgiamasi arba kaip jie norėtų, kad su jais būtų elgiamasi, atsižvelgiant į ankstesnius tarpasmeninius santykius. Taip pat dailės medžiagos gali skatinti klientus savo nesąmoningus impulsus išveikti sublimacijos forma (Hilbuch et al., 2016). Akivaizdu, kad meno medžiagos ne tik atlieka tarpininko vaidmenį terapiniuose santykiuose, bet ir joms būdingos savybės yra neatsiejama kliento terapinio ir kūrybinio proceso dalis.

1.2.2. Kūrybos procesas kaip santykio raida

Tyrimais nustatyta, kad terapinis aljansas susijęs su psichoterapijos rezultatais ir veikia kaip procesu grindžiamas veiksnys (Flückiger et al., 2020). Remiantis Zilcha-Mano (2017) dviejų

komponentų modeliu, terapinis aljansas gali būti skirstomas į du tipus: **į bruožus panašų komponentą**, susijusį su kliento pastovia savybe – gebėjimu kurti tvarius ir patenkinamus tarpasmeninius ryšius, ir **į būseną panašų komponentą**, atspindintį pokyčius terapinio proceso metu – t. y. tai, kaip stiprėja ar keičiasi santykis su terapeutu. Tyrimai parodė, kad būtent į būseną panašūs aljanso pokyčiai, pavyzdžiui, santykio sustiprėjimas, gali nulemti vėlesnį simptomų sumažėjimą. Kitaip tariant, dinamiškai besikeičiantis santykis terapijoje pats savaime gali turėti terapinį poveikį, nepriklausomai nuo kliento pradinio gebėjimo kurti ryšius. Pasak Zilcha-Mano (2017), šie pokyčiai gali ne tik numatyti terapinį rezultatą, bet ir lemti ilgalaikius paciento bruožų pokyčius, susijusius su simptomų mažėjimu, gyvenimo kokybe ar tarpasmeninių santykių suvokimu. Tokios išvalgos padeda geriau suprasti, kaip santykio raida gali būti sąmoningai palaikoma terapijoje (Argaman Ben David et al., 2021).

Dailės terapijoje terapinis procesas apima pasitikėjimu ir nuoširdumu grįstų santykių tarp kliento ir terapeuto kūrimą ir problemos nagrinėjimą per kūrybinį procesą (Rastogi et al., 2022). Pasak Lambert (1992), terapijos sėkmę lemia keturi veiksniai: klientas, santykiai, teorija ir viltis. Kliento veiksniai apima motyvaciją, palaikymą iš aplinkos ir turimus resursus. Terapinio santykio kokybė iš kliento pusės yra nepaprastai svarbi siekiant terapinių tikslų. Terapeuto naudojama teorinė kryptis, metodai ir intervencijos turi įtakos terapijos sėkmei. Paskutinis veiksnys suteikia vilties, kad terapija sumažins klientui kilusias problemas. Lambert (1992) teigia, kad iš šių keturių veiksnių svarbiausi yra kliento veiksniai ir kliento bei terapeuto santykiai.

Dailės terapijoje derinamos tradicinės psichoterapinės teorijos ir metodai kartu su kūrybinio proceso terapiniu aspektu, atsižvelgiant į dailės medžiagų savybių poveikį psichoemociinei būsenai. Teorijos nustato bendruosius rezultatus, atspindinčius terapijos efektyvumą ir tikslų pasiekimą (Van Lith, 2016). Dailės terapeutai dažniausiai dirba remdamiesi viena teorija, tačiau atsiranda vis daugiau terapeutų, linkusių keisti savo terapinio požiūrio teorinį modelį ar taikančių integruotą požiūrį, atsižvelgiant į individualius kliento veiksnius (Zubala et al., 2014). Kitais žodžiais tariant, daugelis terapeutų renkasi tuos teorijų aspektus, kurie geriausiai padeda tenkinti skirtingus klientų poreikius. Priklausomai nuo teorinės krypties dailės terapeutas naudoja verbalines ir neverbalines terapines intervencijas, kurios taikomos tiek struktūruota (direktyvia), tiek ir laisva forma. Nors įvairiose teorijose naudojamos verbalinio bendravimo strategijos skiriasi, bet visuomet sutariama dėl vieno – tai padeda klientui išsakyti mintis ir išreikšti emocijas palankioje aplinkoje, kas veda prie gilesnių išvalgų. Atitinkamai kūrybinis procesas taip pat padeda atskleisti, tyrinėti ir suvaldyti patirtis bei emocijas, t.y., suteikia erdvę vizualiai tyrinėti "nematomą" vidinį pasaulį (Rastogi et al., 2022). Maišymas, minkymas, piešimas, plėšymas, karpymas reikalauja konkrečių veiksmų ir susikaupimo. Pasak autorių, šis veiksmas paremtas neverbalinis procesas suaktyvina kliento psichines savybes kūrybiškais būdais ir skatina „dinamišką bendradarbiavimą, leidžiantį kūrėjui, pasitelkus meno

priemonės ir technikas, atrasti ar susigrąžinti naujas ar prarastas savasties dalis“ (Hlavec & Feldwisch, 2022, p. 250).

Visgi, nepaisant neretai taikomo integruoto požiūrio, dėl darbo su vaikais specifiškumo vis daugiau autorių linkę išskirti humanistinį požiūrį. Tai patvirtina ir Hongyi, Yanhua, Misi ir Feng (2022) atliktas tyrimas, lyginęs psichodinaminės dailės terapijos paradigmos ir socialinės humanistinės krypties dailės terapijos poveikį pažeidžiamų vaikų psichologinei raidai praktikoje. Pasak autorių, didžiausias psichodinamiškai orientuotos dailės terapijos teorijos trūkumas yra tas, kad šis metodas, kaip klinikinė psichoterapija, stokoja emocinės sąveikos, nepakankamai užtikrina teigiamas emocijas sociume vaikų emocinės raidos požiūriu ir negali pilnai atskleisti humanistinio rūpinimosi pažeidžiamais vaikais, turinčiais psichologinių sunkumų, dėl ko yra apribotas ilgalaikis dailės terapijos poveikio pagrįstumas. Tai rodo, kad, lyginant su psichodinamine dailės terapija, socialinės humanistinės krypties dailės terapija labiau prisideda prie reikšmingo pažeidžiamų vaikų gyvenimo kokybės pagerėjimo. B. Ball (2002), išanalizavęs dailės terapijos sesijas su vaikais, nustatė, kad kūrybinis procesas buvo pagrindinis kliento ir terapeuto sąveikos akcentas, o dėmesys menui buvo glaudžiai susijęs su dėmesiu terapiniams santykiams, kas taip pat patvirtina humanistinio požiūrio privalumą. Į asmenį orientuotos meno terapijos pradininke laikoma Carlo Rogerso dukra Natalie Rogers, per kliento išreiškiamas mintis ir vidinius impulsus aktyviai jį įtraukia į kūrybinį procesą (Rogers N., 2016). Pasak autorės, dėmesys sutelkiamas į procesą, o ne į produktą, nepaisant to, kad produktas tarnauja kaip tyrinėjimo ir diskusijų vieta, siekiant įgyti asmeninę įžvalgą.

Šiuolaikiniai humanistinės psichoterapijos tyrimai išskiria: a) autentišką asmeninį santykį kaip esminį veiksmingos praktikos elementą; b) terapinių santykių suderinamumo svarbą klientų lengvesnei emocinio skausmo įveikai; c) terapinių santykių bendradarbiavimo svarbą terapijos procesui vystyti ir klientų pasakojimams bei asmeninėms istorijoms atskleisti, siekiant bendro supratimo ir tarpasmeninio pasitikėjimo (Angus et al., 2015). Pasak Rastogi (2022) sudarytos knygos autorių, humanistiniai dailės terapijos principai nėra grindžiami direktyvomis ar metodikomis – jie kyla iš tarpasmeninio praktikuojančio specialisto stiliaus, kuris skatina įgalinimą ir pripažįsta kliento žmogiškąją patirtį. Tai nereiškia, kad terapija neturi jokios krypties, bet veikia tai, kad terapeutas sukuria saugią ir palankią aplinką, kurioje klientas pats nustato terapijos kryptį, o terapeutas jį lydi procese. Humanistinės praktikos principai, pagrinde besiremiantys Carlo Rogerso į asmenį orientuotos terapijos teorija – empatija, ryšiu tarp kliento ir terapeuto, besąlygišku teigiamu požiūriu, nuoširdumu ir suderinamumu, emocijų priėmimu ir prasmės kūrimu - patvirtina vėlesnių darbų reikšmingumą (pvz. Karver et al., 2008; Moon, 2016; Norcross, 2011; Rogers N., 2016). Humanistinė kryptis iš dailės terapeuto tikisi buvimo šalia ir atvirumo, pagarbos kliento mintims ir jausmams esamuoju momentu ir galimybės kartu su klientais užsiimti meno kūrimu (Moon, 2016), siekiant sukurti saugią aplinką, kurioje gali vykti kliento augimas (Hogan, 2016).

Vis daugiau tyrimų taip pat rodo, jog sėkmingai terapijai vykti svarbi ir terapeuto asmenybė (Angus at al., 2015; Aponte, 2022; Duncan at al., 2010), lemianti empatiško bendravimo įgūdžius, gebėjimą stiprinti klientų emocinę raišką ir savireguliaciją bei gebėjimą kurti saugų ir produktyvų terapinį santykį sesijų metu. Moksliniais tyrimais įrodyta, kad būtent asmenybės bruožai pagrįsde ir išskiria terapeutą kaip sėkmingą, o tuo tarpu terapeuto naudojami darbo metodai ar taikomos teorijos daug mažiau reikšmingos nei paties specialisto gebėjimas suvokti ir priimti klientą su jo patirtimi (Blow at al., 2007). Aponte (2022) teigia, kad terapeuto vidinis „aš“ yra esminis terapinio proceso elementas, nes būtent terapeuto santykiai su klientais yra terpė terapiniam darbui sėkmingai vystytis. Terapinio proceso metu pabrėžiamas sąmoningas darbas per terapeuto asmenybę ir gyvenimo patirtį, apimančias dvasinę, filosofinę, kultūrinę ir socialinę visuomenės dinamiką, tačiau ypatingas dėmesys skiriamas terapeuto emocinei ir psichologinei patirčiai, padedančiai empatiškai susieti ir suprasti klientą. Visgi, nors terapeutas yra empatiškas savo klientų atžvilgiu, profesionalumas išlieka – terapeutas peržengia terapinio proceso, kurio pagrindas yra santykiai, ribas ir bando dirbti su klientais prie jų prisiderindamas. Erskine (1998, p. 236) tai apibrėžė kaip *"kinestetinį ir emocinį kitų žmonių pajautimą"*, kuris peržengia empatijos ribas. Tuo būdu terapinis nusiteikimas reiškia gebėjimą prisitaikyti prie kliento būties, įskaitant pojūčius, jausmus, poreikius, tuo pat metu giliai suvokiant savo fizinės ir emocinės reakcijas. Šio žmogiškojo santykio poreikio patenkinimas yra esminis terapinio santykio komponentas (Erskine, 1998). Ekspresyvių menų terapijos atstovo M.S. Kossako teigimu terapeutas mokosi įsiklausyti į kliento pojūčius, jausmus ir poreikius, kartu giliai suvokdamas savo paties fizinės ir emocinės reakcijas į tai. Šis procesas vadinamas terapeuto prisiderinimu, kuris yra terapeuto *„gebėjimas išlikti sutelktam, stabiliam ir budriam šių akimirka (...) tai tam tikras abipusis rezonansas, patiriamas kaip ryšys, vienybė, supratimas, palaikymas, empatija ir priėmimas, kuris gali labai prisidėti prie psichologinio gijimo jausmo kūrimo“* (Kossak, 2009, p. 15).

Kalbant apie dailės terapijos kūrybinio proceso eigą kone pirmas bandymas išskirti konkrečius veiksmus darbe su vaikais buvo pateiktas 2022 m. į praktiką orientuotame tyrime, kuriuo siekta sukurti trumpą, suprantamą ir lengvai valdomą matavimo instrumentą, apimančią terapinius veiksmus, kuriuos būtų galima patikimai stebėti (Bosgraaf et al., 2022). Pasak autorių, terapiniai veiksmai apibrėžiami kaip dailės terapeutų atliekami veiksmai, kuriais siekiama vaikus vesti link norimo rezultato. Minėti veiksmai, skirti įtampos, dėmesio ir emocijų reguliavimui, derinami su trimis intervencijos metodais: 1) dailės medžiagų ir technikų naudojimu, 2) abipusiu reguliavimu ir 3) mentalizacijos skatinimu. Kūrybinio proceso metu terapeutas nuolat prisitaiko prie vaiko parinkdamas medžiagas ar veiklą; daro įtaką savo ir vaiko sąveikai, reguliuodamas vaiko įtampą, dėmesį ir emocijas, t.y. keisdamas savo laikyseną, veido išraišką, akių kontaktą, balso toną ir garsumą; atsižvelgia į abiems pusėms laiko trukmės suderinamumą; palaipsniui skatina vaiko gebėjimą mąstyti apie savo jausmus. Įtampos reguliavimo etape terapeuto elgesys yra empatiškas,

jautrus, ramus, malonus. Dailės terapeutas veiklą struktūruoja taip, kad vaikas galėtų atsipalaiduoti ir galėtų priimti naują patirtį su kitu žmogumi. Veiklos metu dailės terapeutas reguliuoja struktūros laipsnį, sudėtingumą, trukmę ir darbo kartu ar atskirai pobūdį. Be to, suaugusysis kiek įmanoma stengiasi suvaldyti vaikui kylančią įtampą laikydamasis neutralaus, nuspėjamo požiūrio, nepritardamas vaiko neproporcingai įtakai ir išlikdamas ramus. Tokiu būdu dailės terapeutas palaiko ir sutelkia dėmesį į teigiamus išgyvenimus, dirbdamas su vaiku stengiasi suprasti, kaip vaikas gali būti labiau atsipalaidavęs ir atviras mokytis iš meno terapeuto. Dėmesio reguliavimo etape išskiriamas aiškus dėmesys jutiminiams potyriams, kur pripažįstama, kad sensorinių sistemų stimuliavimas gali daryti tiesioginę įtaką vaikų nervų sistemai ir emocinei raidai (Sullivan et al., 2011). Šiame etape vaikas ir dailės terapeutas drauge įgalina terapijos metu patiriamus išgyvenimus: terapeutas paaiškina ir įvardija tai, ką vaikas suvokia per jutiminę patirtį; naudoja medžiagas ir parenka veiklas, kurios leidžia vaikui sutelkti dėmesį į jutiminius patyrimus ir dirbti kartu su dailės terapeutu. Emocijų reguliavimo etape dailės terapeutas užsiima veikla, skatinančia vaiką atpažinti, įžvelgti ir išreikšti emocijas. Šiame etape skatinama iniciatyva ir paties vaiko indėlis, keliami iššūkiai ir skatinamas pastabumas skirtumams ir panašumams sąveikoje su kitu asmeniu.

Atsižvelgiant į tai galima teigti, kad terapeuto dėmesingas ir empatiškas reagavimas gali palengvinti meno kūrimo, o kartu ir terapinio santykio kūrimo procesą. Tinkamas reagavimas palaiko ir stiprina tiek santykį, tiek jo narius (Reis & Clark, 2013). Taigi, tiek terapeuto elgesys, tiek medžiagų ir technikų naudojimas gali būti pritaikomi prie terapijoje dalyvaujančių vaikų problemų ir poreikių ir gali būti laikomi svarbiu elementu, paaiškinančiu teigiamą dailės terapijos poveikį (Bosgraaf et al., 2020a). Autorių atliktoje sisteminėje naratyvinėje apžvalgoje, siekiant apžvelgti tyrimus, taikančius dailės terapijos intervencijas vaikams ir paaugliams, turintiems psichosocialinių problemų, būtent terapeuto elgesys išskiriamas kaip vienintelis išskirtinis intervencijų komponentas. Minėta apžvalga atskleidė tris pagrindines terapeuto elgesio išraiškas: nedirektyvų, direktyvų elgesį ir elgesį, kurį galima laikyti eklektišku. Nedirektyvios dailės terapijos proceso metu terapeutas prisiima palaikančiojo ir lydinčiojo vaidmenį, leisdamas klientui pačiam įtakoti proceso eigą. Direktyvios terapijos metu terapeutas atlieka aktyvų ir vadovaujantį vaidmenį vaikų ir paauglių atžvilgiu, siūlydamas temas ir užduotis. Taip pat daugelis dailės terapeutų dirba prisitaikydami prie kliento poreikių, o tai gali būti laikoma eklektišku požiūriu ir apjungti abi terapeuto elgesio formas (Van Lith, 2016). Nedirektyvus terapeuto elgesys minėtame tyrime rodo reikšmingiausią poveikį psichosocialinėms problemoms, eklektiškas elgesys - sprendžiant vidines (pvz., nerimas, liūdesys) ir išorines (pvz., elgesio sunkumai, agresija) problemas, tuo tarpu direktyvus elgesys buvo veiksmingesnis sprendžiant išorines problemas.“ (Bosgraaf ir kt., 2020a). Be to, gauti rezultatai atskleidžia, kad reikia atidžiai apsvarstyti galimybę taikyti direktyvų elgesį internalizuojančių problemų turintiems vaikams. Tai rodo, kad atitinkamo terapeuto elgesio ir medžiagų bei metodų

naudojimas dailės terapijos kūrybinio proceso metu turėtų priklausyti ne tiek nuo konteksto ar individualių pageidavimų, kiek nuo kliento problemų ir poreikių bei nuo to, koks terapeuto elgesys klientui labiausiai tinka.

Vienaip ar kitaip, svarbu dar kartą pabrėžti, kad visuomet dailės terapijoje su vaikais išlieka esminis meno vaidmuo, kuomet, nepaisant skirtingų teorinių aspektų, meno procesas gali pasiūlyti vaikui alternatyvią bendravimo priemonę, kuriai nereikia sudėtingos kalbos ir kuria galima išreikšti jausmus, norus, baimes ir fantazijas saugia neverbalia forma (Case & Dalley, 2003).

1.2.3. Meno produktas: prasmės kūrimas

Dailės terapija nesibaigia sulyg sukurto dailės produkto sukūrimu. Atvirkščiai, dailės terapeutas kartu su klientu iš naujo susiduria su vaizdu - tyrinėja ir siekia suprasti jo prasmę (Case & Dalley, 2003). Į pačius vaizdus žiūrima kaip į turinčius daugialypes reikšmes, pavyzdžiui, vaizduotės, minčių, įsitikinimų, prisiminimų ir jausmų formas (Malchiodi, 2012). Dailės terapijos kontekste kūriniai įgauna prasmę už estetikos ribų - jie nėra vertinami dėl meninės vertės, bet laikomi kliento vidinio pasaulio atspindžiu (Hinz, 2020). Kūrinys padeda užmegzti dialogą tarp terapeuto ir kliento žodžiu arba per piešinius ir abiejų pusių reakcijas į juos (Springham & Huet, 2018).

Viena iš pagrindinių teorinių dailės terapijos prielaidų yra ta, kad dailės kūrinys, išreiškiantis vidinį kliento pasaulį (Hilbuch et al., 2016), taip pat gali pagilinti ryšį tarp dailės terapeuto ir kliento (Robins, 2001). Pasak Schaverien (2000), trikampio santykiuose dailės kūrinį galima vertinti kaip tarpininką kliento ir terapeuto santykiuose. Paveiklo prasmės atskleidimas yra kliento ir terapeuto bendradarbiavimo procesas, vykstantis saugioje terapinio santykio aplinkoje. Kitaip tariant, sudaroma saugi erdvė tarp kliento ir terapeuto, dar vadinama „terapiniu konteineriu“ (Killick, 2000). Čia terapeutas ir klientas turi trečią dalyvį – dailės produktą, kurį stebi kartu. Pasak Rubin (2011), yra du esminiai būdai, kaip vertinti bet kokią dailės produktą, nepriklausomai nuo psichoterapinės krypties – pagal formą ir turinį. Taigi, šiame prasmės atskleidimo procese dėmesys sutelkiamas į vertinimą, grindžiamą formaliais meno produkto elementais (Betts, 2006; Dalley, 2000) ir/ar į simbolinę meno produkto interpretaciją ir jo vaidmenį perkėlimo ir kontrperkėlimo santykiuose (Schaverien, 1999).

Nepriklausomai nuo to, ar bendravimas vyksta žodžiais, gestais ar vaizdiniais, jo turinį galima vertinti dvejopai: kaip akivaizdžiai matomą ar išoriškai nematomą, su už jo slypinčia simboliu prasme (Rubin, 2011). Analitinės meno psichoterapijos kontekste simbolių ir metaforų naudojimas dailės terapijoje suteikia klientams saugią ir vaizduotę skatinančią erdvę tyrinėti jautrias temas ar netiesiogiai išreikšti sudėtingas emocijas ir išgyvenimus (Rubin, 2016). Pavyzdžiui, klientas gali rinktis tam tikras spalvas, formas ar pasikartojančius motyvus liūdesio ar vilties jausmams perteikti - tokiu būdu dailės kūrinys tampa sąmonės ir vidinių konfliktų atspindžiu. Piešiant, tai,

kas išgyvenama viduje, įgauna išorinę formą. Kurdami vizualinį kūrinį, individai gali suteikti abstrakčioms mintims ir jausmams konkrečią, apčiuopiamą išraišką, o tai leidžia juos geriau suprasti ir įsisąmoninti (Kaimal et al., 2017).

Schaverien (1999) įžvalga apie „gyvenimą paveiksle“ ir „paveikslo gyvenimą“ yra vienas iš pavyzdžių, nagrinėjančių meno produkto įtaką terapiniams santykiams iš įvairių perspektyvų. Remdamasi daugiausia C. G. Jungo ir neokantiškojo filosofo E. Cassirerio idėjomis, autorė tyrinėja procesus, susijusius su paveikslo kūrimu, ir procesus, kurie vyksta aplink paveikslą, kai jis jau egzistuoja. J. Schaverien priešpriešina skirtumus tarp schematinio vaizdo, kuris gali atrodyti negyvas, nes vizualiai aprašo ir vaizduoja tai, kas jau sąmoningai žinoma, ir įkūnyto vaizdo, kurį galima pasiekti kūrėjui atsisakius bandymo atkurti mintyse matytą vaizdą, o tiesiog leidus besivystantiems vaizdams sąveikauti ir juos transformuoti. Gautas įkūnytas vaizdas, kuriame atsispindi kūrinio autoriaus asmeninė patirtis, dabar yra paveikslo ribose ir kelia įvairias asociacijas, kurias galima tyrinėti terapinio santykio metu. Trumpai tariant, „gyvenimas paveiksle“ apibūdina perkėlimą, įkūnytą meno kūryboje ir meno kūrinyje, o „paveikslo gyvenimas“ - meno produktą kaip dailės terapeuto matomą objektą, t.y., priešpriešą paveikslui kaip objektui. Kai šie du aspektai įgalinami, atsiranda terapinio trikampio erdvė. J. Schaverien teigimu, dailės terapijos santykyje egzistuoja ryšys su terapeutu ir ryšys su paveikslu. Būtent pastarasis yra naudingas kliento įsitraukimo į terapijos metu sukurtus meno objektus supratimui. *„Kaip ir atpirkimo ožys, paveikslas gali būti išgyvenamas kaip įsikūnijimas, todėl jo atsikratymas gali atlikti svarbų vaidmenį sprendžiant perkėlimo problemą“* (Schaverien, 1999, p. 501).

Neretai dailės terapijos literatūroje nurodoma, kad terapiniam santykiui labai svarbi yra bendra patirtis. Dailės terapeuto žvilgsnis, nukreiptas į kliento meno kūrinį, laikomas terapiniu veiksmu, suteikiančiu klientui galimybę patirti abipusį žvilgsnį (Tuffery, 2011). Isserow (2008) nuomone, svarbu, kad abipusis kliento ir terapeuto susitelkimas dailės terapijoje būtų pagrįstas bendra motinos ir kūdikio žiūrėjimo vienas į kitą patirtimi įprastinės raidos metu, kur bendras dėmesys atsiranda iš kūdikio intersubjektyvios patirties žiūrint į pirminį globėją ir pamažu vystosi į žiūrėjimą kartu. Bendro žiūrėjimo į objektą veiksmas yra labai svarbus dailės terapijoje, nes jis sujungia visas trikampio tarp kliento, dailės objekto ir terapeuto kampas, taip sukurdamas trinarius santykius. Pasak C. Trevartheno, meno objekto svarbiausias vaidmuo terapiniame susitikime skatina dinamišką perėjimą nuo asmens ir asmens emocinio ryšio, kuris yra „pirminio intersubjektyvumo“ dalis, prie abipusio intereso objektui, vadinamo „antriniu intersubjektyvumu“ (Isserow, 2008). Įdomu tai, kad kūdikio ir aplinkos sąveika raidos metu plečiasi nuo pirminio iki antrinio intersubjektyvumo, kitais žodžiais tariant - nuo diadinio iki triadinio bendravimo.

Šalia psichoanalitinių teorijų, pabrėžiančių meno kūrinio, kaip kliento ir terapeuto santykių perkėlimo ir kontrperkėlimo objekto, vaidmenį, sveikatos priežiūros sistemoje vis daugiau dėmesio

buvo pradėta skirti ir įrodymais pagrįstai praktikai. Užuo sutelkus dėmesį į simbolinę meno produktų reikšmę, tyrimų dėmesio centre atsidūrė objektyvesni formalūs dailės produkto elementai kaip spalva, linija ar erdvė (Pénzes et al., 2014). Atsižvelgiant į tai buvo sukurta keletas vertinimo priemonių ir stebėjimo vertinimo skalių, tokių kaip formalių elementų dailės terapijos skalė (angl. *Formal Elements Art Therapy Scale (FEATS)*) (Gannt & Tabone, 1998).

Pasak Rubin (2011), vien tik išmanyti medžiagų formalias savybes nepakanka - reikia atsižvelgti ir į šių formalių elementų sąveiką. Atidus pastarųjų stebėjimas yra svarbus informacijos šaltinis, nes kiekvienas meno kūrinio aspektas yra turtingas daugialypių pranešimų. Dailės terapeutui rūpi jų reikšmė raidos, asmenybės stiliaus, įveikos strategijų ir simbolinės prasmės požiūriu. Dailės terapijos tyrimai rodo, kad tam tikrų formalių elementų deriniai meno kūrinuose gali rodyti psichikos sveikatos aspektus, kurie gali turėti įtakos jų kasdieniam funkcionavimui (Gantt & Anderson, 2009; Pénzes, 2014). Taigi, svarbu pabrėžti, kad tiek meno kūrimo proceso, tiek dailės produkto stebėjimas yra svarbūs siekiant suformuluoti tinkamus gydymo tikslus ir parinkti tinkamas meno medžiagas, gerinančias klientų psichikos sveikatą.

Peržvelgus literatūrą apie trinarį santykį dailės terapijoje, išryškėja unikalūs terapeuto, kliento ir kūrinio tarpusavio ryšys, kuris tampa pagrindu terapinio santykio kūrimuisi. Meno medžiagos ne tik suteikia saugią erdvę emocijų išraiškai, bet ir veikia kaip tarpininkas, padedantis megzti ryšį tarp kliento ir terapeuto. Kūrybos procesas, kaip dinamiškas patyrimo laukas, leidžia gilinti pasitikėjimą, stiprinti emocinį kontaktą ir plėtoti bendrą terapinę patirtį. Meno produktas tampa ne tik vidinių išgyvenimų atspindžiu, bet ir svarbia priemone terapinio ryšio gilinimui. Taigi, trinaris santykis dailės terapijoje atveria unikalią galimybę kurti, palaikyti ir stiprinti terapinį santykį per kūrybinį procesą.

1.3. Vaikų nerimo spektro sutrikimai ir jų pasireiškimas

Nerimas yra viena dažniausiai asmens patiriamų emocijų, kurios lydi žmogų visą gyvenimą. Tai psichologinė, fiziologinė ir elgesio būseną, kurią sukelia realiai galima grėsmė gerovei ir išgyvenimui (Barlow, 2002, iš Lundkvist-Houndoumadi & Thastum, 2013, p. 127). Apskritai, kalbant apie emocijas, nerimas pasireiškia nevienodai. Tai labiau spektras, turintis daug veidų. Išgyvenamo nerimo intensyvumas ir išraiška priklauso nuo žmogaus amžiaus, įgimtų asmeninių savybių, gyvenimo patirčių bei aplinkos (Diomšina & Vyčiniene, 2002). Normalu ir tikėtina, kad vaikams vystantis atsiranda tam tikros baimės ir nerimo apraiškos, o nerimo pobūdis keičiasi skirtingais amžiaus tarpsniais ir kognityvinės raidos etapais (Albano et al., 2003). Dėl riboto vaikų žodyno ir įgūdžių, ypač esant tokioms stresinėms aplinkybėms kaip netektis, prievarta ar skurdas, poreikis

išreikšti pagrindines emocijas tampa leliamam vaikam sveikatai ir kasdieniam funkcionavimui (Pellegrini, 2011). Kai vaikai nesugeba išreikšti savo jausmų, poreikių ar norų, kyla daug psichosocialinių sunkumų (Hughes, 2010). Šie sunkumai gali būti klasifikuojami kaip emocinės (arba internalizuojančios), elgesio (arba eksternalizuojančios) ir socialinės problemos. Emocinės problemos - tai, pavyzdžiui, nerimas, depresyvi būseną, uždaras elgesys ir psichosomatiniai nusiskundimai. Elgesio problemos apima hiperaktyvumą, agresyvų elgesį, nerimastingumą. Socialinės problemos susijusios su vaiko gebėjimu užmegzti ir palaikyti socialinius ryšius ir sąveiką su kitais žmonėmis (Bosgraaf, 2022). Šie sunkumai gali reikšti netinkamą, nepriimtina, agresyvią, provokuojamą, įžūlią elgesį tam tikrose situacijose, staigiais emocijų pokyčiais, menku savęs vertinimu, nerimu, susirūpinimu, baimėmis. Minėti sunkumai atsiranda tik tam tikrose situacijose, yra laikini ir gali būti veiksmingai sprendžiami laiku suteikiant kokybišką pagalbą (Ališauskas et al., 2011). Kai toks vaikų elgesys išlieka stabilus ir veikia vaiko prisitaikymą gyvenime, tai gali virsti sutrikimais.

Itin didelį susirūpinimą kelia vaikų bei paauglių emocinė sveikata. Būtent nerimo sunkumai yra viena iš dažniausių psichikos sveikatos problemų. Jeigu nerimas išgyvenamas labai stipriai, jis sutrikdo pagrindines žmogaus organizmo funkcijas, neleidžia susidoroti su gyvenimo iššūkiais ir tampa patologija, galinčia pasireikšti fobijomis bei panika ar būti kitų simptomų priežastimi (Steimer, 2022). Vaikai, kurių nerimo lygis aukštas, susiduria su tokiais problemomis, kaip žemas savęs vertinimas, ryški nesėkmės baimė, padidėjęs jautrumas kritikai ir vertinimui savo atžvilgiu, emocinis labilumas, bloga nuotaika, somatiniai nerimo pasireiškimai. Be to, jiems sunku kurti tarpasmeninius santykius, nes uždaras būdas, nepasitikėjimas savimi lemia tai, jog jie yra atstumiami kitų vaikų (Diomšina & Vyčiniene, 2002). Naujausioje tarptautinėje ligų ir sveikatos sutrikimų klasifikacijoje TLK-11 nerimui ir su baime susijusiems sutrikimams priskiriama „*pernelyg didelė baimė ir nerimas bei su jais susiję elgesio sutrikimai, kurių simptomai yra pakankamai sunkūs, kad sukeltų didelį stresą arba reikšmingai pablogintų asmeninę, šeimos, socialinę, švietimo, profesinę ar kitą svarbią veiklą. Baimė ir nerimas yra glaudžiai susiję reiškiniai; baimė yra reakcija į suvokiamą neišvengiamą grėsmę dabartyje, o nerimas yra labiau orientuotas į ateitį, susijęs su suvokiama numanoma grėsme. Pagrindinis su nerimu ir baime susijusių sutrikimų skiriamasis požymis yra specifinis sutrikimo baimės židinys, t. y. dirgiklis ar situacija, kuri sukelia baimę ar nerimą. Nerimo ir su baime susijusių sutrikimų klinikinis vaizdas paprastai apima konkrečias susijusias kognicijas, kurios gali padėti diferencijuoti sutrikimus, paaiškinant baimės židinį*“ (Pasaulio sveikatos organizacija, 2022).

Vaikų nerimo sutrikimų požymiai. Nerimo sutrikimai gali sukelti tiek fizinius, tiek emocinius ar elgesio simptomus.

1. *Fiziniai simptomai*: dažnas širdies plakimas, greitas kvėpavimas arba oro trūkumo jausmas, galvos, pilvo, raumenų skausmai, pykinimas, vėmimas, viduriavimas, drebulys, galvos svaigimas, dilgčiojimas, prakaitavimas, nuovargis.

2. *Emociniai simptomai*: nuolatinis susirūpinimas dėl draugų, mokyklos ar kitos veiklos, poreikis, kad viskas būtų „tobula“, nuolatinės mintys ir baimė dėl savo ar artimųjų saugumo, nesugebėjimas susikaupti, padidėjęs dirglumas, sutrikęs miegas, nesugebėjimas atsipalaiduoti. Vengimas eiti į mokyklą, atsisakymas dalyvauti užklausinėje veikloje.

3. *Elgesio simptomai*: jei vaikas negali išvengti nerimą keliančios situacijos, kaip kraštutinės nevilties išraiška gali pasireikšti elgesio problemos - atsisakymas dalyvauti kokioje nors veikloje, prieštaraujantis elgesys, pykčio protrūkiai.

Vaikų nerimo sutrikimų klasifikacija. Remiantis Diomšina (2009) ir Lietuvos sveikatos mokslų universiteto ligoninės Kauno klinikos (iki TLK-11 įsigaliojimo) rengtu Vaikų ir paauglių nerimo sutrikimų diagnostikos algoritmu, dažniausi vaikų ir paauglių nerimo sutrikimai TLK-10-AM klasifikacijoje skirstomi į šias kategorijas:

F40 Fobiniai nerimo sutrikimai

F40.0 Agorafobija

F40.1 Socialinės fobijos

F40.2 Specifinės (izoliuotos) fobijos

F41 Kiti nerimo sutrikimai

F41.0 Panikos sutrikimas (epizodinis paroksizminis nerimas)

F41.1 Generalizuotas nerimo sutrikimas

F41.2 Mišrus nerimo ir depresinis sutrikimas

F41.3 Kiti mišrūs nerimo sutrikimai

F93 Emocijų sutrikimai, prasidedantys vaikystėje

F93.0 Atsiskyrimo nerimo sutrikimas vaikystėje

F93.1 Fobinio nerimo sutrikimas vaikystėje

F93.8 Kiti emocijų sutrikimai vaikystėje

F94 Socialinio bendravimo sutrikimai, prasidedantys vaikystėje ir paauglystėje

F94.0 Elektyvusis mutizmas

Vaikų nerimo sutrikimų etiologija. Nerimo sutrikimų priežastys yra kompleksinės. Pasak Diomšinos (2009), vaikų ir paauglių nerimo etiologijai ir palaikymui lemiantiems veiksniams reikšmės turi šeimos santykiai, socialinė aplinka, genetiniai faktoriai, vaiko konstituciniai ypatumai, temperamentas. Vakarų psichologijoje ir psichiatrijoje labiausiai paplitusi biopsichosocialinė teorija,

pagal kurią daroma prielaida, kad genetinio polinkio ir aplinkos faktorių derinys turi įtakos psichosocialinių problemų atsiradimui (Lehman et al., 2017).

Genetiniai veiksniai lemia kai kurių vaikų pažeidžiamumą nuo gimimo, kuris gali pasireikšti per vaiko temperamentą emocionalumu, taip pat vengimu ir kognityvinio apdorojimo polinkiu. Tėvų nerimas taip pat turi įtakos tiek genetiniams veiksniams, tiek jų pačių elgesiui, kuris tampa perdėtai globojantis ir tuo būdu užtikrinantis „palankią“ aplinką vaikui, kuris vengia baimę keliančių situacijų. Nerimas taip pat trikdo tėvų gebėjimą susidoroti su sunkiomis situacijomis, taip sustiprindamas galimą neigiamą socialinės aplinkos, kuriai abipusę įtaką daro vaiko jautrumas nerimui, poveikį. Minėti faktoriai ir išorinė aplinka kartu su vaiko nerimo pažeidžiamumu lemia nerimo sutrikimo išsivystymą (Albano et al., 2003; Barlow, 2002; Diomšina, 2009).

Vaikų nerimo sutrikimų epidemiologija. Nerimas ir depresija yra viena iš dažniausių vaikų ir paauglių psichopatologijos formų, susijusių su reikšmingais funkciniais sutrikimais bei savižudybės rizika (Racine et al., 2021). 2015 m. 27 šalyse atliktoje apibendrinančioje metaanalizėje nustatyta, kad pasaulyje vidutinis vaikų ir paauglių ligotumas nerimo sutrikimais yra 6,5 proc. (4,7-9,1 proc.) (Bosgraaf et al., 2022). Sekančiais metais Europoje, septyniose šalyse, tarp kurių buvo ir Lietuva, atlikta 7682 vaikų, kurių amžius 6-11 metai, studija nustatė, kad 3,8 proc. vaikų galimai turi emocinį sutrikimą (Kovess-Masfety et al., 2016). Naujausiais duomenimis teigiama, kad nerimo sutrikimai yra diagnozuojami vienam vaikui iš dešimties (Polanczyk et al., 2015). Taigi, nerimo sutrikimų paplitimas įvairių tyrimų duomenimis dažniausiai svyruoja nuo 4 iki 10 proc.

Gydymas. Vaikų nerimą galima suvaldyti, tačiau labai svarbu imtis veiksmų. Pacientams, kuriems diagnozuotas nerimo sutrikimas, gydymui gali būti skiriamas medikamentinis gydymas, psichoterapija arba šių gydymo metodų kombinacija. Vaikams ir paaugliams dažnai taikomos intervencinės priemonės, kuriomis siekiama sumažinti emocijų reguliavimo problemas arba užkirsti kelią psichosocialinėms problemoms (Wyman et al., 2010). Šios gydymo priemonės apima į vaikus ir šeimą orientuotas psichologines strategijas, tokias kaip kognityvinė elgesio terapija (KET), tėvystės įgūdžių lavinimas ir socialinio stiprinimo metodai (Diomšina, 2009). Tačiau tradicinės žodinės terapijos formos, grindžiamos verbaline raiška, vaikams su nerimo sutrikimais ne visada yra lengvai prieinamos ar veiksmingos, nes šie vaikai dažnai patiria sunkumų įvardydam ir apdorodami emocijas žodžiu (Malchiodi, 2012; Regev & Snir, 2013). Taigi, vaikams ir paaugliams, turintiems sutrikimų, gali būti svarstoma galimybė taikyti dailės terapiją.

1.4. Dailės terapijos taikymas nerimo spektro sutrikimų turintiems vaikams

Dailės terapija vaikams su nerimo sutrikimais siūlo alternatyvų būdą tyrinėti vidinį pasaulį: kūrybinis procesas leidžia išreikšti emocijas saugiu, netiesioginiu būdu, be būtinybės iš karto jas

įvardyti žodžiais. Tyrimai rodo, kad dalyvavimas dailės terapijos sesijose padeda mažinti vaikų patiriamą nerimą, stiprina gebėjimą atpažinti ir valdyti emocijas bei skatina pozityvesnę savęs vertinimą (Bosgraaf et al., 2020a; Freilich & Shechtman, 2010). Kūrybinė veikla tampa ne tik emocijų iškvėpimo kanalu, bet ir priemone kurti saugią, vaiko poreikius atliepiančią aplinką. Bosgraaf ir kiti tyrėjai (2020a) plataus masto sisteminėje apžvalgoje parodė, kad dailės terapijos taikymas vaikams ir paaugliams su psichosocialinėmis problemomis (įskaitant nerimo sutrikimus) suteikia reikšmingų teigiamų rezultatų. Tyrėjai pabrėžia, kad lankstus kūrybinių priemonių naudojimas bei terapeuto prisitaikymas prie vaiko poreikių stiprina emocinę reguliavimą, savivertę ir skatina savęs pažinimą.

Naujausių tyrimų duomenimis dailės terapija žymiai sumažina vaikų ir paauglių nerimo simptomus. Kita sisteminė apžvalga, apimanti šešis tyrimus, parodė reikšmingą nerimo sumažėjimą dailės terapijos programose dalyvavusiems vaikams, palyginti su kontrolinėmis grupėmis (Li et al., 2024). Šie rezultatai leidžia manyti, kad tinkamai taikoma dailės terapija gali būti veiksminga priemonė tiek emocinės įtampos mažinimui, tiek vidinių resursų stiprinimui.

Panašias tendencijas atskleidė ir Marker, Comer, Abramova bei Kendall (2013) tyrimas, kurio metu nustatyta, kad stipresnis terapinis aljansas terapijos metu siejasi su vėlesniu reikšmingu vaikų nerimo simptomų sumažėjimu, ypač gydant išsiskyrimo nerimo, generalizuoto nerimo sutrikimo ir socialinės fobijos simptomus.

Ikimokyklinio amžiaus vaikų tyrimai rodo, kad dailės terapija padeda gerinti emocinę raišką, mažina stresą ir padeda vaikams geriau reguliuoti baimę, nerimą ar kitas stiprias emocijas (Kollmann et al., 2023). Ypač svarbu, kad kūrybinė veikla šiems vaikams leidžia patirti kontrolės jausmą: pasirinkdami spalvas, formas, medžiagas, jie aktyviai kuria savo pasaulį, kas padeda mažinti bejėgiškumo jausmą, dažnai lydintį nerimo būsenas (Racevičienė, 2020).

Reikšmingų rezultatų pateikia ir Cohen-Yatziv bei Regev (2019) atlikta apžvalga, kurioje nustatyta, kad dailės terapija naudinga įvairioms vaikų grupėms, įskaitant patiriančius traumą, medicinines problemas ar stiprų nerimą, stiprindama emocinį atsparumą ir gerindama psichosocialinę savijautą. Apžvalgos duomenimis, dailės terapija ypač padeda mažinti vidinę įtampą, gerina gebėjimą reikšti emocijas bei suteikia saugią erdvę, kurioje vaikai gali tyrinėti savo jausmus neverbaliniu būdu, kas yra itin svarbu dirbant su nerimą patiriančiais vaikais.

Svarbus dailės terapijos aspektas dirbant su vaikais, turinčiais nerimo spektro sutrikimų, yra saugios aplinkos kūrimo ir jautraus prisitaikymo prie vaiko poreikių svarba. Kaip teigia Kossak (2009), terapeuto gebėjimas būti „čia ir dabar“ su vaiku, jautriai reaguojant į jo neverbalinius signalus, tampa pagrindu kurti pasitikėjimu grįstą santykį. Tokia kūrybinė, saugi erdvė padeda vaikui atsipalaiduoti ir leisti sau tyrinėti nerimą keliančius jausmus netiesiogiai - per spalvas, formas, tekstūras (Malchiodi, 2012).

Tyrimai rodo, kad net trumpalaikės dailės terapijos intervencijos, pavyzdžiui, aštuonių sesijų grupinės piešimo programos, gali reikšmingai sumažinti vaikų patiriamą nerimą ir sustiprinti vaiko gebėjimą priimti save (Zhang et al., 2023). Tokie rezultatai patvirtina, kad dailės terapija gali būti veiksminga tiek ilgalaikiam emocinės gerovės stiprinimui, tiek kaip trumpalaikė pagalba vaikui sunkumų metu.

Kitas svarbus aspektas, išryškėjantis taikant dailės terapiją vaikams su nerimo spektro sutrikimais, yra prisitaikymas prie individualių vaiko poreikių. Kaip pažymi Bosgraaf ir kt. (2020a), veiksminga dailės terapija reikalauja prisitaikymo prie vaiko raidos lygmens, sensorinių ypatumų, emocinių poreikių. Tai ypač aktualu, nes nerimą patiriantys vaikai dažnai reagoja stipriau į visiškos struktūros nebuvimą arba per griežtą kontrolę, todėl svarbu jautriai derinti veiklos organizavimą su galimybe vaikui išlaikyti autonomiją ir aktyviai dalyvauti kūrybinio proceso pasirinkimuose.

Taigi, dailės terapija vaikams su nerimo spektro sutrikimais suteikia galimybę tyrinėti savo emocinį pasaulį bei kurti prasmingą santykį saugioje kūrybinėje erdvėje. Kūrybinis procesas, lydimas jautraus terapeuto buvimo ir prisitaikymo, padeda vaikui mažinti vidinę įtampą, stiprinti savireguliaciją ir labiau pasitikėti savimi bei aplinka. Tyrimų duomenys patvirtina šios terapinės praktikos veiksmingumą mažinant nerimo simptomus ir skatinant vaikų emocinį augimą. Atsižvelgiant į individualius vaiko poreikius ir kuriant saugią, palaikančią aplinką, dailės terapija tampa reikšminga priemone psichoterapiniame darbe su vaikais.

Apibendrinant galima teigti, kad terapinio santykio kokybė yra esminis veiksnys psichoterapijoje, padedantis asmenims jaustis saugiai, priimti save ir kitus. Trinaris santykis dailės terapijoje – terapeuto, meno medžiagų ir kliento sąveika – atveria papildomas galimybes kurti emocinį ryšį, suteikia galimybę tyrinėti vidinius išgyvenimus ir skatina spontanišką saviraišką. Analizuojant vaikų, turinčių nerimo spektro sutrikimų, specifiką, išryškėjo neverbalinės raiškos svarba kaip būdas mažinti vidinę įtampą ir stiprinti emocinę savireguliaciją. Dailės terapija šiame kontekste tampa reikšminga priemone, padedančia vaikui mažinti nerimo simptomus, tyrinėti savo emocinį pasaulį ir kurti saugius, palaikančius santykius su aplinka.

2. TERAPINIO SANTYKIO KŪRIMAS DAILĖS TERAPIJOJE SU VAIKU: EMPIRINIS TYRIMAS

Terapinio santykio reikšmė vaikų psichoterapijoje neabejotinai laikoma kaip vienas esminių veiksnių, lemiančių terapijos eigą ir rezultatus (Hartley et al., 2022; Purswell, 2014). Vis dėlto dailės terapijos kontekste, ypač dirbant su vaikais, šis reiškinys išlieka menkai ištirtas, dažnai aptariamas tik teoriniu lygmeniu arba per suaugusiųjų patirtis. Šio darbo empirinė dalis siekia užpildyti šią spragą, remiantis kokybiniu atvejo tyrimu, kuris leidžia detaliam ir jautriam atskleisti terapinio santykio kūrimosi eigą su šešerių metų berniuku, turinčiu nerimo spektro sutrikimą. Tyrimas grindžiamas humanistinės psichoterapijos principais ir išplėtotas remiantis trinarės sąveikos modeliu – analizuojama, kaip terapinis santykis atsiskleidžia per vaiko sąveiką su meno medžiagomis, kūrybinį procesą ir sukurtus kūrinius. Dėmesys skiriamas ne tik tam, kaip vaikas kuria ar reaguoja į siūlomas medžiagas, bet ir kaip šios sąveikos bei piešiniai tampa vidinės raiškos, pasitikėjimo ir santykio gilinimo priemonėmis. Tyrimo naujumą lemia ne tik pasirinkta tema, bet ir dėmesys pačiam procesui – siekiama suprasti, kaip per kūrybą formuojasi terapinis santykis tarp vaiko ir terapeuto, analizuojant jų sąveiką kūrybinėje erdvėje.

2.1. Tyrimo metodologija

Poskyryje nuosekliai pristatomi tyrimo planavimo ir įgyvendinimo žingsniai, pasirinkti metodai ir jų taikymo logika. Iš pradžių apibrėžiami tyrimo tikslai ir eiga, vėliau aptariami tyrimo metodų grindžiantys teoriniai principai. Toliau išdėstomi duomenų rinkimo ir analizės metodai, pateikiamas tiriamojo atvejo ir terapinio konteksto aprašymas bei aptariami esminiai tyrimo etiniai aspektai.

2.1.1. Tyrimo tikslas ir eiga

Šio empirinio tyrimo tikslas – atskleisti, kaip dailės terapijos procese kuriamas terapinis santykis su nerimo spektro sutrikimą turinčiu šešerių metų vaiku, analizuojant jo sąveiką su meno medžiagomis, kūrybos proceso eigą ir kūrinius. Tyrimas grindžiamas dailės terapijos teorine samprata, kurioje terapinis santykis suvokiamas kaip trinarė sąveika tarp kliento, terapeuto ir meno kūrinio. Šiame tyrime jis analizuojamas per vaiko sąveiką su meno medžiagomis, kūrybos procesu ir gautu produktu.

Atsižvelgiant į tarpdisciplininį tyrimo pobūdį, darbe remiamasi plačiu teorinių ir empirinių šaltinių spektru, apimančiu dailės terapijos, vaikų psichoterapijos ir tyrimo metodologijos laukus.

Atsižvelgiant į šią sampratą empirinis tyrimas buvo vykdomas keturiais etapais. **Pirmame etape** buvo pasirinktas tiriamasis atvejis – vaikas, turintis nerimo spektro sunkumų, suderintos tyrimo etinės sąlygos (gauti tėvų sutikimai, užtikrintas anonimiškumas), taip pat paruošta tyrimo aplinka – individualiai pritaikytas dailės terapijos kambarys ugdymo įstaigoje. **Antrame etape** buvo renkami duomenys: susipažinta su tiriamojo byla, po kiekvienos dailės terapijos sesijos fiksuojami ir archyvuojami vaiko sukurti piešiniai, pildomi tyrėjos stebėjimų užrašai ir refleksijos, daromi sesijų garso įrašai. Taip pat pedagogai pildė pritaikytą išvalgų fiksavimo formą (PIFF) apie vaiko emocinę būklę ir elgesio ypatumus (prieš terapiją, jos eigoje ir jai pasibaigus). **Trečiame etape** atlikta kokybinė duomenų analizė, taikant tarpusavyje susijusius metodus. Vaiko sąveika su dailės medžiagomis analizuojama remiantis Dailės terapijos ir darbo aljanso inventoriaus (angl. *Art Therapy Working Alliance Inventory*, AT-WAI) principais, pabrėžiančiais kūrybos patirties svarbą terapinio santykio formavimuisi. Terapinio proceso analizė grindžiama humanistinės psichoterapijos požiūriu ir pritaikyta ArAT (angl. *Art-based Assessment Tool*) veiksmų lentelė, padedanti stebėti emocijų, įtampos ir dėmesio pokyčius kūrybos metu. Kūrinių analizė atliekama remiantis Ekspresyvių terapijų kontinuumo (angl. *Expressive Therapies Continuum*, ETC) modeliu, siekiant išvelgti kūrybinės raiškos pokyčius ir jų sąsajas su vaiko emocine būsena ir terapinio santykio raida. Siekiant geriau suprasti vaiko emocinę raidą terapijos metu, papildomai įtraukti duomenys iš pedagogų išvalgų. Duomenys buvo lyginami tarpusavyje ir integruojami taikant duomenų trianguliacijos principą – metodą, kai tiriamas reiškinys vertinamas remiantis skirtingais duomenų šaltiniais, siekiant sustiprinti analizės patikimumą ir sumažinti interpretacijos šališkumą (Yin, 2014). Tyrimo kokybei užtikrinti remtasi atvejo tyrimo vertinimo įrankiu (angl. *Case Study Evaluation-tool*, toliau - CaSE). **Ketvirtajame etape** apibendrinti rezultatai ir suformuluotos išvados apie terapinio santykio kūrimąsi bei pokyčius nagrinėjamame atvejuje. Šiame etape taip pat reflektuota tyrėjos vaidmens įtaka ir tyrimo ribotumai.

Trumpa informacija apie tyrimo eigą. Tyrimas buvo vykdomas ikimokyklinio ugdymo įstaigoje, individualiam darbui su vaikais pritaikytame dailės terapijos kabinete. Tyrimo laikotarpis truko devynis mėnesius – nuo 2022 m. spalio iki 2023 m. birželio. Iš viso įvyko 29 kas savaitinės individualios dailės terapijos sesijos, kurių trukmė svyravo nuo 35 iki 50 minučių, priklausomai nuo vaiko emocinės būklės ir įsitraukimo.

Iš pradžių buvo planuota taikyti struktūruotą dailės terapijos programą, kurios tikslas – tyrinėti vaikų su raidos sutrikimais emocinę raišką per spalvų ir formų naudojimą. Ši programa buvo pritaikyta tiriamajam vaikui tyrimo pradžioje. Tačiau jau pirmosiomis savaitėmis tapo akivaizdu, kad vaikas ne visuomet nori įsitraukti į struktūruotas užduotis. Atsižvelgiant į vaiko poreikius ir terapinį kontekstą, tyrimo kryptis natūraliai išsivystė į terapinio santykio kūrimosi analizę, leidžiant procesui vystytis organiškai. Tokį tyrimo krypties pokytį lėmė humanistinės psichoterapijos nuostata, grįsta

jautriu reagavimu į kliento vidinę patirtį ir autentišku buvimu santykiuje. Todėl struktūruotos programos metu sukaupta medžiaga integruota į analizę kaip terapinio proceso pradžios dalis.

Tyrėjų komanda. Tyrimą atliko tyrėjų komanda, sudaryta iš dr. Audronės Brazauskaitės (socialinių mokslų daktarės, dailės terapijos supervizorės), dr. Gretos Kaluževičiūtės (psichoanalitinės krypties mokslininkės, CaSE metodo autorės) ir Donatos Daukšaitės-Digrienės (dailės terapijos specializacijos magistrantės). Dr. Audronė Brazauskaitė konsultavo dailės terapijos metodikos taikymo, tyrimo proceso ir praktinio darbo aspektais, o dr. Greta Kaluževičiūtė teikė metodologines konsultacijas dėl sisteminės atvejo analizės struktūros, kokybinės analizės refleksyvumo ir tyrimo kokybės užtikrinimo pagal CaSE modelį. Donata Daukšaitė-Digrienė vykdė duomenų rinkimą, pirminę analizę ir terapinio proceso dokumentavimą. Visi komandos nariai dalyvavo duomenų trianguliacijos procese, teikdami įžvalgas apie terapinio santykio dinamiką, kūrybinės raiškos raidą ir tyrimo rezultatų interpretacijas, taip prisidedami prie tyrimo nuoseklumo, refleksyvumo ir patikimumo stiprinimo.

2.1.2. Teorinis tyrimo metodo pagrindimas

Kokybinis vieno atvejo analizės metodas pasirinktas siekiant atskleisti terapinio santykio kūrimosi ypatumus dailės terapijos procese, dirbant su šešerių metų vaiku, turinčiu nerimo spektro sutrikimą. Pasirinktas tyrimo būdas leidžia gilintis į terapinį procesą kaip visumą – jo eigą, emocinę dinamiką, vaiko kūrybinę raišką ir santykį su terapeutu – neatskiriant šių aspektų nuo natūralaus konteksto. Pasak Yin (2014), atvejo tyrimas ypač tinkamas, kai nagrinėjamas reiškinys negali būti atskirtas nuo jį supančios aplinkos, o tyrėjas siekia suprasti „kaip“ ir „kodėl“ vyksta tam tikri procesai. Tai ypač svarbu, kai tiriamas žmogiškas ryšys, kūrybinė raiška ar vidiniai pokyčiai. Ši kokybinė strategija leidžia atskleisti sudėtingą reiškinį, kuris sunkiai aprėpiamas standartizuotomis kiekybinėmis priemonėmis (Yin, 2014; Kaluževičiūtė, 2021). Tyrimo dėmesys sutelkiamas ne į kiekybinį rezultatų apibendrinimą, bet į analitinį gilinimąsi – ieškant prasmų, kurios gali būti reikšmingos panašiuose terapiniuose kontekstuose.

Pasirinktas metodas grindžiamas sisteminiu principu, kuris, kaip teigia Kaluževičiūtė (2021), leidžia pereiti nuo naratyvinio atvejo aprašymo prie struktūruotos, konceptualiai pagrįstos analizės. Sisteminis požiūris išsiskiria metodologiniu pliuralizmu – gebėjimu integruoti skirtingus duomenų šaltinius – bei nuolatinę tyrėjo refleksiją apie savo vaidmenį. Toks daugialypis metodas ypač svarbus taikant praktika grįstų įrodymų (PBE) paradigmą, kurioje tyrimo vertė vertinama pagal gebėjimą atspindėti autentišką terapinį kontekstą, o svarbiausiais kokybės kriterijais laikomi proceso stebėjimas, konteksto jautrumas ir klinikinė refleksija (Fishman, 2005). Taigi, sisteminė atvejo

analizė suteikia tyrėjui galimybę derinti mokslinį nuoseklumą su praktiniu reikšmingumu, remiantis gyva ir autentiška terapine patirtimi (Kaluževičiūtė, 2021).

Remiantis Yin (2014) klasifikacija, šis tyrimas priskiriamas aprašomojo–aiškinamojo pobūdžio atvejo analizei – siekiama ne tik perteikti terapinio proceso eigą, bet ir suprasti, kaip ir kodėl vystėsi terapinis santykis. Tyrimui pasirinktas atvejis yra reprezentatyvus – atspindintis dažnai dailės terapijos praktikoje pasitaikančią situaciją, kai dirbama su vaikais, turinčiais su nerimu susijusių emocinių ar elgesio sunkumų. Tokia atvejo samprata atitinka ir Kaluževičiūtės (2021) tipologiją, jog reprezentatyvūs atvejai padeda atskleisti praktikoje dažnai pasitaikančių terapinių procesų eigą panašiuose kontekstuose.

Vis dėlto vieno atvejo tyrimo metodas neretai sulaukia kritikos dėl galimo subjektyvumo, tyrėjo šališkumo bei riboto rezultatų apibendrinamumo (Yin, 2014; Long & Godfrey, 2004). Kaip pažymi Kaluževičiūtė (2021), tikroji tokių tyrimų vertė slypi ne kiekybiniame apibendrinime, o giliame supratime, atsižvelgiant į kontekstą. McLeod (2011) pabrėžia, jog gerai atliktas atvejo tyrimas turi būti empiriškai pagrįstas, teoriškai nuoseklus ir refleksyvus, o tyrėjas – sąmoningai reflektuoti savo įtaką tyrimo eigai.

Atsižvelgiant į tai tampa itin svarbu turėti aiškius tyrimo kokybės užtikrinimo kriterijus. Kokybiniuose tyrimuose ji dažniausiai grindžiama ne kiekybinės validumo sampratos principais, o patikimumu (angl. *trustworthiness*) kaip alternatyviu kokybės vertinimo pagrindu. Kaip pažymi Kaluževičiūtė (2021), remdamasi Lincoln ir Guba, *trustworthiness* koncepcija apima keturis tarpusavyje susijusius aspektus: patikimumą (angl. *credibility*), perkeliamumą (angl. *transferability*), priklausomumą (angl. *dependability*) ir patvirtinamumą (angl. *confirmability*). Ši samprata aktuali šiam tyrimui, nes padeda suprasti, kaip užtikrinama tyrimo kokybė kokybiniuose, kontekstui jautriuose procesuose, ypač sisteminėje atvejo analizėje. Patikimumo principai čia persipina su CaSE įrankio siūlomais vertinimo kriterijais, kurie orientuoti į teorinį nuoseklumą, kontekstinį pagrįstumą, refleksyvumą ir analitinį gilumą (Kaluževičiūtė, 2021). Tokiu būdu užtikrinamas tyrimo nuoseklumas ir patikimumas, išlaikant kokybinei metodologijai būdingą jautrumą dalyvio patirčiai.

Šiam tyrimui pasirinktas atvejo tyrimo vertinimo įrankis CaSE (Kaluževičiūtė, 2021). Šis įrankis skirtas sisteminės atvejo analizės kokybei vertinti, siekiant išlaikyti pusiausvyrą tarp mokslinio pagrįstumo ir tyrimui būdingo kontekstinio jautrumo. CaSE padeda palaikyti nuoseklią tyrimo logiką ir vertinti analizės kokybę pagal aiškius šešis kriterijus: tyrimo intenciją (aiškiai suformuluotą tyrimo klausimą ir tikslą), conceptualų aiškumą (nuoseklų teorinį pagrindimą), metodologinį skaidrumą (aiškų tyrimo eigos, duomenų rinkimo ir analizės proceso aprašymą), analitinį gilumą (nuoseklų gautų duomenų interpretavimą, siejant juos su platesnėmis teorinėmis išvalgomis), etinę refleksiją (jautrumą tyrimo dalyviui ir jo duomenų konfidencialumui) ir atitikimą kontekstui (gebėjimą tyrimo rezultatus sieti su platesniu praktikos ir teorijos lauku). Vietoj

standartizuotos, balais grįstos vertinimo skalės, CaSE siūlo struktūruotą, tačiau lanksčią priemonę, leidžiančią tyrėjui reflektuoti tyrimo eigą, teorinius pasirinkimus ir analitinį procesą, vertinant tyrimo kokybę pagal tai, kaip nuosekliai plėtojamas tyrimo procesas ir kaip tyrimo išvados atliepia platesnį teorinį bei praktinį kontekstą (Kaluževičiūtė, 2021).

Šiame tyrime taikomas analitinio apibendrinimo principas – tyrimo išvados grindžiamos ne kiekybiniu rezultatų apibendrinimu, bet giliu reiškinių tyrinėjimu ir jo sąsajų su platesnėmis teorinėmis įžvalgomis atskleidimu (Yin, 2014).

Tokiu būdu CaSE metodas prisideda prie kokybinio tyrimo stiprinimo, suteikdamas aiškia, bet lanksčią struktūrą sisteminei refleksijai ir analizei (Kaluževičiūtė, 2021). Tai ypač reikšminga tiriant sudėtingus reiškinius, tokius kaip terapinio santykio kūrimasis dailės terapijos procese, kur vieno atvejo analizė leidžia atskleisti sudėtingus patyrimo procesus ir jų prasmes konkrečiame kontekste.

Be to, šiame tyrime remiamasi Yin (2014) kokybės užtikrinimo principais, kurie nurodo svarbiausius kokybiško atvejo tyrimo aspektus. **Konstrukto pagrįstumas** užtikrinamas aiškiai formuluojant tyrimo klausimą ir remiantis teoriniu pagrindu; **vidinis pagrįstumas** stiprinamas taikant duomenų trianguliaciją, leidžiančią patikrinti duomenų pagrįstumą ir sumažinti šališkumo riziką; **išorinis pagrįstumas** stiprinamas pateikiant detalią tyrimo konteksto analizę; o **patikimumas** užtikrinamas nuosekliai dokumentuojant visą tyrimo eigą, duomenų rinkimą ir analizės procesą.

2.1.3. Duomenų rinkimo metodai

Empirinio tyrimo metu buvo taikomi kokybiniai duomenų rinkimo metodai, siekiant gyvai ir nuosekliai fiksuoti vaiko emocines reakcijas, terapinio santykio raidą, kūrybinės raiškos pokyčius bei paties proceso dinamiką. Duomenų rinkimas buvo organizuotas sistemingai, remiantis CaSE metodo (Kaluževičiūtė, 2021) ir Yin (2014) atvejo tyrimo principais, išlaikant nuoseklumą, refleksyvumą ir duomenų pagrįstumą. Informacija buvo renkama natūralistiškai – dailės terapijos sesijų metu ir iškart po jų, autentiškoje vaiko veiklos aplinkoje, siekiant kuo tiksliau atspindėti emocines patirtis ir kūrybinę raišką, kartais natūraliai bendraujant su vaiku koridoriuose, lauke ar grupės veiklose. Kiekvienos sesijos pabaigoje buvo kaupiami vaiko sukurti piešiniai, archyvuojami garso įrašai ir pildomi stebėjimo bei refleksijų užrašai. Surinkta tyrimo medžiaga – užrašai, garso įrašai, piešiniai ir pedagogų įžvalgos – sudarė pagrindą daugiasluoksnei terapinio santykio raidos analizei. Duomenų rinkimo procese siekta fiksuoti ne tik objektyvią informaciją, bet ir tyrėjos asmenines refleksijas, kurios vėliau praturtino duomenų interpretacijų refleksyvumą. Visus duomenis rinko pati tyrėja, dalyvavusi terapiniame procese, todėl užfiksuoti duomenys pasižymi autentiškumu, nuoseklumu ir jautriu terapinio santykio raidos stebėjimu.

Tyrimo metu surinkta medžiaga:

Stebėjimo ir refleksijų žurnalas. Po kiekvienos dailės terapijos sesijos tyrėja pildė stebėjimo ir refleksijų užrašus, kuriuose nuosekliai fiksavo vaiko elgesį, emocines reakcijas, sąveiką su medžiagomis, kūrybinio proceso eigą ir savo asmenines refleksijas. Stebėjimas buvo struktūruotas, orientuotas į kelias pagrindines sritis: vaiko sąveiką su meno priemonėmis, kūrybos proceso eigą, emocinių reakcijų pobūdį ir intensyvumą, neverbalinius ženklus (kūno kalbą, mimiką) bei santykio su terapeute dinamiką. Šių sričių fiksavimas buvo grindžiamas humanistinės psichoterapijos ir ETC modelio principais, siekiant išlaikyti nuoseklų terapijos proceso stebėjimą ir užfiksuoti emocinių reakcijų dinamiką ir su terapinio procesu susijusius pokyčius.

Garso įrašai. Visos terapijos sesijos buvo įrašomos naudojant garso įrašymo įrenginį (diktofoną). Įrašai leido tiksliai dokumentuoti verbalinį bendravimą, emocinių intonacijų niuansus, tylos pauzes ir kitas subtilias sąveikos detales. Jie papildė stebėjimo užrašus ir buvo naudojami analizuojant sąveikos dinamiką.

Vaiko sukurti piešiniai. Terapinių susitikimų metu vaiko sukurti piešiniai buvo žymimi vaiko vardu ir sesijos data. Kūriniai tapo svarbia tyrimo medžiagos dalimi, naudota kūrinų analizei pagal ETC modelį. Visi piešiniai buvo nuosekliai kaupiami ir saugomi specialiai tam skirtoje vietoje, laikantis konfidencialumo principų. Rengiant tyrimo dokumentaciją, asmeniniai duomenys buvo užmaskuoti, užtikrinant vaiko tapatybės apsaugą. Piešiniai buvo saugomi kaip autentiški vaiko emocinių patirčių ir kūrybinės raiškos atspindžiai.

Pedagogų įžvalgų fiksavimo forma (PIFF). Tyrimo metu buvo taikoma specialiai šiam atvejo tyrimui parengta pedagogų įžvalgų fiksavimo forma, skirta vaiko emocinės būsenos, elgesio ir santykių su aplinka stebėjimui. Forma buvo pildoma tris kartus – prieš, proceso viduryje ir terapijai pasibaigus. PIFF struktūra buvo grindžiama Galių ir sunkumų klausimyno (Strengths and Difficulties Questionnaire, GSK/SDQ) (Goodman, 1997) ir Vaikų nerimo vertinimo skalės (Spence Children's Anxiety Scale, SCAS) (Spence, 1998) principais, taip pat pritaikyta remiantis Kaluževičiūtės (2021) ir McLeod (2010) kokybinio tyrimo gairėmis. Klausimai derino uždarus ir atvirus atsakymo formatus, siekiant fiksuoti tiek struktūruotus duomenis, tiek pedagogų individualias įžvalgas. Formą pildė šeši ugdymo įstaigos darbuotojai – pedagogai, padėjėjai ir švietimo pagalbos specialistai, dirbantys su vaiku kasdienėje aplinkoje. Forma buvo pildoma konfidencialiai; jos pavyzdys pateikiamas 5 priede. Gauti duomenys buvo naudojami kaip papildomas duomenų šaltinis, padėjęs vertinti terapinio proceso poveikį vaiko emocinei būsenai ir socialiniam funkcionavimui ugdymo aplinkoje.

Tyrimo metu duomenų rinkimui buvo taikomi šie instrumentai:

Stebėjimo ir refleksijų žurnalas su struktūruotu stebėjimo šablonu. Po kiekvienos dailės terapijos sesijos tyrėja sistemingai pildė stebėjimo ir refleksijų žurnalą, fiksuodama vaiko emocines

reakcijas, kūrybinį procesą, sąveiką su meno priemonėmis bei terapeute. Duomenų rinkimui buvo naudojamas struktūruotas stebėjimo šablonas, padėjęs užtikrinti nuoseklų stebėjimą pagal iš anksto numatytus aspektus. Šablone buvo registruojama vaiko emocinė būsena, įsitraukimas į veiklą, verbalinė ir neverbalinė komunikacija, kūrybos proceso eiga, kūrinio turinys, emocijų pokyčiai kūrybos metu, reakcija į sesijos pabaigą bei tyrėjos refleksijos. Stebėjimo šablono pavyzdys pateiktas 2 priede.

Garso įrašymo įrenginys (diktofonas). Visų terapinių sesijų metu buvo naudojamas garso įrašymo įrenginys, leidęs tiksliai fiksuoti vaiko ir tyrėjos dialogus ir balsinius emocijų ženklus (pvz., balso toną, pauzes, atodūsius, emocijų atspindžius balse).

Dailės priemonės (piešimo popierius, flomasteriai, spalvoti pieštukai, šilkinės kreidelės, tempera dažai, namų gamybos plastilinas, molis). Įvairios dailės priemonės buvo naudojamos vaiko kūrybinei raiškai skatinti ir stebėti. Vaiko sukurti kūriniai buvo analizuojami taikant ETC modelį, kuriame, vertinant kūrybinės raiškos lygmenis, buvo atsižvelgiama ir į formaliosios raiškos ypatybes.

Pedagogų įžvalgų fiksavimo forma (PIFF). Pedagogai tris kartus pildė specialiai tyrimui parengtą įžvalgų fiksavimo formą, siekiant stebėti vaiko emocinės būsenos, elgesio ir socialinių santykių dinamiką. Forma padėjo papildyti tyrimo duomenis objektyviais suaugusiųjų pastebėjimais skirtingais proceso etapais.

Pritaikyta ArAT veiksmų lentelė. Tyrimo metu kūrybinio proceso stebėsenai buvo pasitelkta pritaikyta, meno pagrindu sukurta veiksmų fiksavimo lentelė (angl. *Art-based Assessment Tool*, ArAT), sudaryta pagal Bosgraaf ir kolegų (2020a) modelį. Ši lentelė padėjo sistemingai stebėti ir registruoti vaiko kūrybinės veiklos aspektus, susijusius su emocijų raiška, savireguliacija bei sąveika su terapeute: įtampos mažėjimą, spontaniškumą, emocinius proveržius ar reagavimą į aplinką. Tyrimo metu naudota ArAT lentelės versija buvo adaptuota vaikų dailės terapijos kontekstui, siekiant atliepti individualios reakcijos fiksavimą skirtingose terapinio proceso stadijose. Duomenys buvo registruojami po kiekvienos sesijos stebėjimo ir refleksijų žurnale. Lentelė pateikiama 3 priede.

Kūrinių analizės forma. Tyrimo metu naudota struktūruota kūrinių analizės lentelė, parengta pagal ETC modelio (Hinz, 2020) principus. Ši forma leido sistemingai aprašyti ir lyginti atrinktus vaiko piešinius, atsižvelgiant į formaliuosius piešinio elementus (spalvas, linijas, kompoziciją ir pan.), dominuojantį informacijos apdorojimo lygmenį (pagal keturių lygmenų ETC struktūrą), kūrimo metu pastebėtą elgesį bei trumpą komentarą. Lentelė naudota kaip vidinis analizės įrankis, padėjęs tyrėjai struktūruotai interpretuoti vaiko kūrybinę raišką. Forma pritaikyta šio tyrimo kontekstui, siekiant integruoti vizualinius duomenis į platesnę terapinio proceso analizę. Pateikiama 4 priede.

Duomenų organizavimas, bazės sudarymas ir protokolas. Vadovaujantis Yin (2014) rekomendacijomis, tyrimo metu buvo kuriama nuosekli duomenų bazė, apimanti visus surinktus duomenis: stebėjimo ir refleksijų žurnalo užrašus, garso įrašus, vaiko piešinius ir pedagogų išvalgų fiksavimo formų (PIFF) atsakymus. Surinkti duomenys buvo saugomi skaitmeniniu ir fiziniu formatu: garso įrašai ir užrašai – užšifruotuose elektroniniuose failuose slaptažodžiu apsaugotame įrenginyje, kūriniai ir PIFF – užrakintoje spintelėje ugdymo įstaigos patalpose.

Tyrimo metu buvo pildomas tyrimo protokolas, kuriame sistemingai fiksuotos sesijų datos, numeracija, pagrindiniai veiklos etapai ir reikšmingi proceso pokyčiai. Duomenų rinkimas ir registravimas buvo vykdomas sistemingai: stebėjimų ir refleksijų užrašai buvo pildomi iškart po sesijų, garso įrašai archyvuojami saugioje laikmenoje, vaiko piešiniai kaupiami segtuve, o pedagogų išvalgų fiksavimo formos (PIFF) periodiškai renkamos ir sisteminamos.

Toks duomenų organizavimas leido palaikyti tyrimo nuoseklumą, užtikrinti duomenų seką ir palengvino jų analizę, susiejant kūrybinę vaiko raišką su terapinio proceso eiga.

Pasirinktų duomenų rinkimo būdų pagrindimas. Pasirinkti duomenų rinkimo būdai leido nuosekliai fiksuoti terapinio proceso eigą natūralioje vaiko kūrybinės raiškos aplinkoje. Stebėjimo užrašai, garso įrašai, piešiniai ir pedagogų išvalgos suteikė galimybę stebėti ne tik akivaizdžius elgesio ir kūrybinius pokyčius, bet ir emocinės raiškos, terapinio santykio dinamikos bei vidinių transformacijų procesus. Šie duomenys ypač tinkami atskleisti terapinio santykio formavimosi eigą ir vaiko emocinės bei socialinės raidos ypatumus dailės terapijos kontekste.

2.1.4. Duomenų analizės metodai

Tyrimo klausimai orientuoti į tai, kaip dailės terapijos procese formuojasi terapinis santykis, todėl analizei pasirinkti keli tarpusavyje susiję kokybiniai metodai. Vaiko santykio su dailės medžiagomis analizė grindžiama Dailės terapijos ir darbo aljanso inventoriaus (AT-WAI) principais (Horvath & Greenberg, 1989; modifikuota forma), kurie pabrėžia kliento patirties kuriant svarbą terapinio aljanso formavimuisi. Terapinio proceso analizė remiasi humanistinės psichoterapijos principais, pasitelkiant pritaikytą ArAT veiksmų lentelę – priemonę, padedančią stebėti vaiko emocijų, įtampos ir dėmesio pokyčius kūrybinės veiklos metu. Kūrinių analizė atliekama remiantis ETC modeliu, kuris padeda įžvelgti vaiko kūrybinės raiškos pokyčius.

Santykio su dailės medžiagomis analizė. Analizuojant vaiko sąveiką su dailės medžiagomis, buvo remiamasi Dailės terapijos ir darbo aljanso inventoriaus (angl. *Art Therapy Working Alliance Inventory*, AT-WAI) modeliu, sukurtu pritaikant Horvath ir Greenberg (1989) darbo aljanso

konceptiją dailės terapijai (Argaman Ben David et al., 2021). Ši priemonė leidžia įvertinti, kaip sąveika su meno priemonėmis atspindi vaiko terapinio santykio dinamiką: pasitikėjimą, įsitraukimą į kūrybinį procesą ir patiriamo saugumo jausmą.

AT-WAI išskyrė tris pagrindinius veiksnys: a) kliento pasitikėjimą meno medžiaga kaip terapine priemone (angl. *Art Task*), kuris atitinka E. S. Bordinio 1979 m. išskirtą terapinio aljanso sutarimą dėl terapijos užduočių; b) kliento emocinę patirtį proceso metu (angl. *Art Experience*), atitinkančią terapinio santykio, susidedančio iš teigiamų kliento ir psichoterapeuto tarpusavio jausmų, komponentą ir c) tai, kiek klientas priima terapeuto intervenciją meno medžiagų atžvilgiu (angl. *Art Therapist Acceptance*). Nustatyta, kad a ir c veiksniai yra susiję su trimis terapinio aljanso komponentais (tikslu, užduotimi ir santykiu), o b veiksnys susijęs su santykiu (angl. *Bond*) komponentu, t.y., kuo labiau klientas jautė palaikymą ir empatiją iš terapeuto pusės, tuo labiau patirtis su meno medžiagomis buvo suvokiama kaip žaisminga ir skatinanti tyrinėti (Argaman Ben David et al., 2021). Santykio komponentas yra vienintelis Darbo aljanso klausimyno (angl. *Working Alliance Inventory*, WAI) komponentas, kuris buvo reikšmingai susijęs su kiekvienu iš AT-WAI veiksmų.

Vadovaujantis šiuo požiūriu, terapinės sesijos metu buvo stebima:

- kaip vaikas renkasi dailės priemones (spontaniškai ar su terapeuto pagalba),
- kaip elgiasi kūrybos metu (atsargiai, tyrinėdamas, impulsyviai ar aktyviai),
- kaip laikui bėgant kinta sąveika su skirtingomis medžiagomis (ar atsiranda daugiau drąsos, eksperimentavimo, savarankiškumo).

Šie stebėjimai padėjo suprasti, kaip kūrybinė veikla padeda vaikui kurti pasitikėjimu grįstą ryšį su terapeutu, išbūti santykyje ir kūrybiškai išreikšti save. Medžiagų pasirinkimas, darbo pobūdis ir emocinės reakcijos kūrybos metu buvo laikomi reikšmingais terapinio santykio kokybės ir raidos rodikliais.

Terapinio proceso analizė. Terapinio proceso analizė buvo grindžiama humanistinės psichoterapijos principais, pabrėžiančiais individo asmeninės patirties unikalumą, autentišką terapeuto buvimą ir saugios, priimančios aplinkos svarbą. Analizuojant procesą, svarbu buvo stebėti ne tik vaiko elgesį ar emocinę raišką, bet ir santykio su terapeutu pokyčius – kaip kito pasitikėjimas, bendravimo su terapeutu būdas, gebėjimas būti santykyje ir atliepti.

Analizė buvo atliekama remiantis sesijų aprašais, garso įrašais ir po sesijų rašytomis tyrėjos refleksijomis, o duomenys buvo interpretuojami taikant kokybinę turinio analizę ir remiantis pritaikytos ArAT veiksmų lentelės principais. Buvo siekiama atpažinti reikšmingus momentus, kai vaiko kūrybinė veikla prisidėjo prie emocijų raiškos, santykio stiprinimo ar atsitraukimo. Ypatingas dėmesys skirtas kontekstui – tam, kaip vaikas reaguavo į struktūrą, pasiūlymus, ribas ir kaip keitėsi jo kūrybinė elgsena skirtingais proceso etapais.

Kūrinių analizė remiantis ETC modeliu. Kūrinių analizė šiame tyrime grindžiama Ekspresyvių terapijų kontinuumo (angl. *Expressive Therapies Continuum*, ETC) modeliu, kurį sukūrė Kagin ir Lusebrink (1978), o vėliau meno terapijos praktikai pritaikė Hinz (2020). Tai konceptualus modelis, apibūdinantis skirtingus žmogaus sąveikos su meninėmis priemonėmis būdus, atspindinčius informacijos apdorojimo, jausmų raiškos ir mąstymo ypatumus. Modelis taikomas menų terapijos procese siekiant suprasti, kaip klientas priima, apdoroja ir reiškia vidinę patirtį per kūrybinę veiklą. Tyrime remiamasi ETC modelio keturių lygmenų struktūra: kinestetiniu–sensoriniu, perceptiniu–afektiniu, kognityviniu–simboliniu ir kūrybinės integracijos lygmeniu. Pirmasis lygmuo atspindi veiksmą ir jutimą – fizinę sąveiką su medžiagomis. Antrajame svarbi vizualinė struktūra bei emocijų raiška. Trečiajame atsiskleidžia prasminiai turiniai, simboliai ir minties naratyvas. Ketvirtasis lygmuo – kūrybinės integracijos – žymi gebėjimą apjungti kelis raiškos lygmenis, leidžiantį transformuoti patirtį ir išreikšti naujais būdais. Kūryba šiame modelyje suprantama kaip vidinės patirties įprasminimas ir integracija.

1 lentelė. ETC modelio keturių lygmenų sistema, adaptuota remiantis Hinz (2020)

ETC lygmuo	Pagrindinės charakteristikos
KŪRYBINĖS INTEGRACIJOS	Transformacija, refleksija, gebėjimas jungti raiškos lygmenis, kurti naujus prasminius ryšius
KOGNITYVINIS – SIMBOLINIS	Mąstymas, naratyvas, prasmų konstravimas, simbolių vartojimas, planavimas
PERCEPTINIS – AFEKTINIS	Vaizdinė struktūra, spalva, formos, emocijų raiška
KINESTETINIS – SENSORINIS	Judesys, kūniškumas, sensorinė patirtis, faktūra

Tyrime ETC modelis naudotas kaip pagrindas atrinktų piešinių analizei, siekiant išvelgti, kurių lygmenų raiška dominavo, kaip kito vaiko kūrybinis veiksmas terapiniame kontekste ir kokie aspektai gali būti siejami su emociniu procesu bei santykio dinamika. Analizė atlikta pasitelkiant struktūruotą kūrinių aprašymo formą, kurioje fiksuoti vizualinės ir erdvinės raiškos elementai (spalvos, linija, forma, struktūra, kompozicija, paviršiaus savybės), dominuojantis ETC lygmuo, kūrimo metu pastebėtas elgesys ir trumpa interpretacija. Tokia analizės forma padėjo išlaikyti vientisą kryptį, leidžiančią integruoti kūrybinius duomenis į platesnį terapinio proceso kontekstą. Piešiniai buvo vertinami ne estetiniu požiūriu, o kaip vaiko vidinės būsenos ir saviraiškos šaltiniai, leidžiantys stebėti emocinius, pažintinius ir simbolinius raiškos aspektus ETC modelio rėmuose.

Duomenų trianguliacija. Šiame tyrime taikoma interpretacinė trianguliacija, siekiant išsamiau suprasti procesą ir sustiprinti analizės pagrįstumą. Tyrimo metu sąmoningai taikytas refleksyvus požiūris, padedantis įvertinti tyrėjos vaidmenį, siekiant atpažinti galimą šališkumą ir išlaikyti kritinį požiūrį į duomenų interpretaciją. Nors duomenų rinkimo ir pirminės analizės darbus

atliko viena tyrėja, į interpretavimo etapą buvo įtraukti tyrėjų komandos nariai, kurie nepriklausomai peržiūrėjo vaiko piešinius, refleksinius užrašus, terapinio proceso aprašus ir pateikė savo įžvalgas bei komentarus. Šis procesas leido palyginti skirtingas interpretacijas, identifikuoti galimus šališkumus ir patikrinti, kiek tyrėjos pradinės įžvalgos yra pagrįstos kitų vertintojų pastebėjimais. Tokia prieiga atitinka CaSE metodo požiūrį į interpretacinį patikimumą (angl. *interpretive credibility*), kuris vertinamas ne kiekybiniu duomenų kiekiu, o jų kokybiniu nuoseklumu, kontekstiniu pagrįstumu ir prasmingumu (Kaluževičiūtė, 2021).

2.1.5. Tiriamojo atvejo ir terapinio konteksto pristatymas

Tyrimas buvo vykdomas specialioje ugdymo įstaigoje didmiestyje, skirtoje vaikams, turintiems raidos sutrikimų ir specialiųjų ugdymosi poreikių. Tyrimo dalyvis – šešerių metų berniukas, lankantis priešmokyklinę grupę. Jam priskirtas emocijų (nerimo spektro) sutrikimas, vidutinis kalbos neišsivystymas, sulėtėjusi pažintinė ir socialinė raida. Atliktas vaiko raidos vertinimas DISC metodika parodė, kad tiriamojo raidos gebėjimai neatitinka amžiaus.

Vaikui būdingas emocinis jautrumas ir sunkumai aiškiai išreikšti poreikius sudėtingose ar emociškai įtemptose situacijose. Kasdienėje aplinkoje stebimi iššūkiai bendraujant su artimaisiais, emocinės reakcijos gali pasireikšti tiek atsitraukimu, tiek aktyvesniu elgesiu. Nerimo požymiai pasireiškia tiek elgesio, tiek fiziologiniais aspektais, o jų raiška tampa matoma ir kasdienėse situacijose, ir terapijos procese. Laisvalaikiu vaikas domisi filmukais, kuriuose dominuoja dinamiškas ar įtampos kupinas turinys. Šios temos vėliau atsispindi ir jo kūrybinėje veikloje. Nors berniukas aktyviai bendrauja žodžiu, neretai sunku suprasti jo pasakytus atskirus žodžius ar visą mintį, kurią jis bando perteikti.

Tyrimo dalyvis pasirinktas tikslingai, siekiant išsamiai atskleisti, kaip formuojasi terapinis santykis dailės terapijos procese su nerimo spektro sutrikimą turinčiu vaiku. Šis atvejis leidžia gilintis į tai, kaip kūrybinė raiška padeda vaikui užmegzti kontaktą, reguliuoti emocijas ir kurti saugumo patyrimą terapinėje erdvėje. Tyrimo kryptis atitinka praktika grįstų įrodymų (PBE) paradigmą, kurioje prioritetą teikiamas kontekstui, procesų stebėsenai ir individualiai patirčiai (Kaluževičiūtė, 2021; Fishman, 2005).

2.1.6. Tyrimo etika

Tyrimas įgyvendintas laikantis pagrindinių etikos principų: privatumo (duomenys saugomi tyrėjos asmeniškai, neprieinami tretiesiems asmenims), anonimiškumo (pakeistas vaiko vardas, nenurodomas ugdymo įstaigos pavadinimas) ir konfidencialumo (surinkti duomenys naudojami tik moksliniais tikslais). Buvo laikomasi Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos

įstatymo nuostatų bei Vilniaus universiteto akademinės etikos kodekso principų. Atsižvelgiant į tyrėjos vaidmenį terapiniame procese, tyrimo metu buvo laikomasi ir refleksyvumo – gebėjimo įvertinti tyrėjos poveikį santykiui, duomenų rinkimui ir interpretacijai, pripažinti galimą subjektyvumą bei ieškoti etiškai pagrįstų būdų jį valdyti – principo (Kaluževičiūtė, 2021). Toks požiūris leido išlaikyti pagarbą tiriamajam bei prisidėjo prie tyrimo etiškumo ir kokybės užtikrinimo. Vaiko tėvai buvo iš anksto informuoti apie tyrimo tikslą, eigą, renkamų duomenų pobūdį ir galimą jų panaudojimą akademinėje veikloje. Jie pasirašė informuotą sutikimą dėl vaiko dalyvavimo tyrime (žr. 1 priedas). Tyrimo metu vaikas nebuvo filmuojamas ar fotografuojamas; piešiniai pateikiami tik kaip analizės vaizdinė medžiaga, be galinčių identifikuoti vaiką ženklų. Tiriamasis taip pat buvo žodžiu supažindintas su galimybe atsisakyti bet kurios veiklos ir nedalyvauti. Terapinio proceso metu nuolat buvo atsižvelgiama į vaiko emocinę būseną ir neverbalinius signalus, siekiant išlaikyti saugią, savanorišką dalyvavimo patirtį. Etiniai sprendimai buvo taikomi visais tyrimo etapais – nuo planavimo iki duomenų analizės ir rezultatų pateikimo.

2.1.7. Refleksyvumo vaidmuo sisteminiame atvejo tyrime

Refleksyvumas šiame tyrime buvo suvokiamas kaip esminė kokybinio tyrimo sudedamoji dalis, leidžianti valdyti tyrėjo įsitraukimą ir užtikrinti interpretacijų skaidrumą bei tyrimo patikimumą (Yin, 2014; Kaluževičiūtė, 2021). Kadangi pagrindinė tyrėja dalyvavo procese ne tik kaip stebėtoja, bet ir kaip dailės terapeutė, refleksyvumas padėjo sąmoningai atskleisti, kaip asmeninis santykis su vaiku galėjo paveikti suvokimą, ir leido grįžti į duomenis iš analitinės distancijos.

Po kiekvienos terapinės sesijos buvo fiksuojami refleksiniai užrašai, kuriuose apmąstytos tyrėjos emocinės reakcijos, sprendimai ir patirtys. Šie užrašai nebuvo interpretuojami kaip objektyvūs duomenys apie vaiką, bet tapo vienu iš papildomų sluoksnių terapinio proceso analizėje – ypač kalbant apie santykio dinamiką, ribas ir galimą asmeninį reagavimą į vaiko elgesį. Refleksijos padėjo pastebėti, kaip terapeutės reakcijos galėjo daryti įtaką duomenų rinkimui ar sąveikai su vaiku.

Tyrėja reflektavo savo vaidmenį kaip dvigubą – tiek terapinį, tiek tyrėjišką – ir stengėsi sąmoningai atskirti šiuos lygmenis: terapijos metu buvo svarbiausia buvimas „čia ir dabar“ su vaiku, o refleksijos ir analizės vyko po sesijų, rašant užrašus ir apmąstant tyrėjos reakcijas bei galimus perkėlimo momentus.

Svarbus refleksyvumo aspektas buvo komandinė analizė. Tyrėjų komanda, sudaryta iš dailės terapijos supervisorės, kokybinės analizės tyrėjos ir tyrimą vykdžiusios magistrantės, nuosekliai aptarinėjo duomenis, lygino įžvalgas, siekė atpažinti galimas šališkumo, perkėlimo ar neįsisąmonintų prielaidų apraiškas. Tokiu būdu refleksyvumas buvo įgyvendinamas ne tik individualiai, bet ir kaip

kolektyvinė praktika, sustiprinanti duomenų interpretacijų nuoseklumą ir patikimumą pagal CaSE metodo principus.

Tyrėjos pozicija šiame tyrime buvo grindžiama sąmoninga humanistine laikysena – buvimu šalia vaiko kaip subjekto, atliepiant, bet nekontroliuojant, kuriant saugią kūrybos erdvę. Tai sudarė prielaidas ne tik terapinio santykio augimui, bet ir gilesniam jo reflektavimui tyrimo kontekste.

2.2. Tyrimo rezultatų analizė

Šiame poskyryje sistemingai analizuojami tyrimo metu surinkti duomenys, siekiant atskleisti terapinio santykio formavimosi eigą per vaiko sąveiką su meno medžiagomis, kūrybos procesu ir sukurtu kūrinium. Analizė grindžiama atvejo tyrimo logika ir struktūruojama pagal pagrindines tyrimo ašis. Pirmiausia nagrinėjama santykio su medžiagomis raida, vėliau – terapinio santykio dinamika per kūrybinę sąveiką, kūrinių analizė bei pedagogų įžvalgos. Poskyrio pabaigoje pateikiamas apibendrinimas, apžvelgiantis esmines įžvalgas ir jų sąsajas su tyrimo uždaviniais.

2.2.1. Santykio su medžiagomis raida terapiniame procese

Šiame poskyryje analizuojama, kaip terapinio proceso metu keitėsi Jurgio santykis su dailės medžiagomis – nuo spontaniško įsitraukimo ir jutiminės patirties iki vis didesnės kūrybinės laisvės. Stebima, kaip medžiaga veikė tiek kaip emocijų raiškos priemonė, tiek kaip pagrindas simbolinių vaizdinių atsiradimui, leidžiančiam vaikui tyrinėti save vaizduotės forma.

2.2.1.1. Pradinis įsitraukimas: pirmieji sąlyčiai su medžiagomis

Nuo pat pirmųjų susitikimų Jurgio terapinis procesas atskleidė natūralų, spontanišką įsitraukimą į siūlomas kūrybines veiklas. Jau pirmojo individualaus susitikimo metu, kai vaikui buvo pasiūlyta piešti su pieštukais, flomasteriu ir vėliau tempera, berniukas noriai, be didesnio dvejojimo priėmė visas pateiktas priemones. Pasiūlius išbandyti temperą, tiriamojo veido išraiškoje atsirado susidomėjimas, o pamačius didelių dydžių teptukus – neslepama nuostaba. Berniukas norėjo išbandyti visas spalvas, tapė laikydamas teptuką tvirtai, pakankamai tiksliai brėžė linijas, spalvino dažais formas. Žinodama, kad Jurgiui patinka įvairios mašinėlės, terapeutė pasiūlė jam vieną, kurią jis rideno per dažus, vis labiau išsipurvindamas pirštus. Šis pasiūlymas buvo intuityvus, bet pagrįstas stebėjimu, kaip vaiką veikia jam pažįstami objektai – siekta užmegzti kontaktą per saugų žaidimą. Jurgis nejautė diskomforto, o netrukus pats perėjo prie piešimo rankomis – maišė tyrinėjo spalvas delnais ant lapo, dažais tepėsi rankas, šlampavo delnų antspaudus ant popieriaus. Kaip pastebi

Oaklander (2014), tapymas pirštais gali veikti atpalaiduojančiai, raminančiai, ypač vaikams, patiriantiems emocinę įtampą. Šio tipo jutiminė patirtis padeda reguliuoti nerimą, o pati veikla dažnai tampa saugiu kanalu saviraiškai. Panašiai ir Marder (2007) nurodo, kad tiesioginis sąlytis su dažais yra veiksminga priemonė socialinių baimių ir nerimastingumo korekcijai.

Šis perėjimas nuo struktūruoto piešimo prie jutiminės patirties atskleidžia ne tik vaiko spontaniškumą, bet ir svarbų terapeuto vaidmenį kuriant sąlygas tyrinėjimui. Parinktos priemonės – teptukai, spalvų įvairovė, mašinėlė – buvo kryptingai suderintos su vaiko interesais, ir padėjo natūraliai rutuliotis jo santykiui su medžiagomis.

Jurgio kūrybinė raiška daugiau priminė emocinį iškrovimą nei ramų tyrinėjimą: linijos buvo aiškos, energingos, dažnai perteikiančios vidinės įtampos kupinus vaizdinius. Medžiagos čia tapo ne tik priemone vaizdui sukurti, bet ir santykio tarpininkėmis – padedančiomis išreikšti vidinę būseną, išlaikyti kontaktą su aplinka ir saugiai patirti save veikloje. Per aktyvų piešimą ir jutiminį sąlytį su medžiagomis berniukas galėjo reguliuoti savo emocinę įtampą, būti matomas ir girdimas net tuomet, kai žodinė raiška buvo fragmentiška. Kūrybos metu berniukas pasakojo apie piešinį, ieškojo terapeuto žvilgsnio ir reakcijos, o pastebėjęs nesusipratimą, kantriai aiškino: „*Ne, čia ne sprogimas, čia povandeninė lenktynė*“ (1 sesija).

Nors pradinis įsitraukimas buvo spontaniškas, kūrybinėje veikloje jau ryškėjo poreikis struktūruoti patirtį – vaizduojami epizodai dažnai turėjo aiškią veiksmų seką, stiprų emocinį krūvį. Vaiko jutiminė patirtis, padedant terapeutui, palaipsniui peraugo į tikslingesnį kūrybinį įsitraukimą. Šiuo laikotarpiu tyrėja sąmoningai rinkosi nespauti, o stebėti ir atliepti vaiko iniciatyvas – tai leido procesui vystytis natūraliai, be išorinio kontrolės poreikio.

Pagal trinario santykio sampratą (Schaverien, 2000; Moon, 2010) vaikas čia pasinaudojo medžiaga kaip tarpininke santykyje – leisdamas sau per kūrybinę sąveiką ne tik patirti, jausti, bet ir būti priimtu, suvoktu per savo pojūčius. Medžiaga tapo gyvu jungikliu tarp vaiko vidinės patirties ir išorinio pasaulio, sudarydama erdvę saugiam saviraiškos ir santykio formavimuisi.

Šioje pradžioje galima atpažinti ir kai kuriuos AT-WAI principus: visų pirma, vaiko santykis su medžiagomis veikė kaip „trečiasis komponentas“ (Schaverien, 2000), padedantis jam užmegzti saugų kontaktą – tiek su savimi, tiek su terapeute.

Pagal AT-WAI modelį (Bat-Or & Zilcha-Mano, 2018) emocinis saugumas, kylantis iš saugios kūrybinės patirties su medžiagomis, yra viena iš terapinio aljanso sąlygų. Šiuo atveju galima daryti prielaidą, kad vaiko gebėjimas įsitraukti į medžiagą be išankstinės kontrolės, o taip pat terapeuto atliepanti, nedirektyvi laikysena (pvz., „*Gali naudoti rankas, jei nori*“) sukūrė prielaidas tolesniam bendradarbiavimui. Šis momentas taip pat atspindi AT-WAI „užduoties“ komponentą – kūrybinė veikla čia tampa bendru procesu, kuriame vaikas jaučiasi išgirstas ir priimtas, o pasiūlymas

kurti nėra nurodymas, bet kvietimas būti kartu. Tokiu būdu jau ankstyvame etape ėmė megztis terapinis santykis – ne per žodžius, o per bendrą santykį su kūrybine veikla.

Pastebėta, kad šis perėjimas į jutiminę patirtį nebuvo chaotiškas ar trikdantis – priešingai, jis vyko organiškai ir buvo lydimas teigiamų emocijų. Sesijos pabaigoje, kai Jurgis nuplovė žaislą ir savo rankas kibire su vandeniu, jis atrodė ramus, tarsi procesas būtų padėjęs „nuplauti“ ir emocinę įtampą.

Ankstyvosios patirtys rodo, kad Jurgio santykis su medžiagomis formavosi kaip gyvas, daugiasluoksnis procesas: kūryba buvo ir emocinio reguliavimo būdas, ir santykio su aplinka palaikymo priemonė. Šis atviras ir natūralus medžiagų priėmimas sudarė pagrindą tolimesnei santykio su medžiagomis raidai, kurioje vis glaudžiau jungėsi jutiminiai patyrimai, vaizduotės siužetai ir emocijų raiška.

2.2.1.2. Sensorinės patirties raida ir kūrybinė laisvė

Kaip rodo tolesnės sesijos, terapinio proceso eigoje vis labiau išryškėjo Jurgio poreikis tyrinėti aplinką per pojūčius. Šios patirtys formavosi ne iškart – jos vystėsi palaipsniui, pasitikėjimui augant, medžiagoms tampant ne tik kūrybos priemone, bet ir saugia, vidinį pasaulį atliepiančia erdve. Kūryba vis dažniau virsdavo procesu, kuriame svarbiausias buvo patyrimas čia ir dabar, o ne galutinis rezultatas. Tai leido vaikui ne tik išreikšti emocijas, bet ir reguliuoti įtampą, stiprinti ryšį su terapeute bei savimi.

Terapinio proceso viduryje Jurgio kūrybinė raiška natūraliai ėmė keistis – mažėjo stiprus siekis kurti aiškią formą ar siužetus, o veikla vis dažniau kryo į tiesioginį jutiminį sąlytį su medžiagomis. Šiame etape natūraliai atsiskleidė ETC modelyje (Hinz, 2020) aprašomas perceptinis–afektinis lygmuo, kuris pabrėžia, kad tiesioginis pojūčių patyrimas padeda vaikui reguliuoti emocijas ir spontaniškai išreikšti save.

Vienoje sesijoje Jurgis, dar nepradėjęs piešti, įmerkė rankas į guašo dažus ir stebėjo, kaip jie nuteka. Murmėdamas sau, vis kartojo veiksmą, kartais lėtai sukdamas delnus ore. Paklaustas, ką piešia, jis ramiai atsakė: „Čia purvas. Geras purvas.“ Terapeutė tuo tarpu tyliai tarstelėjo: „Atrodo, kad gera būti tame purve“, – leisdama vaikui pasilikti jo patirtyje (7 sesija). Šis intuityvus atsakymas buvo sąmoningai pasirinktas kaip nedirektyvi refleksija – tyrėja siekė neformuoti vertinimo, o išlaikyti vaiko vidinio išgyvenimo vientisumą. Toks terapeutės atsakymas kuria saugią emocinę erdvę, kurioje vaikas gali tyrinėti be baimės būti vertinamas – tai iliustruoja AT-WAI „emocinės patirties“ (angl. *Art Experience*) komponentą, kuris siejamas su terapinio aljanso santykio (angl. *bond*) aspektu. Vaiko kūrybinė veikla čia patiriama kaip maloni, žaisminga ir palaikoma, o terapeuto buvimas tampa neverbaliu patvirtinimu, kad patirtis yra priimtina ir saugi. Ši patirtis atskleidė svarbų

perėjimą: dažai tapo ne vien priemone vaizduoti atpažįstamus objektus, bet ir būdu susitelkti į jutiminius pojūčius. Berniukas ėmė tyrinėti dažų tekstūrą, jų tekėjimą, pojūtį ant odos – tai buvo pirmas žingsnis į kūrybinį procesą, kur svarbiau buvo pojūtis nei rezultatas. Jurgio laikysena švelnėjo, kūno judesiai darėsi laisvesni, balsas – tylesnis.

Sensorinių patirčių raida terapiniame procese nebuvo staigi – ji vystėsi palaipsniui, per skirtingas medžiagas ir situacijas, kuriose vaikas vis drąsiau tyrinėjo aplinką per pojūčius. Ši eiga atskleidė, kaip per pasikartojančius jutiminius išgyvenimus keitėsi ne tik emocijos, bet ir kūno išraiška. Sensorinę patirtį papildė ir Jurgio kūno kalbos pokyčiai. Jei ankstyvose sesijose jis buvo labiau susikaustęs, pečiai įtempti, tai dirbdamas su dažais ir putomis jis judėjo laisviau, plačiau, balsas švelnėjo, jame atsirado daugiau džiugėsio ir žaismės. Pastebėta, kad sesijų metu, kai dominavo jutiminės patirtys, berniukas dažniau niūniuodavo, kartais improvizuodavo maišydamas spalvas: „*Dabar padarysiu kitokią!*“ – sakydavo, džiugiai maišydamas dažus delnais ant stalo paviršiaus. Terapeutė švelniai pritarė: „*Kaip tu skaniai maišai tas spalvas*“, taip palaikydama vaiko spontaniškumą (7 sesija). Šie atsakymai buvo trumpi, tačiau kryptingi – tyrėja sąmoningai rinkosi žodžius, kurie stiprintų kūrybinį pasitikėjimą ir netrikdytų vaiko kūrybinio proceso.

Šie kūno kalbos pokyčiai susiję su tuo, ką teoriškai apibrėžia AT-WAI samprata (Bat-Or & Zilcha-Mano, 2018) – tokio tipo jutiminis įsitraukimas rodo, kad medžiagos tampa ne tik kūrybos įrankiu, bet ir „saugia erdve“ vidinei būsenai tyrinėti. Kūrybinė raiška čia tampa priemone ne tik išreikšti, bet ir palaikyti emocinį saugumą. Terapeutės laikysena šiuo metu išlieka nedirektyvi, stebinti, atliepianti – tai padeda Jurgiui kurti patirtį savarankiškai ir nesijausti vertinamam. Tokia laikysena ir laisvas priėjimas prie medžiagų atspindi AT-WAI modelyje akcentuojamą jautrumą vaiko poreikiams (ang. *responsiveness*), kai kūrybos procesą lemia vaiko vidiniai poreikiai, o ne išoriniai reikalavimai.

Sensorinės patirties augimą papildė ir darbo su įvairiomis medžiagomis kaip skutimosi putos, molis, tempera dažai, vanduo įvairovė. Ypač išsiskyrė 19 sesijos patyrimas su skutimosi putomis. Jurgis, vos gavęs priemonės nurimo, susitelkė ir aktyviai tyrinėjo: purškė putas, varvino tušą, maišė su lazdele, eksperimentavo su popieriumi, klausėsi, kaip putos tirpsta, išgyveno pojūčius per garsus („*Vau!*“, „*Gerei aš sugalvojau!*“), tyliai niūniavo ar dainavo. Užsiėmimas virto kūrybiniu žaidimu su mašinėlėmis, spalvomis, užslėptais objektais, įtraukiančiu į žaidimą ir terapeutę. Ši spontaniška, įvairiapusė sąveika atskleidė, kaip sensorinis patyrimas gali sujungti vaizduotę, tyrinėjimą, santykį ir refleksiją. Vienu momentu Jurgis su nuostaba paklausė: „*Kas čia pasidarė?*“, o terapeutė atsakė: „*Palietei debesį*“. Šis atsakymas sustiprino simbolinį patyrimo aspektą.

Panaši nuostaba buvo pastebima ir ankstesnėje, 11 sesijoje, kai Jurgis, dirbdamas su spalvotu vandeniu ir putomis, netikėtai sustojo ir su šypsena paklausė: „*Ką aš čia darau? Kaip keista, smagu!*“. Terapeutė atsakė: „*Taip, smagu, kad taip jauti putas ant rankų*“. Ši trumpa akimirka liudijo,

kad vaikas pradeda ne tik patirti, bet ir įsisąmoninti savo pojūčius. Moon (2010) pažymi, kad tokie refleksijos epizodai dailės terapijoje dažnai rodo gilesnį emocinį įsitraukimą ir vidinės patirties integraciją.

Šalia augančio pasitikėjimo jutimine patirtimi, svarbų vaidmenį pradėjo užimti molis. Pirmasis Jurgio susidūrimas su moliu 10 sesijoje atskleidė ne tik smalsumą, bet ir abejones savo gebėjimais. Nors jis susidomėjo – domėjosi galimybe padovanoti vazoną mamai, klausinėjo apie džiūvimą – netrukus pradėjo nepasitikėti savimi: „*O ne, jis labai kietas, aš nemoku šito kieto ... mes nepadarysim šito vazono*“. Terapeutė atsakė: „*Pabandom. Aš tau parodysiu, kaip aš darydavau, kai buvau maža*“, tačiau pakviestas padėti formuoti kirmėliukus, Jurgis vengė užduoties, nukreipdamas kalbą į kitus dalykus. Galiausiai, susidūręs su sunkumu, staigiai sureagavo – sušuko „*Kodėl jis nelimpa!*“ ir pradėjo daužyti molį delnais. Terapeutė stebėjo, leisdama šiai energijai natūraliai nuslūgti, kartais atliepė siūlymais, kvietimais kurti kartu. Po intensyvaus daužymo Jurgio judesiai tapo švelnesni, o pats jis vėl įsitraukė ir susikaupė lipdyti – pradėjo maigyti molį su šlakeliu vandens. Jis įsiklausė, kaip molis tysta tarp pirštų, ir su šypsena pastebėjo: „*Kaip traška ... šnypščia!*“

Kaip teigia Dalley (2004), taktilinė patirtis su moliu gali tapti svarbiu įtampos iškvos ir emocinės savireguliacijos įrankiu. Vėliau Jurgis vis dažniau rinkdavosi darbą su moliu – nuo sausio mėnesio molį ar plastiliną naudojo beveik kiekvienoje sesijoje (apie 10 kartų). Šis stabilus pasirinkimas liudijo apie augantį poreikį turėti struktūruotą, bet kartu ir lankstų būdą išreikšti save.

Šiame intensyvesnių jutiminių patirčių etape kūrybinis procesas virto savotišku tyrinėjimo lauku – Jurgis eksperimentavo ne dėl rezultato, o dėl paties patyrimo. Tokia laisva raiška leidžia vaikui susitikti su savo jausmais, stiprina vidinį kontrolės jausmą, o tuo pačiu, kaip pažymi Robins (2001), augina santykį su terapeutu per dalijimąsi patyrimu. AT-WAI kontekste tai galima vertinti kaip sustiprėjusį „užduoties“ komponentą – vaikas priima kūrybinį veiksma kaip prasmingą, priimtą, kartu kuriamą procesą.

Galiausiai, šiame etape ryškėja ir tai, ką AT-WAI modelis apibrėžia kaip „tikslų“ komponentą – nors Jurgis retai verbalizuoja aiškius tikslus, jo veiksmai rodo pastangas būti patyrimo, tyrinėti, atsiskleisti. Terapeutė, palaikydama šį procesą be išankstinių lūkesčių, leidžia jam augti savaime. Toks pasirinkimas buvo grindžiamas nuoseklia refleksija apie vaiko poreikius ir tyrėjos siekiu palaikyti saugią, bet laisvą erdvę savarankiškai kūrybai. Tokia sąveika – vaiko kūrybinė iniciatyva ir priimanti aplinka – atskleidžia besiformuojantį, natūraliai stiprėjantį terapinį ryšį, kuriame medžiagos tampa nebe tik priemone, bet ir svarbia sąsaja tarp vaiko ir terapeuto.

Taigi, šioje terapinio proceso dalyje medžiagos įgyja vis svarbesnį vaidmenį. Jos tampa ne tik priemone pojūčiams patirti, bet ir svarbia erdve saugiam, augančiam santykiui tarp vaiko ir terapeutės. Per tokį santykį vaikas gali mokytis ne tik apie save, bet ir apie kitą – tai vienas esminių menų terapijos mechanizmų (Malchiodi & Crenshaw, 2015).

2.2.1.3. Kai medžiaga tampa simboliu: kūrybos turinio raida

Šiame poskyryje analizuojama, kaip kūrybinėje veikloje ryšys su medžiaga perauga į simbolinę raišką. Nors jutiminis tyrinėjimas išlieka, pagrindinis dėmesys krypta į tai, ką vaikas išreiškia per sukurtus vaizdinius – kaip medžiaga tampa terpe vidinių patirčių perteikimui.

Terapinio proceso metu vis dažniau ryškėjo Jurgio gebėjimas kūrybiškai sieti pojūčius su išgalvotais siužetais. Jo kūrybinė raiška nebebuvo vien tik emocijų iškrova ar jutiminė patirtis – ji įgijo simbolinį matmenį. Vaikas pradėjo kurti vaizdus, kuriuose susipynė tikrovės elementai, fantazija ir vidiniai išgyvenimai. Tai atitinka ETC modelio (Hinz, 2020) idėją apie skirtingų patyrimo lygmenų integraciją – kai jutiminė, emocinė ir pažintinė raiška susijungia į simbolinę išraišką.

Remiantis AT-WAI samprata (Bat-Or & Zilcha-Mano, 2018), šiame etape ryškėja visi trys terapinio aljanso komponentai. Stiprėjo vaiko ir terapeutės ryšys – Jurgis drąsiai atskleisdavo savo fantazijas, o jos buvo priimamos ir išbūnamos be vertinimo. Tyrėja sąmoningai siekė atpažinti, kada reikia atliepti žodžius, o kada svarbiau – tylus buvimas kartu, neįsiterpiančią į vaiko vaizduotės eigą. Terapeutės laikysena išliko palaikanti, atliepianti, nesmerkianti, kas kūrė saugią erdvę vaiko tyrinėjimui. Kūrybinės veiklos tapo bendru žaidimu ir tyrinėjimu, kuriame kiekvienas piešinys ar lipdinytas turėjo prasmę, net jei ji nebuvo įvardyta žodžiais. Vaikas nesiekė sąmoningai formuluoti tikslų, tačiau visa jo raiška liudijo pastangas suprasti save, įprasminti patirtį ir įvesti tvarką į vidinį chaosą.

Šie terapinio aljanso aspektai glaudžiai siejasi su trinario santykio dailės terapijoje samprata (Schaverien, 2000), kuri akcentuoja kliento, terapeuto ir meno medžiagų kaip tarpininko tarpusavio sąveiką. Remiantis tyrimais (Bat-Or & Zilcha-Mano, 2018; Hilbuch et al., 2016), meno medžiagos tampa ne tik kūrybos priemone, bet ir aktyviu terapinio ryšio dalyviu – jos sujungia vaiką ir terapeutą per bendrą kūrybinę patirtį, leidžia tyrinėti emocijas simboline forma. Klientui kuriant su medžiagomis, o terapeutui liudijant ir priimant šį procesą, gimsta bendras prasmės kūrimas, stiprinantis pasitikėjimą ir padedantis kurti saugią erdvę tyrinėjimui.

Terapinio proceso metu Jurgis vis labiau gebėjo pasakoti apie savo išgyvenimus per kūrybą ir ieškoti vidinės pusiausvyros. 9 ir 12 sesijose atsiskleidė reikšmingos kūrybinės transformacijos – piešdamas save kaip kareivį, Jurgis vėliau pasako, kad šis „mirė“, bet netrukus ramiai sukūrė naują – „*pasidariau kitas dabar. Irgi kareivis*“. Šis spontaniškas sukūrimas iš naujo rodo vaiko gebėjimą vaizduotės pagalba išreikšti netikrumą, praradimą, o kartu – ieškoti, kaip galėtų viskas tęstis toliau. 12 sesijoje, piešdamas pabaisą, Jurgis pats pasiūlo: „*Tuoj, dabar noriu padaryt gerą žmogų, kuris stengiasi*“. Tokie momentai liudija vaiko iniciatyvą keisti vaizdinius, perkurti juos taip, kaip jam priimtina, leidžiant sau kurti saugesnius, labiau atliepiančius personažus. 27 sesijoje jis vėl piešia

save, bet šį kartą nori, kad atvaizdas būtų gražus, nebeišdanko jo. Tai gali rodyti kintantį santykį su savimi, kylantį iš didesnio vidinio aiškumo ar saugumo.

Panašus vaizduotės gyvumas atsiskleidė kuriant Kalaboko (Katažmogio) figūrą – fantastinę būtybę, turinčią tiek žmogaus, tiek gyvūno bruožų. Šis personažas atsirado iš ilgesnio kūrybinio proceso. Jis buvo lipdomas, dažomas, keičiamas. Kartu jis – ir juokingas, ir keistas, ir „*gali būti pavojaingas*“. Tokia daugiasluoksnė figūra leido Jurgiui kūrybiškai žaisti su įvairiais patyrimo aspektais – būti kartu stipriam ir pažeidžiamam, būti kitokiam, bet matomam. Kalabokas tapo ne vien įdomus personažas, bet ir būdas tyrinėti save, savo norus ir baimes saugiu, priimančiu būdu. Kaip pastebi Kramer (1971), būtent tokio tipo simbolinė raiška dailės terapijoje gali paskatinti pokytį – kai vaikas leidžia sau kurti, keisti, transformuoti vaizdinius, keičiasi ir vidinė patirtis.

Jurgio piešiniuose ir lipdiniuose galima atpažinti temas, atliepiančias jo gyvenimo kontekstą – tai, kuo jis gyveno, ką kalbėjo ar jautė. Kūryboje dažnai pasirodydavo tankai, blogiečiai, ugnis, vorai – tokie motyvai buvo įprasminėti per žaidybinius siužetus, kuriuose blogis kovoja su gėriu, o vaikas aktyviai ieško būdų apsaugoti save ar kitus. Pvz., 6 sesijoje, pasakodamas apie „blogietį“, kuris „*daužo namus*“, jis piešia tankus ir lėktuvus, sako, kad „*tik jie padės*“. Tai gali būti siejama su tuo metu jo pasakotomis istorijomis apie vagystę (kai kažkas atsitrenkė į tėčio automobilį ir pabėgo) ar matytais bauginančiais filmukais. Piešiniuose pasirodydavo ir netiesioginių mirties temų – vaikas kalbėdavo apie mirusius žmones, minėdavo močiutės šuniuko mirtį (9 ir 12 sesijos). Šie įvykiai nebuvo vaizduojami tiesiogiai, tačiau lydėjo žaidimų siužetus, kuriuose reikėdavo gelbėti, užkariauti, kurti iš naujo – tarsi ieškant būdų įveikti netektį per simbolinius veiksmus. Tokia vaizdinė raiška leidžia vaikui ne tik pasakoti, bet ir perkurti patirtį – sustiprinti save ir jaustis turinčiu galią veikti.

Kartais kūryboje pasirodydavo ir sudėtingesni vaizdiniai, kupini žaismingumo, bet kartu ir įtampos. 25 sesijoje, po emocinio protrūkio lauke, Jurgis lipdė figūrą, kurią pavadino „makaronų tėčiu“. Ji buvo valgoma, vėliau – kraujuojanti, o dar vėliau – puošiama akimis ir „burnyte“. Jurgis kartojo: „*Nori? Labai skanus!*“, bet pats atsisakė valgyti. Ši figūra gimė ne per vieną akimirką – ją vaikas kūrė žaislingai, bet kartu labai susitelkęs, pasakojo apie ją, globojo ją. Tyrėja tuo metu sąmoningai nestabdė proceso, kad vaikas galėtų laisvai išreikšti sudėtingus jausmus per kūrybą. Tokiu būdu per kūrybą jis galėjo tyrinėti sudėtingus jausmus artimiems žmonėms, išreikšti vidinius konfliktus ir santykius saugiu, kontroliuojamu būdu. Kaip pastebi Malchiodi (2012), piešinys ar lipdinys gali tapti erdve, kurioje emocija ne tik atpažįstama, bet ir pamažu keičiama – be per didelio krūvio, su galimybe ją išgyventi, formuoti ir paleisti.

Šios išraiškos atskleidžia, kad Jurgio simboliniai vaizdiniai nėra atsitiktiniai ar vien estetiniai – jie yra gilios vidinės patirties refleksija. Piešiniuose jis kuria pasaulius, kuriuose galima kautis, keistis, paslėpti paslaptį ar išgelbėti kitus. Kai kurie personažai – piktas dinosauros, pabaisa, Kalabokas ar kareivis – tampa savotiškais savasties fragmentais, kuriuos per kūrybą galima

„išgyventi“ iš naujo ir keisti. Tai rodo ne tik kūrybinės raiškos brandą, bet ir svarbią terapinio proceso funkciją – padėti vaikui integruoti sudėtingas emocijas per simbolinį veiksmą, kuris tampa saugiu, priimančiu, bet ir transformuojančiu lauku (Hinz, 2020; Moon, 2010).

Nors medžiaga čia nebeužima pagrindinio vaidmens, ji išlieka kaip pagalbininkas – priemonė, leidžianti vaizdui gimti. Kūrybinis veiksmas, susijęs su dažais, moliu ar popieriumi, sudaro sąlygas ne tik simbolinei raiškai, bet ir emocijų atpažinimui ir paleidimui.

Apibendrinant, Jurgio santykio su medžiagomis raida parodė, kad dailės priemonės tapo ne tik kūrybos įrankiu, bet ir svarbia terapinio ryšio dalimi. Pradžioje jos padėjo kurti emocinį saugumą, skatino tyrinėti, o terapeuto atliepanti laikysena leido vaikui pasitikėti ir būti savimi – tai atitiko pirmuosius AT-WAI modelio ryšio komponento ženklus. Vėliau, kai jutiminis tyrinėjimas virto lėtesniu, labiau reflektuotu buvimu su medžiaga, atsiskleidė ir „užduoties“ bei „tikslų“ aspektai – net jei jie nebuvo įvardijami žodžiais. Taip kiekviename etape stiprėjo ne tik vaiko pasitikėjimas savimi, bet ir pasitikėjimas terapeute – kaip santykiu, kuriame jis jautėsi priimamas be vertinimo. Kūrybinė veikla čia veikė kaip jungiamoji grandis tarp vaiko emocinės patirties ir santykio su kitu. Medžiaga padėjo vaikui nurimti, išbūti su jausmais. Vėlyvame etape ji tarsi pasitraukia į šoną, bet lieka kaip pagrindas simbolinių vaizdinių – Kalaboko, kareivio, Makaronų tėčio – atsiradimui. Kūrybinis veiksmas tampa būdu suprasti, kas vyksta viduje. Kaip rašo Malchiodi (2012), meno priemonės gali padėti atpažinti ir paleisti emocijas be per didelio krūvio. Santykis su medžiaga keičiasi kartu su santykiu su savimi ir terapeute – nuo tyrinėjimo iki prasmės kūrimo, nuo veiklos iki ryšio.

2.2.2. Terapinio santykio raida per kūrybinį procesą

Šiame poskyryje analizuojama, kaip formavosi ir keitėsi terapinis santykis tarp vaiko ir terapeutės dailės terapijos procese. Tyrimas atskleidžia penkias esmines raidos kryptis: pirmiausia stebimi vaiko pradiniai bandymai įsitraukti ir kurti kontaktą, vėliau ryškėja autonomiškumo ir kontrolės poreikio dinamika, kuri iškyla tiek elgesyje, tiek santykiyje su medžiagomis ir sesijų struktūra. Trečiojoje analizės dalyje nagrinėjama, kaip emocinė raiška ir santykis gilėjo per kūrybinius siužetus, o ketvirtoje – kaip ribų išbandymas tapo santykio patikrinimo ir saugumo ieškojimo forma. Galiausiai analizuojami santykio brandos ženklai – dovanojimas, simboliniai gestai ir švelnus atsisveikinimas per kūrybą. Kartu šios potėmės atskleidžia vaiko vidinę brandą ir gebėjimą būti santykiyje per visą terapinį procesą.

2.2.2.1. Santykio pradžia: vaiko bandymai įsitraukti

Viena pirmųjų ryšio užuomazgų pasirodė dar susitikimo grupėje metu. Terapeutė atsisėdo šalia ir stebėjo vaiką piešiant. Be žodžių ji savo lape ėmė piešti, bandydama atkartoti kiekvieną vaiko brėžiamą liniją. Vaikui piešiant ji taip pat piešė, ritmingai ir atliepiančiai. Jurgis akimis sekė terapeutės judesius, rodė susidomėjimą. Po kurio laiko terapeutė atsargiai paklausė: „*Kaip manai, ar panašu?*“, leisdama jam pačiam nuspręsti, kiek jis nori įtraukti kitą į savo veiklą. Šis refleksyvus pasirinkimas buvo sąmoningas – tyrėja siekė netrukdyti vaiko iniciatyvai ir leisti santykiui užsimegzti jo tempu. Minėtas epizodas tapo pradžia santykiui vystytis – per bendrą kūrybinę veiklą, kuri leido užmegzti ir palaipsniui auginti tarpusavio ryšį. Vėliau, antros sesijos metu, Jurgis pats prisiminė šį kurtą piešinį grupėje ir bandė apie jį kalbėti, o tai liudijo, kad šis ankstyvas, švelnus kontaktas jam buvo reikšmingas. Atrodo, kad toks santūrus, neverbalinio priėjimo būdas padėjo sukurti pasitikėjimo pamatą, dėl kurio vaikas jau pirmoje individualioje sesijoje galėjo aktyviai įsitraukti ir dalintis savo išgyvenimais.

Jau pirmosios sesijos metu Jurgis be raginimo ėmėsi kūrybinės veiklos ir aktyviai ją vystė. Gavęs grafines priemones, jis kelias sekundes dvejavo, tačiau netrukus savarankiškai pradėjo piešti, naudodamas visas pasiūlytas medžiagas. Piešinio siužetas greitai vystėsi, kurį Jurgis nuolat komentavo, ieškojo žvilgsnio, reagojo į klausimus, taisė klaidingai terapeutės suprastas reikšmes – parodydamas, kad jam svarbu būti išgirstam ir suprastam. Šis spontaniškas įsitraukimas atitinka ArAT lentelės kryptį – palaikyti vaiko iniciatyvą kaip savarankišką kontaktą formuojantį veiksmą. Tokie momentai liudijo apie jo gebėjimą kurti kontaktą per kūrybą – ne vien per kalbą, bet ir per kūrybinį veiksmą bei vaizdinę raišką. Nors kalba nebuvo nuosekli, jo komunikacija buvo gyva, ekspresyvi ir aiškiai nukreipta į santykį. Šis ankstyvas įsitraukimas rodo, kad vaikas nuo pat pradžių patyrė santykį kaip pakankamai saugų – greitai įsitraukė, jautėsi kviečiamas būti. Svarbiu atsivėrimo aspektu tapo ir tai, kad terapeutė neperėmė iniciatyvos, bet jautriai reagojo į vaiko veiksmus, „buvo šalia“. Net tada, kai Jurgio pasakojimai buvo fragmentiški ar šokinėjantys, ji liko stebinti, palaikanti, o ne koreguojanti. Toks pasirinkimas rėmėsi tyrėjos nuostata išlaikyti nedirektyvią laikyseną ir stebėti, kada vaikas kviečia labiau įsitraukti. Tokia santykio pradžia atliepia humanistinės psichoterapijos požiūrį, kad ryšys kuriamas per priėmimą – per buvimą šalia ir jautrų atliepimą į kylančią saviraišką (Corey, 2016; Rogers N., 1993).

Vienos iš pirmųjų sesijų metu, kai Jurgis piešė su mašinėlėmis dažų „purvą“, jis netikėtai pasakė: „*Tu žiūri? Žiūri?*“ – trumpas, bet esminis klausimas, išreiškiantis poreikį būti matomu, stebimu, bet ne trikdomu. Šis momentas subtiliai išreiškė jo norą būti kartu, bet pagal jo paties sąlygas – būdingą nedirektyviai aplinkai (Oaklander, 2014). Tai parodė, kad buvimas matomu – ne tik fizinis, bet ir emocinis – buvo reikšmingas jam kuriant santykį.

Ketvirtos sesijos pradžia atskleidė stiprėjantį emocinį ryšį tarp vaiko ir terapeutės. Tądien susitikimas vyko neįprastu metu, tačiau Jurgis, išgirdęs, kad eis į užsiėmimą, akivaizdžiai

apsidžiaugė: greitai susitvarkė savo vietą ir pribėgęs apkabino terapeutę. Tokia spontaniška reakcija rodo ne tik pozityvų laukimą, bet ir pasitikėjimo augimą. Atėjus į kabinetą, jis kelis kartus visu kūnu griuvo į sėdmaišį, tarsi norėdamas pasijusti „apgautas“ saugios aplinkos. Toks veiksmas atliepia ArAT lentelės principą „sudaryti sąlygas fiziškai išreikšti energiją“, kai leidžiama kūno judesiu reguliuoti emocinę įtampą ir pasiruošti aktyviam dalyvavimui kūrybinėje sąveikoje. Šis pasikartojantis kūno judesys galėtų būti suprantamas kaip savita afekto reguliacija senso-motoriniame lygmenyje, leidžianti vaikui pasijusti stabiliau ir pereiti į kontaktą. Prieš pradėdamas dirbti, jis dar kelis kartus apsikabino terapeutę – šie gestai liudijo fizinį artumą, kurį vaikas drąsiai reiškė, be įtampos ar prieštaraavimo. Švelnus terapeuto reagavimas – akių kontaktas, prisilietimas, priminimas apie ribas – padėjo Jurgiui susitelkti ir pradėti kūrybinę veiklą. Tokie momentai rodo, kad emocinis ryšys ne tik formavosi, bet ir įgavo saugios, atliepiančios sąveikos formą, reikalingą tolimesniam įsitraukimui (Hinz, 2020).

Jurgio spontaniškas pasakojimas, emociingas piešimo tempas ir gebėjimas įtraukti terapeutę jau nuo pradžių leido manyti, kad santykis čia vystysis ne per tylų prisitaikymą, o per aktyvų dalyvavimą. Šie ankstyvi įsitraukimo ženklai, perteikti ne tik per kalbą, bet ir per kūrybinį veiksmą, rodo, kad vaikui buvo svarbus tiek emocinis saugumas, tiek galimybė veikti savo sąlygomis. Tokia dinamika atliepia humanistinės terapijos principus bei dailės terapijoje svarbią saugios erdvės kūrimo reikšmę, kurioje vaikas gali būti stebimas, bet ne koreguojamas, matomas, bet ne varžomas (Corey, 2016; Oaklander, 2014; Rogers C. R., 1961).

2.2.2.2. Autonomiškumo ir kontrolės dinamika: kūrybos laisvė ir struktūros ribos

Nors Jurgis nuo pat pradžių įsitraukė į kūrybinį procesą, jau ankstyvosiose sesijose ryškėjo jo jautrumas siūlomoms temoms ir struktūrai. Vienas ryškiausių vaiko santykio su terapine aplinka aspektų buvo kontrolės siekis kūrybinėje erdvėje. Toks jautrumas neretai tapdavo vaiko bandymu reguliuoti savo vidinę būseną – kaip nurodoma ArAT lentelėje, kūrybinis veiksmas gali atlikti įtampos ar emocijų reguliavimo funkciją, ypač kai vaikui suteikiama laisvė veikti. Ši dinamika atsiskleidė tiek atvirais pasipriešinimo gestais, tiek tuo, kaip jis keisdavo užduotis ar nuspręsdavo, kaip jas atlikti.

Toks jautrumas neretai tapdavo vaiko bandymu reguliuoti savo vidinę būseną – kaip nurodoma ArAT lentelėje, kūrybinis veiksmas gali atlikti įtampos ar emocijų reguliavimo funkciją, ypač kai vaikui leidžiama veikti pagal savo logiką.

Ryški kontrolės ir savarankiškumo dinamika atsiskleidė 5 sesijos metu, kai vaikui buvo pasiūlyta nupiešti ar iš formų suklijuoti piktą kirmėliuką. Jurgis, pradžioje ignoravęs prašymą, vėliau brūkšniu padalino lapą pusiau siūlydamas: „*Tu gali piešti čia piktą [kirmėliuką]. Mano ne piktas, jis*

linksmas“. Šiuo veiksmu vaikas ne tik grąžino siūlomą veiklą terapeutui, bet ir simboliškai pasidalijo erdvę bei kontrolę, atskirdamas, kas kam priklauso. Viršutinėje lapo dalyje Jurgis ėmė piešti istoriją iš knygos „Labai alkanas vikšrelis“, naudodamas flomasterius. Kai terapeutė paminėjo, kad vikšrelis, negavęs ko valgyti, gali tapti piktas, Jurgis perėjo prie antrosios lapo pusės ir tą pačią istoriją tęsė raudonu flomasteriu. Pabaigoje jis kirmėliukui nupiešė šypseną. Ši situacija atskleidžia vaiko poreikį išlaikyti kontrolę procese, veikiant pagal savo supratimą, o ne pagal jam pasiūlytą schemą. Užuo piešęs „piktą kirmėliuką“ pagal užduotį, Jurgis temą pakreipė kita linkme – įtraukė jam žinomą istoriją piešiamam objektui suteikdamas pozityvią, emociškai šiltą reikšmę. Tai atitiko ArAT lentelės kryptį, skatinančią simboliškai išreikšti vidinius jausmus per turinį. Šiuo atveju vaikas ne tik perėmė kontrolę, bet ir sušvelnino siūlomą emocinį krūvį, naudodamas jam priimtinus vaizdinius. Toks veiksmas atspindi ne tik kontrolės perėmimą, bet ir kūrybos kaip savireguliacijos priemonės panaudojimą – išoriniam siūlymui jis priešinasi ne per atsitraukimą, bet per perdirbimą (Hinz, 2020; Oaklander, 2014). Tokie kūrybiniai veiksmai, kai siūloma struktūra perkeičiama individualiu būdu, rodo vaiko aktyvų įsitraukimą į santykį ir vidinės kontrolės paieškas. Humanistinės vaikų terapijos principai, kaip teigia Rastogi Scarce, Pate ir Feldwisch (2022), remiasi ne išorine tvarka, bet leidimu vaikui pačiam formuoti savo patirtį per kūrybą, pasitikint jo vidiniu procesu.

Taigi, svarbu ne išlaikyti išorinę kontrolę, bet sudaryti sąlygas vaikui patirti veiklos kaip savo erdvės pojūtį (Oaklander, 2014). Terapeutė tai atliepė likdama šalia – nesiekė koreguoti vaiko pasirinkimo ar grąžinti jo prie pirminės užduoties, bet leido kūrybai vystytis pagal Jurgio logiką. Toks laikysenos lankstumas suteikė vaikui žinią, kad jo būdas būti procese yra priimamas.

Panašus noras reguliuoti sąveiką atsiskleidė ir 7 sesijoje. Jurgis aktyviai piešė, kartu kviesdamas terapeutę į savo sukurtą pasaulį, bet aiškiai ribodamas jos galimybes dalyvauti: „*Tu čia negali piešti. Tik aš.*“ Po akimirkos priduria: „*Gerai, bet tu tik šitą padaryk. Tik vieną liniją.*“ Tokia leidimų sistema atskleidžia gilią vidinę kovą tarp noro būti santykiyje ir poreikio jį valdyti. Jurgis tuo pat metu kviečia terapeutę ir tikrina, kiek jos buvimas gali būti kontroliuojamas. Šiame epizode pasireiškia savotiškas žaidimas su ribomis, kuris humanistinėje terapijoje vertinamas kaip saugaus santykio tyrinėjimo forma (Gudaitė, 2008). Pagal Zilcha-Mano (2020) tokie momentai liudija apie vaiko augantį pasitikėjimą terapeutu – jis gali testuoti santykį be baimės, kad bus atstumtas.

17 užsiėmimo metu vaikas vėl susidūrė su struktūruota veikla – siūloma naudoti trafaretą velykiniam kiaušiniui. Jis aiškiai atsisakė: „*Nenoriu to daryti*“, ir vietoj to pasiūlė: „*Aš noriu daryti dovaną su moliu.*“ Kūrybos procese jis lipdė tankus, kuriuos vėliau pristatė kaip dovaną. Tai pavyzdys, kai vaikui buvo leidžiama išbūti savo pasirinkime. Terapeutė atsiliepė į jo pasirinkimą ir leido veiklai vystytis natūralia vaga. Šis sprendimas buvo grindžiamas refleksija apie vaiko poreikį savarankiškai reguliuoti santykį – tyrėja sąmoningai nesiekė grąžinti vaiko prie iš anksto numatytos užduoties. Tokia pozicija, kaip pabrėžia Rastogi ir kiti autoriai (2022), kuria aplinką, kurioje vaikas

gali tyrinėti save ir patirti priėmimą per autentišką veiklą. Šiuo atveju, kūrybinė veikla tapo ne tik autonomijos raiškos priemone, bet ir būdu stiprinti tarpusavio ryšį – per savo pasirinkimą vaikas galėjo duoti, kurti ir dalintis.

Jurgis atsisakė dalyvauti siūlomoje veikloje ir 21 sesijos metu atsakydamas: „*Ne, noriu daryti taką tankams*“. Vėliau belipdydamas tankus iš plastilino, vaikas inicijavo kovinį žaidimą, paskirstė vaidmenis. Šiame kontekste labai aiškiai pasimatė vidinis impulsas kurti pagal save, o ne pagal išorinius siūlymus. Vaiko elgsenoje atsispindėjo aukštas savireguliacijos lygis – įtampa buvo nukreipta į struktūruotą, jo valdomą siužetą, emocijos išliko suvaldomos, dėmesys stabilus. Tai atitiko ArAT lentelės kryptį „Padėti vaikui sutelkti dėmesį į kūrybos užduotį – vaiko sukonstruotas siužetas tapo vidiniu struktūros pagrindu, padėjusiu palaikyti emocinį stabilumą ir įsitraukimą. Šį dinamišką pokytį parodė ir vaiko elgesio elgesio stebėseną, kai kūrybinė iniciatyva siejosi su įtampos sumažėjimu ir dėmesio stabilumu. Laisvės suteikimas nepadidino chaoso – jis įgalino tvarką, kylančią iš vidaus.

Tokių epizodų visuma leidžia kalbėti apie nuoseklią vaiko kontrolės poreikio raidą. Pradžioje tai pasireiškė kaip tiesioginis atsisakymas, vėliau – kaip savų taisyklių kūrimas, o galiausiai – kaip aktyvi santykio vedimo forma. Terapinio santykio teorijos (Safran & Muran, 2000; Purswell, 2014) nurodo, kad aljanso stiprinimui svarbu ne tik siūlyti struktūrą, bet gebėti atidėti savo intencijas, kai jos prieštarauja kliento savireguliacijai. Šioje potemėje terapeutės sprendimai atsitraukti nuo siūlomų temų, sekti vaiko iniciatyvą ar net leisti jam keisti žaidimo taisykles, tapo aktyviu ryšio palaikymo veiksmu. Tai nėra pasyvumas – tai įsiklausanti, jautri laikysena, kuri terapiniame darbe su vaikais apibrėžiama kaip „buvimas kartu jų ritmu“ – leidžiant jiems tyrinėti, kurti ir būti savimi (Rastogi, 2022; Bat-Or & Zilcha-Mano, 2018).

Terapinis santykis šiuo atveju formavosi ne per paklusnumą ar struktūros laikymąsi, bet per terapeutės gebėjimą atsitraukti ir leisti vaikui būti proceso šeimininku. Tai atitinka humanistinės terapijos su vaikais kryptį, kuri, pasak Rastogi (2022), grindžiama įgalinimu, pasitikėjimu vaiko kūrybine savireguliacija ir pagarba jo vidinei logikai. Toks požiūris dera su Bordin (1979) terapinio aljanso samprata, kurioje svarbiausias tampa gebėjimas kurti bendrus tikslus – ne primesti juos iš anksto, o atrasti per gyvą sąveiką. Dirbant su vaikais tai ypač svarbu, nes jų dalyvavimas procese grindžiamas ne susitarimais, o autentišku santykiu – tikėjimu, kad jų iniciatyvos bus priimanamos rimtai. Kai vaikas jaučiasi išgirstas net tada, kai priešinasi, santykis tampa augimo vieta.

2.2.2.3. Santykio stiprinimas per emocijų raišką kūryboje

Terapinio proceso metu emocijų raiška per kūrybą tapo svarbia priemone ne tik išreikšti jausmus, bet ir juos struktūruoti, reguliuoti, megzti santykį su terapeute. Vienas ryškiausių emocinės

raiškos proveržių įvyko 6 sesijos metu, kurios tema buvo „Baimė“. Po pokalbio apie baimes vaikas buvo pakviestas piešti tai, kas jam kelia baimę. Jurgis nedvejodamas pradėjo vardyti konkrečius objektus – tamsą, griaustinį, švirkštą, vorą – ir juos vizualizuoti. Piešinyje atsirado „blogiečiai“ su ginklais, juos puolantis „gerietis“ ir apsauginiai elementai: sienos, vartai, superginklas. Vaikas aktyviai pasakojo tai, ką piešia: „*Čia blogiečiai. Jie labai blogi. Jie eina ir puola. ... čia vartai – jie saugo ... ginklas, kuris juos sunaikins.*“ Tokia simbolinė raiška padėjo vaikui išreikšti vidinę įtampą vaizdais – piešinys tapo priemone saugiai įkūnyti sudėtingus jausmus ir struktūruoti emocinį krūvį. Jurgio balsas stiprėjo, gestai tapo greitesni, linijos brėžiamos spaudžiant ir intensyviai, judesys kartais peržengdavo lapo ribas.

Šiame epizode pasireiškė intensyvi afektų raiška. Piešinyje dominavo raudona ir juoda spalvos, vaizdas buvo vizualiai perkrautas, chaotiškas išdėstymas, tačiau kartu buvo juntama tvarka – apsauginės struktūros išdėstytos strategiškai. Hinz (2020) ETC modelio tokia raiška atspindi dviejų lygių veikimą: perceptinio–afektinio, kuriame išreiškiamas intensyvus emocinis turinys, ir kognityvinio–simbolinio, kuriame pasitelkiama siužetinė struktūra ir planavimas kaip būdas palaikyti vidinę kontrolę. Nepaisant stiprių emocijų, Jurgis gebėjo struktūruoti veiksmą: „*Čia dar viena siena. Jie negalės pereit ... juos sustabdysiu*“. Stiprios emocijos atsispindėjo ir Jurgio fiziniuose veiksmuose – vaikui piešiant, rankos judesiai plėtėjo, jis karts nuo karto atsistodavo, imitavo garsus. Remiantis ArAT veiksmų lentele, emocijos buvo stiprios, bet konstruktyvios – per simbolinį turinį, veiklą, kurią vaikas pats kontroliavo. Tai nebuvo destruktivus elgesys – veikla atliko emocinio iškrovimo funkciją. Tyrėja sąmoningai laikėsi stebinčio ir atliepiančio vaidmens, siekdama neužgožti vaiko raiškos, bet palaikyti jo paties valdomą procesą.

Šeštos sesijos metu terapinis santykis stiprėjo per intensyvų vaiko įsitraukimą į piešinio siužetą, kuriame vyko kova tarp gėrio ir blogio. Piešdamas Jurgis garsiai komentavo vaizduojamus veiksmus, išgyveno baimės temas ir pats kūrė apsaugos strategijas – šalia blogiečių piešė tankus, lėktuvus, vorus, kurie „*padeda, jie neblogi*“. Šie personažai atliko simbolinės apsaugos funkciją ir tapo priemonėmis, leidžiančiomis vaikui įveikti grėsmingus vaizdinius. Pabaisa, prieš tai keliavusi per piešinį, galiausiai buvo uždaryta už grotų. Vaikui pavyko ją neutralizuoti, o epizodo pabaigoje nuskambėjo: „*Viską nugalėjom*“. Tokie momentai liudijo apie vaiko gebėjimą per kūrybą atkurti kontrolės pojūtį ir emociškai įprasminti bauginančias patirtis. Kaip teigia Malchiodi (2012), vaizduojamoji veikla leidžia vaikui ne tik išreikšti intensyvias emocijas, bet ir saugiai su jomis būti – ypač tada, kai suaugusysis atlieka stebinčio, bet nevaržančio liudytojo vaidmenį.

Kitokia nuotaika užfiksuota 7 sesijoje. Tą kartą vyravo džiaugsminga, ekspresyvi atmosfera. Jurgis piešė dažais senį besmegenį, šalia kūrė snaiges, o vėliau panoro tapyti rankomis: „*Aš noriu pažiūrėt, kaip jaučiasi, kai dažai ant rankų ... Šalta, bet gražu. Pažiūrėk, kaip išsitaško!*“. Piešinyje atsiskleidė spalvų gyvumas – ryškios mėlynos, baltos, vėliau ir raudonos detalės, galiausiai

susimaišiusios į vieną juodą. Tokia veikla leido vaikui išbūti emociniame patyrimo per jutiminį veiksmą, mažinant įtampą ir skatinant spontanišką raišką – tai atliepia ArAT modelio principą sudaryti sąlygas fiziškai išreikšti emocinę energiją. Tai buvo spontaniška, stipri emocijų išraiška per jutimus, kurią lydėjo juokas, ekspresija ir atvirumas.

Ši sesija išsiskyrė ne tiek turiniu, kiek būsenos kokybe. Vaikas ne tik drąsiai eksperimentavo, bet ir kvietė terapeutę stebėti, dalyvauti, komentuoti. „*Tu matei? Čia kaip snaigė sprogs! – sušuko jis, pamojuodamas teptuku ore. ETC požiūriu čia vyrauja kinestetinis–sensorinis ir perceptinis–afektinis lygmenys – kūno pojūtis, spalvos intensyvumas, judesio ritmas tampa emocinės raiškos terpe. Vaikas nesiūlo siužeto, bet visa jo laikysena rodo buvimą emocijoje – ir priėmimą.*

12 sesijoje išryškėjo spontaniškas, žaismingas emocijų raiškos pobūdis. Jurgis su džiaugsmu pasisiūlė piešti dovaną, entuziastingai maišė dažus, teplojo delną ir juokdamasis komentavo: „*vaikai pabėgs iš tavęs ... sakys - čia tu papiešei, negera tu*“. Kūrybos procesas buvo intensyvus, bet neįtemptas – vaikas aktyviai kalbėjo, šmaikštavo, įsitraukė į vaidybinius veiksmus (pasislėpė už užuolaidos, puolė į glėbį). Toks džiaugsmingas įsitraukimas atitinka ArAT lentelės kryptį „Padėti vaikui patirti teigiamas emocijas per kūrybą“ – vaikas kūrė laisvai, o emocijos reiškėsi per žaislingumą, humorą ir fizinį aktyvumą. Ši elgesio laisvė atskleidė ne tik emocinį laisvumą, bet ir augantį pasitikėjimą santykyje – vaikas drąsiai kvietė dalyvauti, leido būti šalia net kuriant grėsmingus vaizdinius.

Ypač įsitraukusio ir emociškai intensyvaus žaidimo pavyzdys užfiksuotas 21 sesijoje, kai Jurgis pats inicijavo plastelino žaidimą „karas“. Vaikas atkūrė matytą siužetą – lipdė tankus, kareivius, imitavo šaudymą, sužeidimus, garsiai komentavo veiksmą, kūrė taisykles: „*mano - blogiečiai, tavo - geriečiai*“, „*tu nenušausi manęs*“, „*aš didelis ir stiprus*“. Ekspresyvos emocijos pasireiškė per teatrališkus balsus, šauksmus, plastelino manipuliacijas, bet buvo įterpta į simboliškai struktūruotą veiklą, kurioje vaikas valdė siužetą ir kvietė terapeutę į bendrą veiksmą. ETC modelio požiūriu (Hinz, 2020) ši raiška jungė perceptinio–afektinio ir kognityvinio–simbolinio lygmenų elementus, leisdamą vaikui ne tik intensyviai išreikšti emocijas, bet ir jas struktūruoti bei valdyti per siužetinę kūrybą. Šis įsitraukimas taip pat atitiko ArAT lentelės kryptį „Skatinti naudoti vaizdinius, padedančius simboliškai išreikšti vidinius jausmus“ – kūrybinė veikla čia leido vaikui išbūti su emocijomis, jas transformuoti ir pasidalyti atsakomybe su terapeute. Bendras žaidimas su terapeute, kartu su noru diktuoti eigą, liudija apie augantį emocinį saugumą ir pasitikėjimą santykyje.

Šiuose epizoduose atsiskleidžia ir svarbi terapeuto laikysena – čia nebuvo siekiama kontroliuoti ar nukreipti kūrybos, tik švelniai stebėti, atliepti, jei vaikas kreipiasi. Tokia pozicija, pasak Moon (2010), kuria saugią erdvę, kur emocijos gali būti išbūtos, nesibaiminant vertinimo ar ribojimo. Kai vaikas ne tik piešia, bet ir nori būti matomas su tuo, ką kuria – ryšys gilėja.

Šie epizodai atskleidžia, kad Jurgio emocinė raiška terapiniame procese buvo įvairialypė – nuo intensyvios baimės ar pykčio iškrovos iki džiaugsmingos, žaismingos ekspresijos. Kiekviena jų atsiskleidė per kūrybą, kuri vaikui tapo saugia ir kontroliuojama erdve tyrinėti savo jausmus. Per simbolinius veiksmus, siužetus ar pojūčių patirtis Jurgis gebėjo ne tik išreikšti, bet ir transformuoti emocijas, suteikti prasmę patyrimams, kartais pasijusti stipresniu, saugesniu. Esminis šios raiškos pamatas buvo saugus santykis su terapeute, kuriame vaikas nejautė spaudimo. Būtent tokioje aplinkoje išryškėjo ir tolesni terapinio proceso aspektai – susiję su ribų ieškojimu, galia, atsakomybe ir santykio įtampa.

2.2.2.4. Ribų išbandymas: kontrolės, savireguliacijos ir santykio dinamika

Terapinio proceso metu epizodai, kai Jurgis tikrino ribas, dažnai pasireiškėdavo žaismingu, provokuojančiu elgesiu, kuriame slypėjo ne tik iššūkis, bet ir santykio paieška. 20 sesijoje, numetęs teptuką ant grindų, Jurgis pasakė: „*čia tu numetei, ne aš*“, – tarsi perkeldamas atsakomybę ir kartu stebėdamas reakciją. Vėliau šmaikštavo, ėmė lakstyti, elgtis ekspresyviai, įsijautęs į ritmingą veiksmą. Tokie momentai liudijo apie ambivalentišką poreikį – norą išlaikyti kontrolę ir būti kartu, saugiai išbūti ribose. Tyrėja sąmoningai vengė reaguoti griežtai ar vertinančiai, siekdama, kad žaismingas ribų tyrinėjimas galėtų vykti saugioje, bet palaikančioje aplinkoje. Terapeutės reakcijos – buvimas šalia, trumpas komentaras, neverbalinis atliepimas – padėjo vaikui grįžti į kūrybinį ritmą be atviro konflikto. Ribų tikrinimas čia pasirodė ne kaip pasipriešinimas, o kaip būdas tyrinėti santykio tvirtumą. Tai atitinka Angus, Watson, Elliott, Schneider ir Timulak (2015) pabrėžiamą humanistinės terapijos principą, jog klientui suteikiama galimybė būti autentišku net ir sudėtingose emocinėse raiškose, jei tik santykis išlieka.

Pasak Winnicott (1971), vaiko gebėjimas žaisti atsiranda tik tada, kai jis jaučiasi pakankamai saugus – tuomet žaidimo erdvėje galima tyrinėti tiek save, tiek santykį su kitu. Šioje tarpinėje erdvėje vaiko spontaniški veiksmai gali apimti ir elgesio formas, kurios testuoja ryšį ir priėmimą. Ši įžvalga aktuali ir stebint Jurgio elgesį 19 ir 24 sesijose. Ribų tikrinimas vyko ir per pasikartojančius, teatrališkus žodinius žaidimus, kuriuose Jurgis naudojo „valgymo“ ir „mėsos“ metaforas. 19 sesijoje terapeutę pavadino „mėsyte“, garsiai kartodamas: „*mėgstu mėsą!*“, o 24 sesijoje pasakojo: „*Kepiau tave su smėliu ir valgiau – buvo skani*“, bet tuoj pat pabrėžė, kad „*mamą ir tėtį nevalgiau*“. Tokie epizodai žaismingi, bet kartu turintys kontrolės ir galios potekstę – terapeutė simboliškai tampa objektu, kurį galima kepti, valgyti, valdyti. Tai netiesioginis būdas išbandyti ribas, stebint, ar terapinis santykis išliks stabilus net priėmus provokuojantį žaidimą (Oaklander, 2014; Safran & Muran, 2000).

Tokie momentai, kaip „mokytojos“ vaidmens perėmimas ar terapeutės virtimas „pyragu“, kartojosi kelių sesijų metu. Nors jų forma keitėsi, išliko vienas motyvas – vaikas ieškojo būdo

kontroliuoti santykio struktūrą, tačiau be realaus atsitraukimo. 25 ir 26 sesijose ribų išbandymas įgijo aiškų emocinį kontekstą. Tą dieną, kai lauke pasireiškė stiprus Jurgio emocijų proveržis, buvo pasiūlyta galimybė jam ateiti į terapinę erdvę. Berniuko pasirinkimas priimti šį kvietimą tapo perėjimo momentu į saugią ir struktūruotą kūrybos erdvę. Nuo pat pradžių Jurgis rodė emocinį perteklių – lipdė, daužė, vaizdavo kovas, kūrė groteskišką „makaronų tėtį“ su krauju, kvietė jį valgyti, dovanojo terapeutei. Vėliau apsikeitė vaidmenimis: „aš - mokytoja, tu - ne mokytoja“, nurodinėjo: „dažyk!“, „pjauk!“, perėmė kontrolę, bet nesiekė atsiskirti – vis grįždavo į kūrybos veiklą, nepaisant impulsų proveržių, išlikdamas įsitraukęs. 26 sesijoje išliko panaši emocinio intensyvumo ir ribų tyrinėjimo dinamika: vaikas provokavo, šūkavo, vadino terapeutę „papūga“, bet galiausiai nurimo ir ramiai užbaigė darbą. Tokie epizodai atskleidžia dinamišką ribų tyrinėjimą – kontrolės ir švelnios priklausomybės sąveiką, kurioje vaikas kviečia būti pagal jo sąlygas. Terapeutės stabili, bet nedirektyvi laikysena tapo santykio ašimi, leidusia išlaikyti ryšio stabilumą net ir ribų išbandymo akimirkomis (Bosgraaf et al., 2020a; Oaklander, 2014).

Šis „makaronų tėčio“ motyvas jau buvo aptartas anksčiau kaip kūrybos turinio transformacija, tačiau šiuo atveju jis išskyla kaip žaismingas ir kartu provokuojantis santykio tyrinėjimo būdas – per groteską, kontrolę ir vaidmens apsikeitimą. Toks vaidmenų kaitos ir grotesko kupinas kūrybinis elgesys atitinka ETC modelio afektinio–simbolinio lygmens raišką (Hinz, 2020), kur intensyvūs emociniai impulsai perdirbami struktūruotame, vaiko valdomame siužete. Tai atitinka vieną iš ArAT lentelės sričių – skatinti simbolinę emocijų raišką per kūrybą ir kalbą, leidžiančią vaikui reguliuoti vidinę įtampą.

Iš humanistinės terapijos perspektyvos svarbu matyti ne tik elgesio išraišką, bet ir giluminį vaiko poreikį būti priimtam, net kai jo elgesys iššaukiantis ar provokuojantis. Toks kontrolės siekis gali būti suprantamas kaip vaiko pastangos jaustis saugiai santykyje – per vaidmenų kaitą, galios pasiskirstymą ar ribų tikrinimą. Kaip pabrėžia prieraišumo teorijos atstovai (pvz., Cassidy & Shaver, 2016), saugaus ryšio patirtis atsiranda ne tada, kai elgesys „tobulas“, o kai į jį reaguojama pastoviai ir priimančiai. Tokiu būdu šie epizodai liudija ne tik apie ribų tyrinėjimą, bet ir apie poreikį būti su santykiu, kuris neišnyksta, net kai tampama nepatogiu.

Ribų tikrinimo momentai šiame procese nebuvo atsitiktiniai ar destruktivūs – jie atskleidė, kaip vaikas per žaidimą, teatrališkumą ir vaidmenų kaitą tyrinėjo savo galios ribas, santykio atsparumą ir kūrybinio kontakto galimybes. Tokiuose veiksmuose slypi ir emocijų išraiška, ir pasitikėjimo santykiu tyrinėjimas: ar vis dar būsiu priimtas, kai tampu „nepatogus“? Terapeutės laikysena – palaikanti, bet nedirektyvi – atliepia Purswell (2014) išskiriamus svarbiausius vaikų santykio su terapeutu elementus: saugumo, empatijos ir priėmimo patirtį. Šiame kontekste provokacija tampa pasitikėjimo išraiška.

2.2.2.5. Santykio branda per dalijimąsi kūryba

Terapiniam santykiui bręstant Jurgio elgesyje pradėjo rasti ženklai, leidžiantys įžvelgti norą dalytis ir kurti ryšį dovanojant. Ankstyvieji kūriniai dažniausiai buvo kuriami sau arba lydimi stipraus kontrolės poreikio, todėl pirmieji pasidalijimo ženklai įgavo ypatingą svarbą. Jau 6 sesijos pabaigoje, palikdamas piešinį, kuriame vaizdavo „blogiečius“, vorą ir apsaugos elementus, Jurgis pasakė: „*šį paliksiu tau, aš dariau su voru visą dieną*“. Piešinio tema buvo susijusi su intensyvia baimės raiška, o jo palikimas gali būti suprantamas kaip simbolinis perdavimas – dalijimasis tuo, kas emociškai sunku, bet jau išbūta kūryboje. Šis momentas žymi perėjimą nuo emocijų raiškos sau link dalijimosi – kai kūrinys tampa priemone būti su kitu. Tai dera su humanistinės psichoterapijos požiūriu, kad kūrybinis procesas gali tapti tiltu tarp vidinio pasaulio ir santykio su kitu (Oaklander, 2014; Rogers N., 1993). Šie momentai atsispindi tai, ką Purswell (2014) įvardija kaip esminius vaiko patirties terapijoje elementus – saugumą, priėmimą ir emocinį kontaktą. Kūryba padeda vaikui išbūti atsiskyrimo momentą, o dovana tampa simboliu patvirtinimu, kad santykis buvo tikras ir prasmingas.

Vėlesnėse sesijose dovanojimas įgavo sąmoningesnį, švelnesnį atspalvį. 10 sesijoje Jurgis sukūrė subtilų dažų lašų piešinį, kurį vėliau įvardijo kaip dovaną ir ištiesė terapeutei, sakydamas: „*Šita tau*“. Baigęs piešti berniukas išplovė dažų indelį ir tarė: „*Va, tavo indelis, dabar gražus? Nereikės plauti jau*“. Tyrėja sąmoningai nepabrėžė šio gesto kaip „dovanojimo“ momento, leisdama vaikui pačiam nuspręsti, ką jam reiškia dalijimasis kūrinium. Tokie gestai atskleidė ne tik norą dalintis kūryba su kitu, bet ir rūpestį, norą palikti tvarką, kame galima įžvelgti simbolinę reikšmę. 12 sesijoje, kurioje dominavo žaisminga ekspresija ir išgalvotas siužetas, jis padovanojo kūrinį su pabaisa, su kuria visą sesiją „kovojo“ bekuriant – tai buvo ne tik dovana, bet ir pasidalinimas išgyventa vidine drama. Remiantis ETC modeliu, tokios kūrybinės dovanos atspindi perėjimą iš perceptinio–afektinio į kognityvinio–simbolinio raiškos lygmenį – kai jausmas ne tik išreiškiamas, bet ir integruojamas, perduodamas kitam (Hinz, 2020). Dovana tampa ne tik emocijų išraiška, bet ir prisiminimu apie svarbų ryšį, kuris išlieka net pasibaigus terapijai.

Dar vienas santykio brandos ženklas išryškėjo tada, kai Jurgis pradėjo kurti galvodamas ne tik apie save, bet ir apie jam svarbius žmones – ypač mamą ir tėtį. 26 sesijoje jis su užsidegimu dažė tanką ir kartojo: „*Nu, dabar mamai patiks, mamai patiks*“, rinkosi spalvas, teiravosi, ar gražu, ir pats džiaugėsi rezultatu. Vėliau, dirbdamas su moliu, jis lipdė dovaną tėčiui – F raidę su dantukais. Procesą lydėjo nusivylimas, kad nepavyksta taip, kaip nori, tačiau vaikas susitelkė, kantriai bandė vėl, kūrė ir saldainį, ir „*baisų darbą*“, apie kurį sakė: „*Tėtis nesupras, kas čia ... Vaikams bus baisu*“. Dovana čia įgavo daugialypį emocinį krūvį – kartu kaip noras pradžiuginti, provokuoti ir būti matomam.

25 sesijoje, kurioje vyravo stipri ekspresija ir grotesko elementai, Jurgis iš molio nulipdė „makaronų tėtį“, apie kurį sakė: „*čia tėtis - pyragas ... Tau šitą dovanosiu*“. Dovanojimas šiuo atveju buvo žaismingas, kiek provokuojantis, bet kartu ir nuoširdus. Tai, kas gimė iš impulsyvaus veiksmo ar pykčio, tapo reikšmingu objektu, kurį jis norėjo perduoti kitam.

Paskutiniuose susitikimuose pakito Jurgio kūrybos dinamika – daugiau buvo ramybės, bendradarbiavimo, mažiau teatrališkumo ar ribų tikrinimo. 27 sesijoje, sužinojęs, kad liko tik trys užsiėmimai, jis pareiškė norįs spėti padaryti visus takus ir namuką, kad galėtų atiduoti tėčiui. Nors pradžioje dominavo kvailiojimas ir ūbavimas, berniukas galiausiai susikaupė, ilgai piešė miestą, komentavo detales ir įtraukė terapeutę į veiklą. Tai buvo nebe tik paprastas žaidimas, bet ir ramesnė, labiau apgalvota kūryba, rodanti, kad jam norėjosi kurti kartu. 28 sesijos metu Jurgis ramiai lipdė savo atvaizdą, komentavo išvaizdą, rinkosi spalvas, kartu kūrė miesto maketą, derino sprendimus, kvietė žaisti. Tęsėsi buvimas kartu per kūrybą. Paskutinėje, 29 sesijoje, Jurgis toliau lipdė, kartais žaislingai vaidino, tačiau daugiausia kūrė susikaupęs ir spontaniškai dalinosi mintimis. Gavęs dovaną iš terapeutės, jis ją priėmė su smalsumu, kartu apžiūrėjo savo darbus, kalbėjosi apie darželį, prisiminė susitikimą darželio kieme. Šie momentai atskleidžia brandesnį buvimo santykių būdą – kai nereikia stiprių gestų ar žodžių atsisveikinti, pakanka kūrybos ir buvimo kartu iki galo. Kaip pažymi Purswell (2014), saugus terapinis santykis vaikui tampa vieta, kur jis gali patirti priėmimą, kontaktą ir tęstinumą net ir artėjant išsiskyrimui. Atsisveikinimas vyksta natūraliai – per buvimą drauge ir dalijimąsi kūryba iki paskutinės akimirkos.

Perėjimas nuo kūrybos sau prie kūrybos kitam rodo svarbų raidos žingsnį – gebėjimą pastebėti ne tik savo poreikius, bet ir kitą žmogų kaip svarbų. Šis pokytis gali rodyti, kad vaikui darėsi lengviau susitvarkyti su emocijomis ir būti santykiuose net kai kūrybos metu kyla stiprūs jausmai. Kaip teigia C. R. Rogers (1961), sąlygos, kuriomis individas auga, yra susijusios su besąlyginiu priėmimu ir empatišku santykiu – tik tada išryškėja autentiškas noras duoti, o ne tik gauti. Jurgio kūryba kitam tapo ne vien veikla sau, bet ir būdu kurti ryšį, parodyti dėmesį, dalintis. Tai atitinka ir ArAT lentelėje numatytą kryptį – skatinti kūrybą, kuri leidžia vaikui patirti teigiamas emocijas ir santykio džiaugsmą, stiprinant savivoką bei gebėjimą būti su kitu.

Šią santykinę brandą toliau padeda suprasti kūrinių analizė, atskleidžianti emocijų ir santykio dinamiką vaiko piešiniuose ir lipdiniuose.

2.2.3. Kūrinių analizė: emocinis turinys ir santykio raida vaiko kūryboje

Šiame poskyryje analizuojami vaiko piešiniai ir lipdiniai, sukurti dailės terapijos proceso metu. Analizė paremta teminiu–procesiniu principu – darbai grupuojami ne chronologine tvarka, o pagal juose atsiskleidžiančias temas, kurios leidžia atsekti vaiko emocinės raiškos ir santykio kaitą

terapijos eigoje. Tokia struktūra padeda atskleisti ne pavienius momentus, bet esmines terapinio proceso kryptis, atspindinčias vidinius pokyčius.

Vertinant kūrinį remiamasi ETC modeliu (Hinz, 2020), kuris leidžia matyti ne tik tai, kas pavaizduota, bet ir kaip tai atlikta: kokios medžiagos naudotos, kokie judesiai, spalvos, struktūra. Tai padeda suprasti, kokie vidiniai procesai vyko kūrybos metu ir kaip vaikas mokėsi tvarkytis su emocijomis, kurti saugų santykį ir jaustis tvirčiau savo patirtyse per vizualinę raišką.

Į analizę įtraukti ne visi kūriniai, o tik tie, kurie aiškiai atspindi svarbius terapinio proceso virsmus. Jie buvo atrinkti dėl savo išraiškingumo, emocinio intensyvumo ar teminių pokyčių, leidžiančių giliau pažvelgti į vaiko vidinę būseną ir santykį. ETC modelis šiame skyriuje veikia ne tik kaip metodinis įrankis, bet ir kaip teorinis pagrindas, leidžiantis interpretuoti vaiko kūrybinę raišką keturių lygmenų struktūros rėmuose. Ypatingas dėmesys skiriamas kūrybiniam (angl. *Creative*) lygmeniui – analizėje jis laikomas esminiu kaitos tašku, leidusiu vaikui per kūrybą perdirbti stiprias emocijas ir pamažu pereiti nuo nesuvaldytos ekspresijos prie labiau apgalvotų, vedančių link didesnės vidinės tvarkos ir aiškumo piešinių.

Poskyryje nagrinėjami keturi pagrindiniai kūrybiniai virsmai: perėjimas nuo ekspresijos prie formos, grėsmės ir kontrolės temų transformacija, kūrybos atsigręžimas į kitą ir kūrybinis stabilumas. Šie pokyčiai padeda suprasti, kaip vaikas per kūrybą mokėsi reikšti jausmus, būti santykyje ir jaustis saugiau.

Kiekvieną potemę užbaigiančiose lentelėse terapinio santykio dinamika aprašoma remiantis tuo, kaip ji atsiskleidžia per vaiko kūrybinę raišką ir sąveiką su terapeute. Nors analizė orientuota į vaiko išraišką, santykio kaita interpretuojama platesniame kontekste, apimančiame ir terapeutės humanistinę laikyseną – priėmimą, reagavimą ir buvimą šalia.

2.2.3.1 Nuo ekspresijos prie formos

Ankstyvose dailės terapijos sesijose Jurgio kūryba buvo įvairi – kai kuriuose darbuose vyraavo stiprios emocijos, kiti nuo pat pradžių turėjo aiškius siužetus. Dirbdamas su dažais vaikas tyrinėjo pojūčius, reagavo kūniškai ir emociškai. Kūryba dažnai virsdavo ne piešinio kūrimu, o patyrimu per spalvą ir judesį. Tuo tarpu flomasteriais Jurgis jau pirmuose susitikimuose piešė kovos scenas, tankus, įvairius veikėjus. Berniuko vaizdiniai įgydavo apsaugos ir kontrolės funkciją. Šie skirtingi raiškos būdai vystėsi greta, atspindėdami tiek emocinį krūvį, tiek ankstyvas simbolines užuomazgas.

1 pav. *Piešinys iš 1 sesijos*

2 pav. *Piešinys iš 3 sesijos*

3 pav. *Piešinys iš 7 sesijos*

4 pav. *Piešinys iš 9 sesijos*

Vienas iš ryškiausių šios jutiminės ir emocinės raiškos pavyzdžių – Jurgio kūryba su dažais. Čia dominavo perceptinis–afektinis ir kinestetinis–sensorinis ETC lygmenys – piešiniai ir veiksmai atspindėjo nesuvaldytą energiją ir dar tik besiformuojantį santykį su meno medžiaga. Delnų spaudai, spalvų lašinimas, pirštų potėpiai ir paviršiaus tepiojimas ar žaislo pėdomis daromi spaudai (1-4 pav.) vyko ne tiek dėl vizualinio rezultato, kiek dėl ekspresyvaus, vidinę įtampą iškraunančio veiksmo. Piešimo metu dažnai vyravo judesys, net šokinėjimo imitacijos – tai rodo stiprų poreikį patirti kūrybą per pojūčius, o ne per direktyvias užduotis.

Ankstyvasis šios dvigubos raiškos pavyzdys – pirmosios ir trečiosios sesijos darbai (1 pav., 2 pav.). Pirmajame Jurgis kūrė siužetą apie jūros mūšį, povandeninius laivus, vagis ir tankus. Nors pradžioje vaizdiniai buvo aiškūs ir emocingi, netrukus jis perėjo prie laisvo, jutimais grįsto žaidimo su medžiaga – eksperimentavo su žaislu dažuose, išsitepė rankas, darė delnų spaudus. Trečiojoje sesijoje (2 pav.) kūryba prasidėjo nuo žaislo šokinėjimo per dažus – spalvų laukai formavosi per fizinį veiksmą, o ne per linijinį piešimą. Kompozicija fragmentuota, linijos nutrūkstančios, formai neskiriama dėmesio. Tokiose situacijose siužetai tarsi ištirpsta veiksmo – vaizdas tampa ne tiek pasakojimu, kiek jutimine patirtimi. Tai atskleidžia, kad ankstyvojoje terapijos stadijoje kūryba Jurgiui veikė kaip emocinės iškvopos ir tyrinėjimo priemonė vienu metu.

5 pav. *Piešinys iš 6 sesijos („Baimė“)*

6 pav. *Piešinys iš 12 sesijos*

Aiškiausias perceptinės–afektinės raiškos pavyzdys – šeštos sesijos piešinys (5 pav.). Jame šilkinėmis kreidelėmis nupieštas veidas su ryškiai išreikštomis akimis ir burna įkomponuotas į dinamišką, intensyvių spalvų foną. Dominuoja raudona, juoda ir mėlyna spalvos. Spalvų kontrastai aštrūs, potėpiai intensyvūs, linijos laužytos, o kompozicija neturi aiškaus centro. Figūra deformuota, jos proporcijos sutrikdytos, žvilgsnis atrodo įstrigęs – sustingęs, be galimybės reaguoti. Tai ne tiek vaizdas apie baimę, kiek pačios baimės išgyvenimas ir išraiška per piešimo procesą. Šiame kūrinyje aiškiai vyrauja perceptinis–afektinis ETC lygmuo: emocija išreiškiama tiesiogiai per stiprias formas ir spalvų poveikį.

Vėlesnėse sesijose ima ryškėti subtilus perėjimas nuo perceptinės–afektinės prie perceptinės raiškos. Ši kaita darosi vis labiau apčiuopiama 11–12 sesijų laikotarpiu, kai ima rasti pirmieji aiškūs transformacijos ženklai. Dvyliktoje sesijoje sukurtas pabaisos piešinys (6 pav.) jau nėra tik agresijos iškvopa – jame berniukas pradeda kurti pasakojimą: „blogietis“ tampa „geru“. Vizualiai piešinys intensyvus, tačiau jame pastebimi kontūrai, figūros centriškumas, spalvų perėjimai. Linijos išlaiko emocinį krūvį, bet jose įžvelgiama kryptis. Tai rodo perėjimą į kognityvinį-simbolinį ETC lygmenį – emocinis turinys per metaforą įgauna naują formą, ne tik išsilieja.

7 pav. Pirmas piešinys iš 13 sesijos

8 pav. Antras piešinys iš 13 sesijos

Tryliktos sesijos darbuose (7 pav., 8 pav.) emocinė raiška tampa aiškesnė ir labiau organizuota. Pats kūrybos procesas tuo metu vyko ramiai – Jurgis dirbo susikaupęs, o jo tonas ir gestai išliko santūrūs. Atrodė, kad berniukas tiesiog mėgaujasi kūrybos ritmu, tarsi kiekvienas pasikartojantis elementas suteiktų jam saugumo jausmą. Piešinių kompozicija tampa tvarkinga, dominuoja aiškūs ritminiai elementai: taškai, dygsniuoti potėpiai, pasikartojančios formos. Spalvos subtilesnės, harmoningos, mažiau kontrastuojančios. Tai vizualus perėjimas į perceptinį–afektinį ir kognityvinį–simbolinį ETC lygmenį, kuriame forma padeda įrėminti vidinius procesus. Kompoziciniai sprendimai čia atlieka emocinės savireguliacijos funkciją – struktūra tampa būdu sutvarkyti tai, kas viduje. Šioje pokyčių eigoje svarbus vaidmuo teko kūrybiniam ETC lygmeniui – kaip tarpinei grandžiai, leidusiai vaikui palaipsniui pereiti nuo jutiminės ir emocinės raiškos prie labiau struktūruoto, nuoseklaus vaizdo kūrimo. Per žaismingą eksperimentavimą vaikas mokėsi ne tik išreikšti savo patyrimus, bet ir juos keisti – suteikti jiems aiškesnę formą ir prasmę.

Šis poslinkis – nuo intensyvios emocinės iškrovos link labiau apmąstytos ir struktūruotos kūrybos – atspindi vaiko vidinį augimą terapinio proceso metu. Iš pradžių piešimas padėjo sumažinti įtampą ir išreikšti tai, kas buvo sunkiai nusakoma žodžiais. Vėliau kūryba tapo būdu įvardyti patirtis, susitelkti ir geriau suprasti save ir aplinką. Vizualinės raiškos kaita rodo, kad stiprėjo ne tik pasitikėjimas medžiagomis, bet ir atsirandantis vidinis balansas – piešiniuose pastebima daugiau tvarkos, kryptingumo ir vidinės pusiausvyros. Šie pokyčiai vizualinėje raiškoje atspindi ir augantį vaiko saugumo jausmą terapiniame santykiuose – tai, kad kūryba tampa mažiau chaotiška, rodo stiprėjantį pasitikėjimą aplinka ir terapeutu. Kaip pažymi Oaklander (2014), vaikui jaučiantis saugiai, tampa lengviau struktūruotai reikšti jausmus ir įsitraukti į kūrybinį procesą.

Siekiant glaustai apibendrinti 2.2.3.1 potėmėje aptartus piešinius, žemiau pateikiama lentelė, kurioje išryškunami pagrindiniai kiekvieno kūrinio vizualiniai ir simboliniai aspektai bei funkcija terapiniame procese, remiantis ETC modelio lygmenimis.

2 lentelė. 2.2.3.1. potėmėje analizuojamų kūrinių raiška pagal ETC modelį

Kūrinys/ Sesijos nr.	Vizualinė raiška	Turinio aspektai/ simbolika	ETC lygmuo	Funkcija terapiniame processe	Terapinio santykio dinamika
1 pav./1	Dažų paviršius dengiamas pirštais ir delnais, išlieka figūrų kontūrai, spalvų sluoksniavimas, tamsūs tonai – ruda, raudona, juoda; fragmentiška struktūra.	Siužetinės figūros (jūros mūšis, povandeniniai laivai), vėliau perėjimas į jutiminį veiksmą; delnų spaudai, spalvų žaismas	kinestetinis–sensorinis / kognityvinis–simbolinis	Siužetinis vaizdavimas pereina į jutiminį tyrinėjimą; emocijų iškrova ir santykio su medžiaga formavimasis.	Pirmasis kontaktas – vaikas tyrinėja medžiagą, terapeutė švelniai komentuoja veiksmus, kurdama saugią bendravimo pradžią.
2 pav./3	Tamsios dažų dėmės, netolygus paviršius, chaotiški potėpiai be krypties, nėra kontūrų ar figūrų, dominuoja juoda, ruda, raudona; daryta šokinėjant žaislu per dažus	Be aiškaus siužeto; įspūdis apie vidinį srautą, intensyvių impulsą.	kinestetinis–sensorinis / perceptinis–afektinis	Emocijų iškrova per kūną, kontaktas su medžiaga be kontrolės.	Santykis dar labai netiesioginis – emocijos reiškiamos per kūną, terapeutė priimanti, bet fone.
3 pav./7	Spalvų sluoksniai tepami delnais ir pirštais, judesiai platūs, dengiamas visas lapas; spalvos maišosi į rusvus ir žalsvus atspalvius; be figūrų, be krypties, paviršius tankus	Sensorinis veiksmas; kūniškas tyrinėjimas, spontaniškas eksperimentavimas su dažais.	kinestetinis–sensorinis	Laisvas jutiminis išbandymas, emocijų iškrova per veiksmą, santykio su medžiaga stiprėjimas.	Vaikas drąsėja jutimiškai, kartu su terapeute kalbasi apie pojūčius.
4 pav./9	Delnų spaudai ant vertikalios popieriaus lapo; tamsios spalvos dažai, kartotinis veiksmas, centrinėje dalyje – tiršta dažų dėmė.	Spaudų kūrimas siejamas su meškos įvaizdžiu; nagų, galios simbolika, savęs žymėjimas.	kinestetinis–sensorinis / kognityvinis–simbolinis	Fizinės raiškos per rankų spaudus įprasminimas; tapatumo, galios, agresijos simbolizavimas.	Vaikas kartoja veiksmą, o terapeutė stebi ir atliepia – santykis rutuliojasi per dalijimąsi veikla.
5 pav./6	Piešta šilkinėmis kreidelėmis; dominuoja juoda, mėlyna ir žalia spalvos; didelis centrinis veidas su išraiškingomis juodomis akimis ir burna, kompozicija pilna siužetinių figūrų – tvoros, žmonės, būtybės, liepsna; linijos storos, kontūrai	„Bijantis veidas“; stiprus baimės įvaizdis, įstrigęs žvilgsnis.	perceptinis–afektinis / kognityvinis–simbolinis	Tiesioginė baimės iškrova, stipri emocinė projekcija į vaizdą.	Vaikas išreiškia baimę atvirai – piešinys tampa emocinio pasitikėjimo momentu, terapeutė reaguoja palaikydama pokalbį ir rodydama susidomėjimą.

	aiškūs, išsidėstymas dinamiškas				
6 pav./12	Centrinė figūra su aiškiais kontūrais; naudojamos raudona, juoda, žalia spalvos; pastebimi spalvų perėjimai, rankų spaudai integruoti į kompoziciją; linijos ekspresyvos, bet kryptingos.	Pabaisa, kuri keičiasi – „blogietis“ tampa „geru“; pasakojimo užuomazga, emocijų transformacija per simbolį.	perceptinis–afektinis / kognityvinis–simbolinis	Jausmų perteikimas per simbolius; perėjimas nuo spontaniškos iškrovos prie pasakojimo kūrimo.	Santykis ima įgauti formą – emocijos transformuojamos, terapeutė išlieka šalia kaip saugi priėmimo erdvė.
7 pav./13	Figūra formuota pilant dažus tiesiai iš dažų indo; aiškus kontūras, kontrastingos juodos dėmės ant balto paviršiaus; greta-saulė ir du juodi apskritimai; kompozicija centrinė, struktūruota.	Katė, greta saulė – šviesos, žaismingumo motyvas.	perceptinis–afektinis / kognityvinis–simbolinis	Piešimo būdas netipiškas, bet leidžia išlaikyti vaizdo kontrolę; tema aiški, lengvai atpažįstama.	Kūryba struktūruota, vaikas jaučiasi saugiau – santykis tampa ramesnis, išlieka abipusis supratimas.
8 pav./13	Dėmės, taškai, brūkšneliai; šviesios spalvos (rožinė, pilka, žalia, geltona); pasikartojančios formos be centro; kompozicija rami, abstrakti, ritmiška.	Kūrinys be naratyvo, dekoratyvus, sukurtas kaip dovana terapeutui.	Perceptinis–afektinis	Dovana kitam, piešta susikaupus; raiška harmoningesnė, rodo ryšio stiprėjimą ir vidinę ramybę.	Dovanojimo gestas rodo santykinį brandumą – vaikas kuria su intencija dalintis, terapeutė jautriai priima.

Pastaba: Terapinio santykio dinamika aprašyta remiantis kūrybiniais duomenimis, atskleidžiančiais vaiko ir terapeutės sąveikos pobūdį.

2.2.3.2. Kontrolės, grėsmės ir jėgos simboliai: agresijos transformacija

Terapinio proceso viduryje Jurgio kūryboje vis dažniau ėmė ryškėti vaizdiniai, susiję su kontrole, jėga, apsauga ar grėsme. Šie simboliai buvo ne tik vidinio nerimo atspindys, bet ir būdas jį transformuoti, perkurti, perprasti. Vaizduotė šiame etape tapo įrankiu, padedančiu įtvirtinti psichologinį saugumą, o kūryba – scena, kurioje galima patirti galią, tvarką ir apsaugą. Nors kai kurie vaizdiniai įgavo grotesko ar destruktijos bruožų, jie kartu leido vaikui įprasmiti savo jausmus ir išreikšti juos per simbolinius vaizdinius. Čia reikšmingas tampa kūrybinis ETC lygmuo – jis veikia

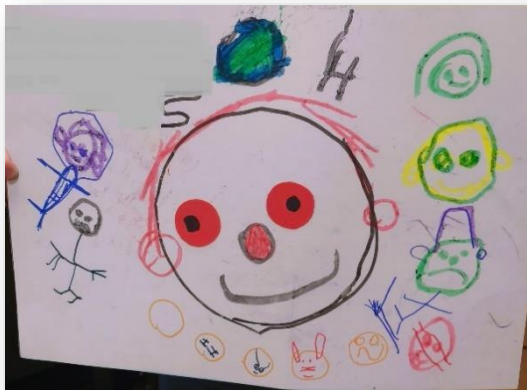
kaip tarpinė erdvė tarp emocinės iškrovos ir aiškesnio vaizdinio, leidžianti vaikui spontaniškai žaisti su turiniu ir palaipsniui perkurti jį į labiau valdomą, prasmingą formą.

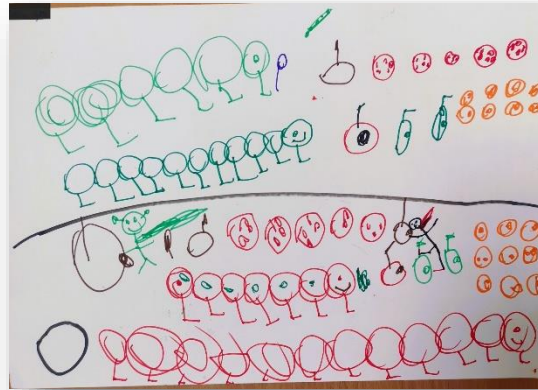
9 pav. Piešinys iš 2 sesijos

Vienas iš pirmųjų gynybinių vaizdinių – piešinys iš 2 sesijos (9 pav.), kai Jurgis, pradėjęs spalvinti savo figūrą, kurios kontūrą apvedžiojo terapeutė vaikui stovint prie sienos, greitai ją transformavo: švelnus autoportretas virto ragana, o galiausiai – piktu drakonu su nagais, keteromis ir sparnais. Šis virsmas žymi perėjimą nuo direktyvios užduoties prie spontaniškos vaizduotės išraiškos ir psichologinės gynybos. Piešiama buvo ant didelio formato popieriaus, naudojant temperos dažus, plačius teptukus ir volelį. Spalvos buvo sodrios, ekspresyvos – juoda, mėlyna ir įvairių atspalvių rožinė. Jų intensyvumas ir dinamika kūrė įtampą. Dažai tepti tirštais sluoksniais, mostai platūs, atlikti energingais judesiais. Veido zona liko tuščia – tarsi neįvardyta, gal net slepiama. Spalvų sluoksniai uždengė kūną tarsi apsauginis šarvas, o pats įvaizdis – drakonas – tapo simboliškai kauke, slepiančia pažeidžiamumą. Piešimo metu vaikas dainuoja, improvizuoja – tai rodo, kad nors tematika gynybinė, vaikas įžengia į žaidybinių simbolių lygmenį. Ši spontaniška kūrybos eiga atskleidžia kūrybinio lygmens įtaką – per spontanišką veiklą vaikas ne tik saugiai išreiškia savo nerimą, bet ir pamažu suteikia jam aiškesnę, valdomą formą. Remiantis ETC modeliu, šiame kūrinyje dominuoja perceptinis–afektyvus lygmuo. Spalvų sodrumas, intensyvūs potėpiai, stiprus kūno išitraukimas rodo emocijų perteklių ir jų iškrovą. Tuo pat metu pasireiškia ir kognityvinis–simbolinis lygmuo – drakono įvaizdis kaip gynybos forma leidžia vaikui įsivaizduoti save kaip stiprų, kontroliuojantį. Tokia transformacija leidžia įveikti nerimą ne tiesiogiai, o per metaforą. Šis gynybinis siužetas, gimęs jau ankstyvame terapijos etape, glaudžiai siejasi su ankstesnėse analizės dalyse aprašytu vaiko santykiu su medžiagomis ir kūrybine raiška. Kaip aptarta 3.1 skyriuje, nuo pirmųjų sesijų Jurgio kūryba įgijo

ekspresyvių bruožų, o medžiagos tapo priemone emocijoms išreikšti. Piešinio metu pasireiškęs žaislingumas, improvizacija, noras būti matomam ir išgirstam papildė 2.2.2 poskyryje išryškėjusį vaiko siekį užmegzti santykį per kūrybą. Tokiu būdu drakono figūra tampa ne tik gynybine, bet ir simboliniu bandymu įeiti į santykį per vaizdinį, o ne per žodį.

10 pav. Pirmas piešinys iš 5 sesijos

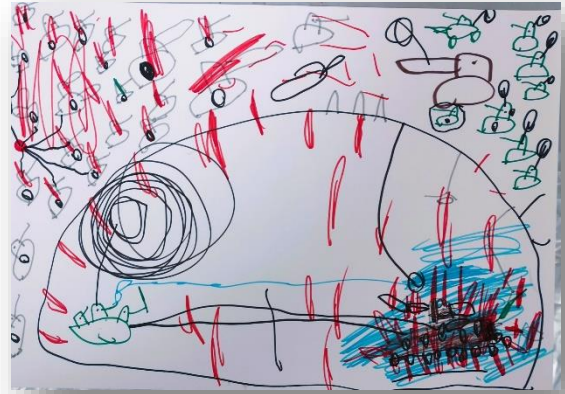

11 pav. Antras piešinys iš 5 sesijos

Panašų gynybinį pobūdį turi 5 sesijos piešiniai (10 pav., 11 pav.), atskleidžiantys vaiko pastangas valdyti pyktį pasitelkiant simbolinę ir žaislingą raišką. Pirmajame piešinyje (10 pav.) Jurgis, gavęs užduotį nupiešti piktą veidą, iš pradžių vaizdavo pykčio išraišką – raudonos akys, deformuotas siluetas, ryškūs kontūrai – tačiau vėliau ją transformavo į linksmą: burna tapo besišypsanti, o centrinė figūra įgijo švelnesnį toną. Šis perkeitimas rodo emocijos švelnėjimą ir perėjimą nuo grėsmingos prie pozityvios išraiškos. Antros užduoties metu, pasiūlius nupiešti piktą kirmėliuką (11 pav.), kūryba greitai pakrypo žaisminga linkme: figūrai buvo nupiešta šypsena, o pats kirmėliukas pavadintas linksmu. Šiame siužete atsispindi vidinis konfliktas tarp pykčio ir poreikio jį užmaskuoti švelniu, valdomu vaizdiniu. Vizualiai abiejuose darbuose matyti struktūra: ritmingas linijų kartojimas, aiškūs formų kontūrai ir spalvinė tvarka. Šie darbai jungia perceptinio–afektinio ir kognityvinio–simbolinio lygmenų raišką – per simbolinius vaizdinius vaikas ne tik išreiškia emocijas, bet ir imasi jas valdyti. Šie piešiniai papildė 2.2.2 poskyryje analizuotus epizodus, kuriuose emocinė įtampa kūryboje dažnai pasireiškė per žaislingą naratyvą arba metaforinį veikėją (6, 7, 8 sesijos). Kaip ir vėlesniuose darbuose apie „blogiečius“ (pvz., 6, 8, 21 sesijos), čia pyktis nėra išreiškiamas tiesiogiai – jis transformuojamas į valdomą, simbolinę formą, leidžiančią išlaikyti kontaktą ir išvengti vidinės perkrovos.

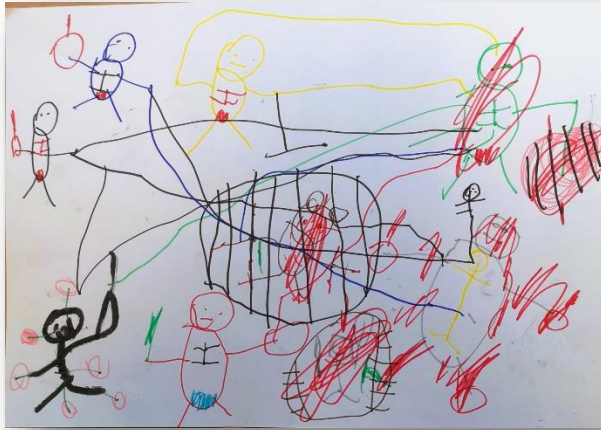
12 pav. Pirmas piešinys iš 8 sesijos

13 pav. Antras piešinys iš 8 sesijos

Aštuntos sesijos kūriniai (12 pav., 13 pav.) atskleidžia gynybinį siužetą, kuriame vaikas stiprias emocijas perteikia per simbolinį ir valdomą veiksmą. Pirmajame piešinyje (12 pav.) vaizduojamas tankų mūšis, šaudymas, sproginiai, o figūros išsidėsto aplink centrinę apskritą formą tarsi apsaugos lauką. Kompozicija tanki, bet ne chaotiška – tankai, lėktuvai, žmonių figūros išdėliotos kryptingai, atskirose grupėse. Spalvinėje raiškoje vyrauja raudona, juoda, mėlyna ir žalia – raudona dominuoja vertikaliose linijose, žyminčiose smurtą ar pavojų, o juoda sustiprina kontūrus. Piešimo metu vaikas įsitraukęs į aktyvų kūrybinį veiksmą ir pats diktuoja eigą, nuosekliai kurdamas įvykių eigą bei veikėjų veiksmus.

Antrame piešinyje (13 pav.) simbolinė įtampa dar labiau išryškėja per piešinio kompoziciją ir išdėstytų elementų santykį. Centrinė apskrita forma užpildyta spiralėmis ir dėmėmis, aplink ją – raudoni vertikalūs potėpiai, mėlynos ir juodos sritys. Viena kampe susitelkusi tamsi zona, primenanti sproginio žymę ar tankų sankaupą. Kompozicija vientisa, elementai kartojasi ritmingai. Vizualiai darbas primena 6 sesijos piešinį (14 pav.), tačiau čia mažiau chaoso. Vietoje to – aiškiai išskirtos kompozicijos sritys ir kryptingas dėmesys formai. Abu darbai atspindi kognityvinio–simbolinio ir perceptinio–afektinio lygmenų derinį – emocijos nėra tiesiog išliejamos, jos įgauna simbolinę struktūrą ir leidžia vaikui valdyti vidinę įtampą per siužetą ir formą.

14 pav. *Piešinys iš 6 sesijos*

15 pav. *Lipdiniai iš 18 sesijos*

Kita svarbi kūrinų grupė atskleidžia, kaip vaiko kūryboje grėsmingi motyvai palaipsniui transformuojasi į saugos, kontrolės ar tvarkos vaizdinius. Šeštos sesijos piešinyje (14 pav.) dominuoja intensyvus, įtampos kupinas siužetas, tačiau šalia tankų, „blogiečių“, žmogaus kalėjime atsiranda ir apsauginiai simboliai: žvakė, vorai, ugnis. Nors emocinis krūvis stiprus, kūrinys atskleidžia vidinę logiką ir pastangas suvaldyti įtampą. Personazų pasikeitimas, kai „blogietis“ tampa „geru“, rodo vaiko gebėjimą perkurti situaciją – grėsmė nėra sunaikinama, ji valdoma. Tai jau nebe tik iškrova, bet ir kūrybinis būdas rasti pusiausvyrą. Šis darbas rodo perėjimą iš perceptinio–afektinio į kognityvinį–simbolinį lygmenį – iš pradžių išreiškiama stipri emocinė įtampa, kuri palaipsniui perkeičiama į prasmingus simbolinius vaizdinius. Panaši nuostata tęsiama ir tankų lipdyme iš molio (15 pav.). Lėti, nuoseklūs veiksmi, išlaikytos formos, žemės spalvos – visa tai liudija ne apie puolimą, bet apie tai, ką galima pastatyti, kai energija tampa labiau valdoma. Šie objektai nėra tik žaisliniai tankai – jie tampa ženklu, kad jėga gali būti tvarkinga, saugi ir apibrėžta. Kūriniai atspindi kognityvinio–simbolinio ir kūrybinės integracijos lygmenų raišką – agresyvi patirtis ne išliejama, o pertvarkoma į valdomą, saugią formą. Tokia raiška rodo, kad terapiniame procese vaikui pavyko nerimo keliamus išgyvenimus įprasminti per atpažįstamus simbolinius vaizdinius ir išlaikyti vidinę kontrolę. Tai, kaip pastebi Hinz (2020), žymi perėjimą į aukštesnius ETC lygmenis, kuriuose emocijos nebe išreiškiamos impulsyviai, bet įgauna valdomą formą.

16 pav. *Lipdinys iš 23 sesijos*

Panašus emocijų perdirbimo principas atsiskleidė ir lipdant Kalaboką – iš molio sukurtą fantastinę būtybę, kuri vėliau buvo nudažyta ryškiais raudonais dažais (16 pav.). Iš pradžių figūrą lydėjo neapibrėžtumo ir grėsmės jausmas: ji atrodė stipri, net bauginanti, su smailomis ausimis ir tamsiomis akimis. Tačiau lipdymo eigoje šie bruožai įgijo žaismingumo – Kalabokui atsirado šypsena, jis buvo pavadintas juokingu, jam sukurti papildomi atributai, o visa sąveika su juo peraugo į žaidybinį bendravimą. Šis kūrinys liudija ne tik vaiko gebėjimą suvaldyti pirminį nerimą, bet ir perdirbti jį į santykį su vaizdiniu. Čia svarbi ne tik galutinė forma, bet ir tai, kaip kūrybinis procesas padeda išbūti su sudėtingais išgyvenimais – keičiant, švelninant, perkuriant tai, kas pradžioje galėjo kelti įtampą (Hinz, 2020). Kalaboko lipdymas ne pašalino grėsmės jausmo, o jį sušvelnino – vaikas galėjo jaustis stiprus ir saugus, nebijodamas santykio. Šio personažo kūrybos procese aiškiai pasireiškia kūrybinis ETC lygmuo – per spontanišką veiksmą, žaidybinius elementus ir improvizuotą vaidybą vaikas perėjo nuo nejaukumo prie saugaus ryšio su vaizdiniu. Šis kūrinys atspindi perceptinio–afektinio ir kognityvinio–simbolinio lygmenų raišką – pradinis emocinis krūvis perdirbamas per simbolinę formą ir santykį su vaizdiniu. Toks perėjimas rodo, kad procese vaikui pavyko nerimo keliamus išgyvenimus įprasminti per atpažįstamus ir valdomus simbolinius vaizdinius – tai svarbus žingsnis santykio kūrimo link, kai emocinis turinys suvaldomas kūryboje, o ne išreiškiamas impulsyviai ar chaotiškai (Hinz, 2020).

Žemiau pateikiama kūrinių analizės lentelė apibendrina kūrinių, susijusių su grėsme, kontrole ir jėga, vizualinius, simbolinius bei funkcinis aspektus. Lentelėje nurodomi kiekvieno kūrinio vaizdinės raiškos bruožai, turinio reikšmės, ETC modelio lygmenys ir jų funkcija terapiniame procese.

3 lentelė. 2.2.3.2. potėmėje analizuojamų kūrinių raiška pagal ETC modelį

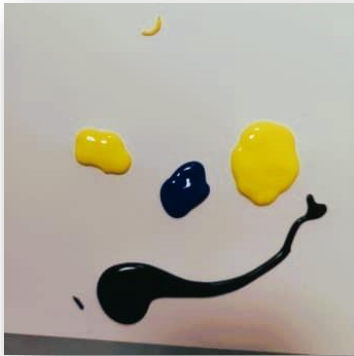
Kūrinys/ Sesijos nr.	Vizualinė raiška	Turinio aspektai/ simbolika	ETC lygmuo	Funkcija terapiniame procese	Terapinio santykio dinamika
9 pav./2	Didelio formato siluetas; sodrios spalvos – juoda, raudona, mėlyna, rožinė; dažai tepti voleliu ir plačiais teptukais; tiršti sluoksniai; platūs, energingi mostai; struktūra dinamiška; veido zona – tuščia.	Autoportretas transformuotas į drakoną su nagais, keteromis; deformacija, gynybinis vaizdinys.	Perceptinis–afektinis / kognityvinis–simbolinis	Simbolinė gynyba, savasties maskavimas; perėjimas nuo užduoties prie spontaniškos raiškos; emocinės įtampos iškrova per veiksmą ir įvaizdį.	Gynybinis santykis; terapeuto siūlymas transformuojamas į savarankišką vaizdinį – terapeutė išlieka šalia, priimanti.
10 pav./5	Centrinė figūra – veidas su raudonais apskritimais, tamsiu kontūru ir šypsena; aplink – įvairių emocijų veidai; aiškūs kontūrai, smulkios detalės, kompozicija išskaidyta.	Užduotis – pavaizduoti pyktį; pirminis piešinys – piktas veidas – pakeistas į linksmesnį; aplink daug emocinių veidų; žaidybinė transformacija, emocijų perkeitimas.	Perceptinis–afektinis / kognityvinis–simbolinis	Pirminės emocijos sušvelninimas; pykčio kontrolė per simbolinius vaizdinius; perėjimas nuo tiesioginės iškrovos prie valdomos raiškos.	Vaikas pradeda pasitikėti terapeute ir išreiškia emocijas drąsiau – atsiranda daugiau žaismingumo ir artumo santykių.
11 pav./5	Kompozicija padalinta į dvi dalis horizontaliu brūkšniu; apskritimų eilės, iš jų sudaryti 2–3 kirmėliukai; šalia – stilizuoti vaisiai, daržovės, veidukai; pasikartojančios formos; linijos aiškios, išdėstymas ritmiškas.	Istorija pagal knygą „Labai alkanas vikšrelis“; viršutinė dalis pozityvi, apatinė – reakcija į terapeuto mintį apie pyktį, bet baigiama šypsena; erdvės padalijimas - kontrolės ir asmeninės erdvės ribos.	Kognityvinis –simbolinis / perceptinis–afektinis	Temos perėmimas ir savarankiškas perdirbimas; emocijų interpretacija per naratyvą; kontrolės atkūrimas ir santykių ribų žymėjimas.	Atsiranda dialogas per kūrybą; reakcija į terapeuto idėją tampa bendrakūryba – santykis įgauna žaismės.
12 pav./8	Tanki, kryptinga kompozicija; centrinė apskrita forma, aplink – pasikartojantys objektai (tankai, lėktuvai, figūros); dominuoja raudona, juoda, žalia, mėlyna; aiškūs kontūrai, vertikalios linijos dinamiškos.	Siužetas apie tankų mūšį, šaudymą, sprogimus; figūros išdėstytos aplink apsauginį lauką; simbolinis pavojų valdymas, apsaugos tema, grėsmės perdirbimas per struktūruotą siužetą.	Kognityvinis –simbolinis / perceptinis–afektinis	Stiprių emocijų suvaldymas per struktūruotą siužetą; kontrolės įtvirtinimas; apsaugos kūrimas per simbolinį naratyvą.	Vaikas jaučiasi saugiai kurdamas aiškų siužetą, o terapeutė jame dalyvauja kaip palaikanti ir padedanti valdyti stiprias emocijas.
13 pav./8	Centrinė ovali forma su spirale ir brūkšniais; aplink – pasikartojantys simboliai (tankai, lėktuvai, figūros); spalvos – raudona, žalia, mėlyna, juoda;	Sprogimų, pavojaus, įtampos motyvai; struktūruotas pavojingų įvykių vaizdavimas; simbolinis emocijų	Kognityvinis –simbolinis / perceptinis–afektinis	Įtampos valdymas per simbolinį siužetą; dėmesio sutelkimas; saugumo pojūčio stiprinimas per aiškią struktūrą.	Santykis stabilizuojasi; terapeutė išlieka šalia, ramiai palaikydama vaiką ir leisdama jam saugiai kurti.

	aiškos, ritmiškos linijos; apatiniame dešiniajame kampe – tamsi sanokaupa; erdvė suskaidyta kryptingai.	apdorojimas per formą ir siužetą.			
14 pav./6	Figūros išdėstytos visame lape; dominuoja raudona, juoda, geltona, žalia; linijos intensyvios, kryptys persipinančios; centre – žmogus už grotų, aplink – tankai, personažai, gaisro simboliai, vorai; ritmiški elementai ir kontrasto zonos.	Grėsmės ir apsaugos motyvai („blogiečiai“, kalėjimas, žvakė, vorai, ugnis); personažų transformacija – „blogietis“ tampa geru; įtampa valdoma per siužetą; iškrova, bet ir tvarkos kūrimas.	Perceptinis–afektinis / kognityvinis–simbolinis	Stiprių emocijų įprasminimas per simbolius; vidinės kontrolės paieškos; balanso tarp baimės ir saugumo paieškos.	Santykių daugiau pasitikėjimo; vaikas leidžia jaustis pažeidžiamu, terapeutė išlieka priimanti ir atliepanti.
15 pav./18	Lipdiniai iš molio – du tankai; išlaikytos proporcijos, aiškos detalės (vamzdis, vikšrai, bokštelis); spalvos – žalia, balta, juoda, ruda; formos tvirtos, stabilios; paviršius glotnus, struktūra nuosekli.	Tankai kaip kontrolės ir jėgos simboliai; ne puolimui, o saugumui ir tvarkai; aiškiai suformuotas, ramus vaizdinys.	Kognityvinis –simbolinis / kūrybinės integracijos lygmuo	Lėtesnis, ramesnis veiksmas; jėgos vaizdavimas be grėsmės; saugumo ir tvarkos jausmas per kūrimą.	Stiprus pasitikėjimas; terapinis santykis tampa ramiau kūrybiniu bendradarbiavimu, kuriame terapeutė dalyvauja tyliai, bet palaikančiai.
16 pav./23	Molio figūra – žmogaus pavidalo būtybė su ryškiai raudonu paviršiumi; išryškinti pirštai, kojos, ausys; veide – juodos akys, šypsena, smailūs elementai; šalia – mažas spalvotas objektas; formos išbaigtos, detalės aiškos.	Fantastinė būtybė su dvilype nuotaika – iš pradžių gąsdinanti, vėliau žaisminga; atsiranda šypsena, pavadinimas, papildomi elementai; grėsmė sušvelninama per santykį ir kūrybą.	Perceptinis–afektinis / kognityvinis–simbolinis	Nerimo sumažinimas per kūrybą; grėsmės sušvelninimas; jausmų valdymas per žaidimą ir vaizdinį.	Vaikas leidžia sau reikšti prieštarigus jausmus, o terapeutė tai priima jautriai – dėl to santykių atsiranda daugiau žaismingumo.

2.2.3.3. Dovanojimas per kūrybą: santykio raida ir brandos išraiška

Vienas iš ryškesnių pokyčių Jurgio kūryboje buvo augantis vaiko dėmesys kitam–terapeutei ar tėvams. Vis dažniau kūrybiniai darbai būdavo skirti ne sau, o kitam kaip dovana ar gestas ir įgydavo bendravimo bei dalijimosi reikšmę. Tai liudijo, kad santykis tapo artimesnis, o vaiko emocinė raiška – brandesnė. Kaip aptarta 2.2.2.4 ir 2.2.2.5 potėmėse, dovanojimo veiksmas bei simboliniai gestai reiškė perėjimą nuo egocentriško pasaulio link ryšio su kitu. Kartu su šiuo pokyčiu kito ir vaizdinė raiška – daugėjo struktūros, spalvinės dermės, kūrinių tapo labiau apgalvoti ir išbaigti.

Šioje kaitos kryptyje kūrybinis ETC lygmuo veikė kaip perėjimo erdvė nuo vidinės raiškos prie veiksmų, orientuotų į kitą – kūryba įgavo komunikacinę funkciją.

17 pav. 1 piešinys (10 sesija) **18 pav. 2 piešinys (10 sesija)** **19 pav. 3 piešinys (10 sesija)**

Vienas iš švelniausių momentų atsiskleidė 10 sesijoje, kurioje vaiko kūryba vyko trumpais etapais, per kelis nedidelius, bet simboliškai reikšmingus veiksmus. Pirmiausia Jurgis sukūrė stilizuotą dažų lašų kompoziciją, kurioje išvelgė veidą (17 pav.). Šį vaizdą jis uždengė servetėle, sakydamas, kad „jis miega“, o netrukus po to paminėjo, kad kuria dovaną. Vaikas ėmėsi spontaniškų veiksmų: ta pačia servetėle išsklaidė dažus, išgaudamas pilką, maišytą foną, o tuomet ėmė piešti raudonais dažais, palikdamas keletą linijų ir dėmių (18 pav.). Trečiajame darbe, naudodamas tamsius dažus ir šviesius potėpius, Jurgis sukūrė dar vieną veidą (19 pav.) – šįkart su aiškiai išreikštomis akimis ir burna, kurios forma priminė šypseną. Palyginti su ankstesnių sesijų ekspresyviais darbais, šiame matyti daugiau stabilumo ir struktūros – vaizdas nekelia įtampos, veikiau yra žaismingas, atpažįstamas ir vizualiai aiškus. Visa ši kūrybos eiga atskleidžia dinamišką perėjimą nuo jutiminės ir emocinės raiškos prie labiau simbolinio vaizdo kūrimo. Šiame etape kūrybinis lygmuo atsiskleidžia per spontanišką veiklą – santykio simboliai gimsta ne per racionalų planavimą, o per žaismingą, asociatyvų veiksmą. Veidas čia tampa ne grėsmės ar galios įvaizdžiu, o tarpininku santykyje – jame atsispindi tiek vaiko vidinis pasaulis, tiek noras užmegzti ryšį. ETC modelio požiūriu, šie darbai rodo kinestetinio–sensorinio ir perceptinio–afektinio lygmenų raišką, palaipsniui pereinančią į kognityvinį–simbolinį – tai subtilūs, bet reikšmingi pokyčiai emocinės raiškos ir santykio kūrimo procese. Šis kūrybos epizodas atspindi ne tik vaiko emocinį nusiramimą, bet ir vaiko bandymą atskirti save nuo kito – pradėti suvokti ribas tarp savęs ir aplinkinių bei jaustis saugiai būnant šalia. Tokie ženklai svarbūs terapinio santykio brandos kontekste.

20 pav. *Pirmas piešinys iš 15 sesijos*

21 pav. *Antras piešinys iš 15 sesijos*

Panaši brandesnė raiška atsiskleidė ir 15 sesijoje sukurtuose darbuose (20 pav., 21 pav.). Abu piešiniai atlikti dažais, juose matyti ritmingas potėpių pasikartojimas, linijų kontrolė, spalvinis balansas. Pirmajame dominuoja horizontalūs spalvų laukai su kryptingai išdėstytais potėpiais, antrajame – vertikalus ritmas, spalvų intensyvumo kaita. Nors vaikas nenurodė tikslaus vaizduojamo objekto, abu darbai buvo įvardyti kaip dovanos terapeutui. Kūrybinis lygmuo čia padeda susieti spontaniškumą su intencija dalintis – veiksmas tampa labiau kryptingas. Dėmesys formai, spalvų pasirinkimas ir pasikartojanti struktūra leidžia manyti, kad tai buvo nebe atsitiktinė raiška, o sąmoningas estetiškas gestas, turintis adresatą. Šiuose darbuose matomas perėjimas iš perceptinio–afektinio į kognityvinį–simbolinį ETC lygmenį. Struktūra tampa nuosekli, potėpiaai kryptingi, spalvos harmoningai derinamos.

22 pav. *Lipdinys iš 24 sesijos*

23 pav. *Lipdinys iš 25 sesijos*

Vėlesniame etape (22 pav.) Jurgis lipdė iš molio auksinį tanką, skirtą mamai. Objektas kurtas kruopščiai, pasirinkta aukso spalva suteikė jam simbolinę vertę. Tankas, anksčiau pasirodęs kaip kovos ir galios simbolis, šioje sesijoje įgavo naują reikšmę – virto dovana. Tai liudija apie simbolinę

transformaciją: jėga tampa rūpesčiu. ETC požiūriu darbas balansuoja tarp kognityvinio–simbolinio ir kūrybinės integracijos lygmens – čia susilieja estetinė intencija, dėmesys kitam ir asmeninė raiška.

Panaši dviprasinė simbolika atsiskleidė ir 25 sesijoje, kai Jurgis nulipdė vadinamąjį „makaronų tėtį“ (23 pav.). Objektas buvo formuojamas naudojant česnakų spaustuvę, kuri suteikė struktūrai siūliškumo, žaismingumo. Kūrinys vizualiai atrodė švelnus ir ramus – šviesiai rudos spalvos, minkštų formų, be aštrių kontūrų, tačiau kūrybos metu berniukas kūrė vaidmenines situacijas, kuriose dovana virto pyragu su akimis, iš kurio „bėga kraujas“. Vėliau darbas buvo įvardytas kaip „neskanus“, o berniukas sukūrė naują variantą. Visa scena buvo lydimą teatrališkumo ir žaidimo dinamikos, o galutinis kūrinys įteiktas terapeutui kaip dovana. Kūrybinis lygmuo čia leidžia vaikui tyrinėti dvilypius jausmus – švelnumą ir grėsmę – vaizduotės ribose. Nepaisant to, forma išlieka stabili, vizualiai aiški ir išbaigta, o emocinis krūvis ne išliejamas, o struktūruojamas. ETC požiūriu tai – kinestetinio–sensorinio ir kognityvinio–simbolinio lygmenų derinys.

Panašu, kad kūryba kitam tapo ne tik simbolinės komunikacijos forma, bet ir vidinės pusiausvyros atspindžiu. Kūriniuose vis labiau ryškėjo tikslingumas, struktūra ir emocinis švelnumas. Tai rodo brandėjančią santykį: nuo spontaniškos saviraiškos prie kūrybos, kuri apima rūpestį kitu, intenciją dalintis ir buvimą santykyje. Ši brandaus santykio kūryba leido vaikui naudoti vis daugiau kūrybinio lankstumo, kuris siejosi su emocine pusiausvyra. Tokie gestai ženklina esminį terapinio santykio virsmą – vaikas ne tik priima terapeutą kaip svarbų kitą, bet ir ima aktyviai kurti ryšį per estetinę raišką, dalijimosi aktą ir simbolinius veiksmus (Hinz, 2020; Purswell, 2014; Rogers N., 1993).

Žemiau pateikta 4 lentelė apibendrina šioje potemėje analizuotus kūrinius, išskiriant jų vaizdinės raiškos, turinio ir funkcinio vaidmens ypatybes terapinio proceso kontekste. Pateikiami duomenys leidžia sistemingai įvertinti kiekvieno darbo vietą vaiko emocinės ir simbolinės raiškos raidoje, remiantis ETC modelio lygmenimis.

4 lentelė. 2.2.3.3. potemėje analizuojamų kūrinių raiška pagal ETC modelį

Kūrinys/ Sesijos nr.	Vizualinė raiška	Turinio aspektai/ simbolika	ETC lygmuo	Funkcija terapiniame procesе	Terapinio santykio dinamika
17 pav./10	Lašinta geltona, mėlyna, juoda spalvos; švarus baltas fonas; dėmės sukuria stilizuoto veido įspūdį; kompozicija rami, nesudėtinga.	Veidas kaip žaismingas įvaizdis; uždengimas servetėle – slėpimas ir saugojimas; pradinis žingsnis dovanos kūrimo procese.	Perceptinis–afektinis	Ramybės, jautrumo išraiška; ryšio užuomazga per vaizduotę.	Vaikas pradeda megzti emocinį ryšį – jis nori ir slėptis, ir būti matomas, o terapeutė išlieka šalia, priimdama šiuos gestus.
18 pav./10	Pilkas servetėle išsklaidytas fonas;	Veiksmų seka kaip dovanos kūrimas;	Kinestetinis–sensorinis /	Jutiminė sąveika su medžiaga ir	Vaikas kuria galvodamas apie

	ant jo iš dažų butelio spausti raudoni dažai – juostos, lašai; linijos tekėjimo pobūdžio, spontaniškos, kontrastingos.	fonas tarsi paruošimas; raudona – emocinė išraiška; spontaniškas, bet kryptingas gestas.	perceptinis–afektinis	emocijų raiška; kūryba kitam, ketinimas dovanoti.	kitą – atsiranda noras dovanoti ir dalintis santykiu.
19 pav./10	Tamsiai rudas dažų fonas; baltais dažais kurtas veidas su šypsena; linijos aiškos, vaizdas stabilus ir paprastas.	Pozityvus įvaizdis; veidas – kaip ryšio gestas; vaizdinys kuriamas ramiai ir kryptingai.	Perceptinis–afektinis / kognityvinis–simbolinis	Ryšio su kitu išraiška; stabilumo ir saugumo perteikimas per vaizdą.	Stabilus, pozityvus ryšys su terapeute; piešinys kaip atspindys santykio saugumo.
20 pav./15	Dažų potėpiai išdėstyti eilėmis, horizontalia kryptimi; spalvos kontrastingos, tarpusavyje derinamos; aiški struktūra, ritmas.	Be konkretaus siužeto; priskirta kaip dovana terapeutei; dėmesys formai ir estetikai.	Perceptinis–afektinis / kognityvinis–simbolinis	Sąmoningas kreipimasis į kitą per struktūruotą vaizdinę raišką; santykio stiprinimas per estetinę raišką.	Vaikas kuria su aiškiu ketinimu kreiptis į terapeutę – ryšys stiprėja per norą pasidalinti estetika.
21 pav./15	Vertikalūs dažų potėpiai, išdėstyti ritmiškai; spalvos derinamos kryptingai, kompozicija subalansuota.	Konkretus siužetas nenurodytas; darbas įvardytas kaip dovana; estetiškas dėmesys formai ir spalvai.	Perceptinis–afektinis / kognityvinis–simbolinis	Santykio stiprinimas per estetinę raišką; kūrybos nukreipimas į kitą.	Dovana tampa būdu išreikšti ryšį – santykis pasidaro pastovesnis, jame daugiau struktūros ir kryptingumo.
22 pav./24	Kruopščiai nulipdytas objektas; padengtas aukso spalva; forma aiški, stabiliai pastatoma, primena tanką.	Dovana mamai; tankas įgauna naują prasmę – ne kovos, o rūpesčio objektas; svarbus spalvos ir paskirties pasirinkimas.	Kognityvinis–simbolinis / kūrybinės integracijos lygmuo	Santykio raiška per simbolį; rūpestis kitu, sąmoningas vaizdinio perkūrimas į pozityvų, asmenišką gestą.	Santykis su kitu tampa asmeniškais, rūpestingais; dovanų simbolika rodo santykinį perėjimą nuo savęs prie kito.
23 pav./25	Lipdinys iš molio, minkštų, užapvalintų formų; paviršius dengtas „makaronais“; kompozicija stabili, išbaigta, papildyta raudonais dažais.	Žaisminga, bet dviprasmiška simbolika; dovana terapeutei lydimas teatrališkumo ir ambivalentiškų fantazijų.	Kinestetinis–sensorinis / kognityvinis–simbolinis	Dovanojimas lydimas prieštarinių jausmų; emocijos perkeliama į simbolį ir valdoma per formą.	Vaikas dalijasi kūriniais juokaudamas ir abejodamas – terapeutė priima jo prieštarinius jausmus, santykis gilėja.

2.2.3.4. Stabilumas ir santykis kūrybos pabaigoje

Terapinio proceso pabaigoje Jurgio kūryba keitėsi: piešiniuose ryškėjo didesnė struktūra, nuoseklumas, formų išbaigtumas, o pats kūrybos procesas tapo ramesnis, mažiau impulsyvus. Šie pokyčiai leido išvelgti augantį pasitikėjimą santykiu ir ženklus, kad emocinė įtampa mažėja. Kaip išryškinta 2.2.1.3 poskyryje, formos auganti kontrolė ir kompozicijos apibrėžtumas buvo vieni iš savireguliacijos ženklų. Tuo tarpu 2.2.2.5 poskyryje aptarti simboliniai gestai ir dovanos čia transformuojasi į gilų, labiau įsitvirtinusių santykį su savimi – kūryba tampa ne tik komunikacijos forma, bet ir būdu įtvirtinti save kaip kūrėją.

24 pav. *Piešinys iš 27 sesijos („Aš“)*

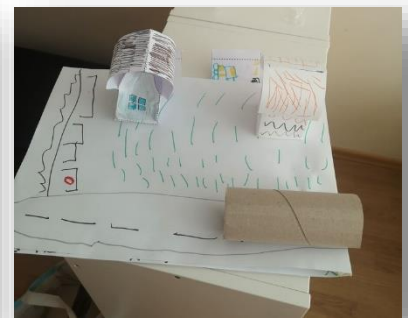

25 pav. *Lipdinys iš 28 sesijos*

Vienas ryškiausių šios kaitos ženklų – 27 sesijoje sukurtas didelio formato savęs portretas, atliktas naudojant tą pačią silueto apvedimo techniką kaip ir antroje sesijoje (24 pav., 9 pav.). Nors pradžioje berniukas kvailiojo, šmaikštavo, griuvinėjo ant sėdmaišio, netrukus jis nurimo ir susitelkęs ėmė piešti – pasirinko spalvas, kruopščiai nupiešė save stovintį, besišypsantį, su aiškiai išreikštais veido bruožais. Nors berniukas piešinio nekommentavo, šypsena, rožinės spalvos pasirinkimas ir ramus, kruopštus teptuko vedžiojimas liudijo apie vidinį susitelkimą. Kitaip nei ankstesniuose darbuose, čia neliko jėgos, gynybos ar fantastinio pasaulio ženklų – piešinyje atsiranda „tikrasis aš“, be vaidmenų. Tai atspindi kognityvinio-simbolinio ETC lygmens raišką, kurioje vaizdas tampa priemone reflektuoti, o ne tik reaguoti. Toks aiškus savęs vaizdavimas kontrastuoja su antroje sesijoje kurtu piešiniu (9 pav.), kuriame berniukas iš pradžių piešė save, bet vėliau vaizdą pavertė drakonu – tai žingsnis nuo gynybos prie paprastesnio ir atviresnio savęs pateikimo.

26 pav. Piešinys iš 27 sesijos

27 pav. 1 fragmentas (28 s.) **28 pav.** 2 fragmentas (27 s.) **29 pav.** 3 fragmentas (28 s.)

Tos pačios sesijos metu pradėtas miestelio kūrimas (26 pav., 28 pav.) tęsėsi ir 28 susitikime (27 pav., 29 pav.). Kūrybos metu Jurgis buvo ramus, susikaupęs, piešdamas kūrė siužetus: kelią, namą su baldais, baseiną, pikniką, katiną, „ugninį medį“. Atsirado simbolinė figūra – pupa, kurią vaikas apibūdino kaip gražią ir švelnią: „*pupa neturi dantukų*“. Šis motyvas, perteikiantis ne grėsmę, o transformaciją ir vidinę pusiausvyrą, rodo, kad piešiniai įgyja simbolinę prasmę. Jurgis kvietė terapeutę kurti kartu, bet pats nurodinėjo spalvas, vertino rezultata, sprendė, kas tinkama. Tai rodė nebe egocentrišką, o kryptingą, struktūruotą raišką – vaikas kūrė pasaulį, kuriame jautėsi tvirtai. Kūryboje ryškėjo pasikartojančios formos, aišrios spalvos, logiški objektų ryšiai, tačiau reikšmingiausias pokytis buvo tarpasmeninė dinamika: vaikas siūlė, derėjosi, įsileido kitą. Kaip minėta 2.2.2.5 poskyryje, dovanos žymėjo santykio gilinimą. Šioje sesijoje vietoj dovanos atsiranda bendra erdvė, kuriama kartu. Miestelio piešiniai atspindi perceptinį–simbolinį ETC lygmenį – struktūra padeda įrėminti emocinius procesus, o bendras kūrimas tampa patvirtinimu, kad vaikas jaučiasi saugus santykyje.

28 sesijos metu sukurtas lipdinys (25 pav.), kurį Jurgis įvardijo kaip save, tampa svarbiu tapatybės kūrimo momentu. Ištaręs „*aš gyvenime savęs nepadariau*“, berniukas susitelkė į šio kūrinio lipdymą. Jurgis kalbėjo apie savo akis, spalvas, norėjo atrodyti gražus, tačiau pats darbas liko neišbaigtas. Nepaisant to, pats kūrybinis procesas vyko tyliai, ramiai, be trikdančio elgesio, o lipdinys, nors ir minimalus, pasižymėjo aiškia struktūra – paryškinti akių, burnos bruožai. Šis darbas išsiskyrė ne estetiniu išbaigtumu, bet santūrumu ir stabilumu. Kūryba tapo ne tik savęs vaizdavimu, bet ir būdu užmegzti vidinį ryšį su kuriamu vaizdiniu, atskleidžiant simbolinį savęs tyrinėjimą. ETC požiūriu čia galima kalbėti apie perėjimą iš kognityvinio–simbolinio į kūrybinės integracijos lygmenį – kai kūryba tampa ne tik jutimine ar vaizdine raiška, bet viso vidinio pasaulio atspindžiu formoje.

30 pav. Lipdinys iš 29 sesijos

Paskutiniame susitikime Jurgis lipdė žmogaus, besmegenio figūras, žaisliukus. Viena iš jų – rusvai rudos spalvos molinis žmogeliukas su išskirtinai plačiomis rankomis, baltais dažais išryškintomis akimis ir geltonos bei juodos spalvų detalėmis – buvo įvardytas kaip „*toks gražus. Ne žmogus, o kitoks žmogus ... didis žmogus, vyresnis*“ (30 pav.). Vaikas kūrė pasitelkdamas vaizduotę, bet tuo pat metu išlaikė ramų, susitelkusį elgesį – lipdymas vyko struktūruotai, švelniai, neperžengiant ribų. Figūra buvo stabili, proporcinga ir lengvai atpažįstama – tai rodė, kad vaikas kūrė ramiai ir apgalvotai, su aiškia mintimi, ką nori sukurti. Nebeliko stiprių emocinių protrūkių ar įtampų kupinų siužetų, kas liudijo ramų perėjimą į naują etapą. Paskutiniai molio lipdiniai veikė kaip kūrybinis proceso užbaigimas. ETC modelio požiūriu tai atspindi perėjimą iš kognityvinio–simbolinio į kūrybinės integracijos lygmenį, kai kūryba tampa savęs įprasminimo ir emocinio susitelkimo forma.

Šie trys paskutiniai kūriniai (savęs portretas prie sienos (24 pav.), miestelio piešinys (26-29 pav.) ir žmogus iš molio (30 pav.)) žymi terapinio proceso užbaigimo etapą. Juose atsiranda aiški struktūra, labiau apibrėžtas savęs vaizdavimas, bendras kūrimas su terapeute ir pokalbiai apie artėjantį

pokytį. Žaismingumas vis dar išlieka, tačiau jis nebetrikdo – vaikas dirba ramiau, labiau susitelkęs. Kūryboje matyti daugiau nuoseklumo, emocinio balanso ir vaiko gebėjimo būti santykiuose su kitu. Tokie ženklai leidžia manyti, kad mažėja vidinis nerimas, o saugumo jausmas tvirtesnis. Šis kūrybos stabilumas ir bendros erdvės kūrimas atspindi terapinio santykio brandą – vaikas geba įsileisti kitą, išlaikyti kontaktą ir būti santykiuose saugiai ir kryptingai (Hinz, 2020; Purswell, 2014).

Žemiau pateikiama lentelė apibendrina 2.2.3.4. potėmėje analizuotų kūrinių vizualinius, simbolinius ir emocinius bruožus, jų funkcinę reikšmę terapiniame procese bei raišką pagal ETC modelį. Lentelė padeda aiškiau atskleisti, kaip kūrybinė veikla sesijoms artėjant prie pabaigos atspindėjo vaiko emocinį stabilumą, tapatybės stiprėjimą ir brandesnį santykį su kitu.

5 lentelė. 2.2.3.4. potėmėje analizuojamų kūrinių raiška pagal ETC modelį

Kūrinys/ Sesijos nr.	Vizualinė raiška	Turinio aspektai/ simbolika	ETC lygmuo	Funkcija terapiniame processe	Terapinio santykio dinamika
24 pav./27	Didelio formato siluetas, apibrėžtas terapeutės; rožinės spalvos dažai; aiškūs veido bruožai, šypsena; dažymas ramus, kruopštus	Savęs vaizdavimas be vaidmenų; ramus, pozityvus įvaizdis; kontrastas ankstesniam drakono piešiniui (9 pav.)	Kognityvinis –simbolinis	Tapatumo įtvirtinimas; atviresnis santykis su savimi, atsisakant gynybinių elementų.	Vaikas pradeda ieškoti ryšio – jis vienu metu nori slėptis ir būti matomas, o terapeutė išlieka šalia, priimdama šį dvilypumą.
25 pav./28	Molio objektas apvalinta forma (galva); minimalūs, bet aiškūs bruožai – akys ir burna įspaustos paviršiuje; vientisa medžiaginė faktūra; neišbaigtas, bet stabilus.	Pirmasis savęs vaizdinimas lipdant; noras būti gražiam; savasties tyrinėjimas per formą; emocinis susitelkimas.	Kognityvinis –simbolinis / kūrybinės integracijos	Tapatybės konstravimas per vaizdinį; vidinio pasaulio refleksija; ramus, sutelktas santykis su savimi.	Vaikas kuria su mintimi apie kitą – santykis tampa švelnesnis ir labiau įtvirtintas, o terapeutė priima šį gestą kaip natūralų dalijimąsi.
26 pav./27	Dvipusė kompozicija (du A3 lapai); priklijuotas išskleistas namelio maketas; vaizdai išdėstyti plokštumoje; ryškios linijos, aiškūs objektai – kelias, namai, baldai, gyvūnai, žmonės, tankai; pasikartojančios	Miestelis su namais, namo interjeru, baseinu, veikėjais; simbolinė figūra – pupa („graži, be dantukų“); siužetinis pasakojimas be grėsmės; dalijimasis erdve su kitu.	Perceptinis –simbolinis	Emocijų raiška tampa tvarkinga; kontrolė be įtampos; kūryba su kitu rodo stiprėjantį ryšį.	Tarp vaiko ir terapeutės jaučiama daugiau pasitikėjimo – piešinys rodo, kad santykis yra ramus ir saugus.

	formos; kryptingai parinktos spalvos; struktūruota erdvinė schema.				
27 pav./28; 29 pav./28	Miestelio tęsinys: dviejų lapų kompozicija su 3D elementais; kelių tinklas, figūros, augalai; įterptas tunelis ir pastatai; struktūra nuosekli, vizualiai apgalvota; siužetas išplėtotas, objektų ryšiai aiškūs.	Miestelio plėtojimas; 3D nameliai, tunelis, kelias, figūros, augalai; simbolinis pasaulis, aiškūs objektų ryšiai	Perceptinis– simbolinis	Vidinio saugumo jausmas per struktūrą; kūrimas kartu su kitu; pusiausvyra tarp ryšio ir kontrolės.	Terapinis ryšys pasiekia brandą – santykis tampa kūrybiškas, saugus, struktūruotas, be įtampos.
30 pav./29	Rusvai rudos spalvos žmogaus figūra su plačiomis rankomis, baltais dažais išryškintomis akimis, auksinės ir juodos spalvos detalėmis; proporcinga, stabili, aiški forma.	Įvardytas kaip „kitoks žmogus“, „didis“, „vyresnis“ – perteikia vidinį tapatybės tyrinėjimą ar siekinį. Vaizduotės kūrinys, be kovos ar grėsmės motyvų.	Kognityvinis –simbolinis / kūrybinės integracijos lygmuo	Tapatybės ir savęs įprasminimo raiška; kūrybinis proceso užbaigimas; kūryba kaip vidinės pusiausvyros išraiška.	Užbaigimo momentu santykis išlieka gilus – vaikas išreiškia savo tapatybę saugioje erdvėje, nebesiekdamas apsaugos ar dominavimo.

2.2.4. Pedagogų įžvalgos apie vaiko pokyčius terapinio proceso metu

Tyrimo duomenis papildė pedagogų įžvalgos, fiksuotos pagal specialiai sudarytą formą PĮFF, kurią pildė šeši su vaiku dirbantys ugdymo įstaigos darbuotojai – pedagogai, padėjėjai ir švietimo pagalbos specialistai. Forma buvo pildoma trimis etapais – prieš terapijos pradžią (2022 m. spalį), terapijos viduryje (2023 m. sausį) ir terapijai pasibaigus (2023 m. liepą). Šis įrankis padėjo struktūruotai stebėti vaiko emocinę būklę, elgesio ypatumus ir santykių su aplinka raidą, taip pat fiksuoti pedagogų individualias įžvalgas apie pokyčius skirtingais terapijos etapais.

Terapijos pradžioje pedagogų įžvalgose dominavo nerimą, atsitraukimą ir sunkumus adaptuojantis liudijantys pastebėjimai. Remiantis pedagogų atsakymais trijose iš keturių stebimų sričių dažniausiai buvo fiksuoti ryškūs nerimo ar užsisklendimo ženklai: dažnas nerimastingumas (PĮFF 1.1, 1.2), atsitraukimas esant įtampai (PĮFF 2.1, 2.2), retas įsitraukimas į bendravimą su bendraamžiais (PĮFF 3.1) bei sunkumai įsitraukiant į veiklą (PĮFF 4.1). Vaikas dažnai atrodė įsitempęs, jautriai reaguodavo į garsus ir socialinius pokyčius. Pedagogų įžvalgose fiksuota ir aktyvus elgesio – pykčio, impulsyvumo, priešinimosi – momentų. Šios skirtingos elgesio išraiškos

leidžia manyti, kad vaiko reakcijos buvo įvairialypės – be atsitraukimo pasireikšdavo ir emocinis aktyvumas, atspindintis tyrimo kontekste aprašytą emocinių reakcijų įvairumą (PİFF 1.3). Berniukas vengdavo aktyvaus dalyvavimo grupinėje veikloje, dažniau žaisdavo vienas arba stebėdavo kitus iš šono (PİFF 3.1). Pastebėta, kad nesuprasdamas užduoties ar susidūręs su netikėtumu, vaikas dažniausiai pasitraukdavo, kartais pravirkdavo (PİFF 2.2). Vaiko emocijos pasireikšdavo įvairiai – vienais atvejais per sustingimą, traukimąsi ar fizinį artumą su suaugusiais, kitais – per stipresnius protrūkius, tokius kaip pyktis ar impulsyvus elgesys, kai sunku buvo nusiraminti (PİFF 1.2, 3.2). Pedagogai pabrėžė, kad berniukas jautriai reaguoja į pastabas, gali greitai susierzinti, lengvai pravirksta (PİFF 1.3, 2.2). Vienoje iš PİFF pastabų rašoma: „*Jei situacija neaiški, jis sustingsta arba atsisėda ant grindų, tarsi išsijungia*“. Taip pat buvo įvardyta: „*Dažnai atrodo susikaustęs, stebi aplinką, bet nesijungia*“; „*Kai jaučia stresą, nesako žodžiais, o tiesiog atsitraukia arba stovi šalia, neliesdamas nieko*“. Šios įžvalgos atliepia ankstyvąją terapijos etapą, kai berniuko kūrybinė raiška buvo intensyvi, emociškai įkrauta ir siužetiškai orientuota į kovą bei apsaugą. Nerimo ir kontrolės temos atsiskleidė per pasikartojančius gėrio ir blogio konfliktus, saugumo simbolius bei stiprų poreikį struktūruoti patirtį per vaizdinius (žr. 2.2.1.1; 2.2.1.2.), o sensorinis kontaktas su medžiagomis padėjo atsirasti pirmajam įsitraukimui (žr. 2.2.3.1).

Terapijos viduryje (po trijų mėnesių) pedagogų aprašymuose atsirado daugiau refleksijų apie vaiko aktyvumą ir emocinį atsivėrimą. Pedagogų vertinimu, teigiama dinamika dažniausiai buvo įvardyta trijose iš keturių stebimų sričių – emocijų raiškoje (PİFF 1.2), elgesyje (PİFF 2.2), santykiuose su vaikais (PİFF 3.1) ir gebėjime pradėti veiklą (PİFF 2.2, 4.1). Likusiose dvejose srityse (padidėjęs jautrumas triukšmui ar pokyčiams ir santykiai su suaugusiais) vis dar fiksuoti epizodiniai sunkumai, tačiau jų intensyvumas sumažėjo (PİFF 1.1, 1.3, 3.2). Pastebėta, kad Jurgis dažniau parodydavo, ką nupiešė, kartais laukdavo reakcijos, o jo kūryba tapo labiau nukreipta į bendravimą (PİFF 1.2, 4.1). Kai kurių pedagogų teigimu, vaiko santykis su suaugusiais tapo labiau atviras ir lankstesnis – pastebėta, kad jis dažniau „*ieško akių kontakto*“, „*laukia padrąsinimo*“, „*priima pasiūlymą padėti*“, nors tam tikrose situacijose vis dar pasitaikydavo, kad vaikas „*išlieka užsisiklėjęs*“ ar „*atsargiai bendrauja su kitais darbuotojais*“. Vienoje iš pastabų buvo pažymėta: „*Kartais parodo, ką nupiešė, bet pasakoja mažai*“ (PİFF 3.2). Jo reakcijos į nesėkmes ar neaiškumus tapo kiek nuosaikesnės – iki to momento pedagogų vertinimu jos kartais buvo audringos, pasireiškiančios pykčiu, fiziniu pasitraukimu ar stipria emocine iškrova (PİFF 2.2). Viena iš pedagogių pastebėjo, kad tam tikrose situacijose jis pradėjo sakyti: „*Nenoriu dabar*“, užuot reagavęs impulsyviai (PİFF 2.1). Santykiuose su bendraamžiais taip pat atsirado pirmųjų pozityvių ženklų – buvo užfiksuota, kad jis pradėjo sėdėti šalia to paties vaiko, kartais labiau įsitraukdavo į bendras veiklas: „*Su vienu berniuku pradėjo sėdėti prie vieno stalo. Buvo ir bendrų veiklų.*“ (PİFF 3.1).

Po terapijos pabaigos atliktose pedagogų įžvalgose atsirado daugiau brandesnio elgesio fiksavimo ir socialinės raiškos požymių. Apibendrinus darbuotojų pateiktus stebėjimus visose keturiose formoje numatytose srityse buvo pastebėta daugiau stabilumo, savireguliacijos apraiškų ir aktyvesnio dalyvavimo grupės veikloje (PIFF 1.2, 2.2, 3.1, 3.2, 4.1). Nors ne visose situacijose pokyčiai buvo vienodai ryškūs, palyginti su terapijos pradžia, galima įžvelgti perėjimą nuo fragmentiško prie labiau nuoseklaus elgesio ir emocinės raiškos. Pasak kai kurių pedagogų, Jurgis tapo aktyvesnis, dažniau pats inicijuodavo veiklas, aiškiau išreikšdavo savo poreikius (PIFF 2.2). Buvo atvejų, kai vaikas dažniau įvardijo savo būseną ir reagavo nuosaikiau: „*Kai sunerimsta, pasako, kad nenori žaisti, nešaukia*“, „*Būna situacijų, kad prašo pagalbos, kai negali ko atlikti*“, „*Dabar dažniau pats pasako, kaip jaučiasi. Vieną kartą, kai grupėje buvo triukšminga, pasakė, kad pavargo ir nori pabūti atskirai*“ (PIFF 2.2, 1.3). Elgesys tapo mažiau impulsyvus, dažniau pasitaikydavo sąmoningo atsitraukimo ar trumpų nusiramavimo epizodų (PIFF 2.1, 2.2). Ryšiai su kitais vaikais palaipsniui stiprėjo – kartais Jurgis įsitraukdavo į bendrus žaidimus su vienu ar keliais vaikais: „*Dabar užima vietą prie stalo, kur būna keli kiti vaikai. Kalba daugiau, kartais inicijuoja žaidimą*.“ (PIFF 3.1). Pedagogai pabrėžė, kad grupėje jis tapo labiau įsitraukęs, ramesnis, mažiau konfliktiškas (PIFF 3.1, 3.2). Viena atsakyme rašyta: „*Dailės terapijos dieną vaikas būna ramesnis, lengviau susikaupia, įsitraukia greičiau į veiklas*“ (PIFF 4.1). Taip pat viena iš įžvalgų apibendrinimo poveikį: „*Manom, kad dailės terapija padėjo. Turėjo vietą, kur galėjo išsipiešti, o tada būti ramiau grupėje*.“ Šios įžvalgos iš dalies atitinka vėlyvąsias terapijos sesijas, kai vaikas kūrė dovanas šeimos nariams, lipdė struktūruotus objektus, kūrė siužetus apie rūpestį, dalijimąsi (žr. 2.2.3.3.), o vaizduose vis rečiau pasirodydavo simbolinė gynyba (žr. 2.2.3.4.). Kūryba šiuo etapu dažniau orientavosi į kitą, atsirado daugiau struktūros ir tikslingumo.

Apibendrinant galima teigti, kad pedagogų įžvalgos atskleidžia tam tikrą Jurgio elgesio ir emocinės raiškos kitimą kasdienėje ugdymo aplinkoje – pastebėtas didesnis pastovumas, aiškesnis poreikių išsakymas ir dažnesnis įsitraukimas į socialines situacijas. Nors kai kurios įžvalgos gali skirtis priklausomai nuo pedagogų patirties ar santykio su vaiku, pokyčių dėsningumai tarp formos duomenų ir terapinio proceso leidžia manyti, kad dailės terapija galėjo prisidėti prie vaiko pokyčių, kurie išryškėjo ir kasdienėje ugdymo aplinkoje.

2.2.5. Rezultatų apibendrinimas

Tyrimo analizė atskleidė, kad trinario santykio (vaikas–kūrinys/medžiaga–terapeutas) dinamika grįstas dailės terapijos procesas leido atsirasti erdvei, kurioje nerimą patiriantis vaikas galėjo ne tik priimti ir išgyventi jausmus, bet ir palaipsniui kurti santykį su kitu. Kūrybinė veikla tapo svarbiu pagrindu, leidusiu vaikui atgauti vidinės tvarkos pojūtį situacijose, kuriose anksčiau vyravo

neapibrėžtumas, ir užmegzti santykį ten, kur iš pradžių dominavo gynybinės reakcijos. Išryškėjo, kad šio proceso esmine ašimi tapo kūrybinis ETC lygmuo – būtent jis jungė juslinius, afektinius ir simbolinius išgyvenimus, padėdamas pereiti nuo impulso prie prasmės ir nuo jutiminės raiškos prie kūrybos, susijusios su kitu. Šis lygmuo, pasižymintis spontaniškumu ir lankstumu, padėjo vaikui susieti išgyvenamus jausmus su vaizdine išraiška – tai tapo būdu įprasminti vidinį chaosą ir stiprinti augančio tapatumo pojūtį.

Jau nuo pat pirmųjų susitikimų kūrybinė veikla tapo saugia ir atvira erdve, kurioje vaikas galėjo reikšti save be išankstinių ribojimų ar vertinimo. Vaiko santykis su medžiagomis nuo pat pradžių buvo kupinas spontaniškumo, tyrinėjimo džiaugsmo, pasitikėjimo. Dar iki individualių užsiėmimų pradžios, pirmą kartą susitikus vaiką jo darželio grupėje, užsimezgė kontaktas per kūrybą: vaikas piešė, o terapeutė šalia, tylėdama, atkartodama kiekvieną jo judesį, piešė lygiagrečiai. Vaikas sekė šį veiksma žvilgsniu, o netrukus pats pradėjo pasakoti apie savo piešinį. Šis jautrus, neįpareigojantis priėjimas tapo pirmuoju sąlyčiu, kuris nebuvo grindžiamas reikalavimu ar nurodymu, o natūraliai kilo iš ritmingos, atliepiančios kūrybos ir švelnaus klausimo, leidžiančio vaikui pačiam apsispręsti, kiek jis nori įsitraukti į santykį. Nuo pat pradžių medžiagos – molis, dažai, flomasteriai – veikė kaip tarpininkės tarp vaiko pasaulio ir terapeuto: jos jungė, reguliavo, formavo. Kūrybos metu vaikas galėjo laisvai tyrinėti medžiagas ir kurti savo ritmu – be spaudimo ar vertinimo, išlaikant savarankiškumą.

Terapiniam procesui vystantis vaiko kūryboje ir elgesyje palaipsniui ryškėjo emocinio atsivėrimo ir vaizdinių, atspindinčių jo išgyvenimus, momentai. Stiprūs jausmai, išreikšti kūryboje, palaipsniui virto valdomais, pasakojimais grįstais vaizdais. Tokie simboliai kaip tankai, ugnis ar žvakutė liudijo apie vidinę įtampą, tačiau kartu jie įgavo apsauginę, net išlaisvinančią reikšmę. Šie motyvai dažnai veikė kaip gynyba. Vaikas galėjo susitvarkyti su intensyviu nerimu, per simbolius atkurti kontrolę ir saugumą. Tai nebuvo tiesiog emocijų iškrova, bet būdas vaikui susitvarkyti su patiriama grėsme per kūrybą, padedantis reguliuoti vidinius išgyvenimus (Hinz, 2020; Kramer, 1971; Oaklander, 2014). Kūrybinis ETC lygmuo čia buvo esminė ašis – jis leido vaikui ne tik išgyventi emociją, bet ir ją transformuoti per vaizduotę, suteikiant pavidalą tam, kas kitaip būtų likę neįsisąmoninta. Per žaislingus siužetus vaikas įprasmino sunkiai ištiriamas emocijas, o pasikartojantys motyvai liudijo apie poreikį per kūrybą kontroliuoti, įveikti ir integruoti savo patirtis.

Vienas esminių terapinio proceso virsmų buvo susijęs su terapeuto laikysenos pokyčiu. Tų sesijų metu, kai taikytos direktyvios užduotys, vaikas dažniau pasipriešindavo, atsisakydavo atlikti pasiūlytas veiklas, o santykis su terapeute buvo fragmentiškesnis. Tam tikru metu vaikas labiau reagavo į suaugusiojo pasiūlymus nei kūrė iš savo vidinės iniciatyvos. Tačiau palaipsniui, atsiradus daugiau laisvės ir nedirektyvumo, kūryba tapo žymiai laisvesnė, intensyvesnė ir labiau atvira bendravimui. Būtent šiuo metu sustiprėjo tiek vaiko kūrybinė kontrolė, tiek ryšys su terapeute. Nors

išliko ribų bandymai, provokacijos, tačiau jie vyko jau saugesniame, glaudesniame santykiuje, kuriame vaikas tikrino nebe pačią galimybę būti, o galimybę būti priimtam. Tai rodo, kad terapinę eigą labiausiai lėmė ne pati veikla savaime, o tai, kaip ji buvo pateikta – kiek joje buvo laisvės, struktūros ir jautraus atliepimo.

Santykis buvo kuriamas ne vien per žodžius, bet ir per kūrybą, reagavimą bei bendrą buvimą veikloje. Kalba šiame procese nebuvo atskirta – ji lydėjo kūrybą, papildė ją, tačiau svarbiausia santykio forma tapo pats kūrimas: piešimas, lipdymas, eksperimentavimas su medžiagomis. Žodžiai dažnai lydėjo kūrybą, tačiau pasitikėjimas ir ryšys stiprėjo per jutiminę patirtį, kur vaikas galėjo ir kalbėti, ir tylėti – viskas buvo priimtina. Tokiu būdu kūrybos dėka atsirado galimybė kalbėti ne apie emociją, o „iš jos“ – jungiant žodį su spalva, siužetu, forma.

Vystantis santykiui ir augant pasitikėjimui atsiskleidė ryškūs brandos ženklai. Vaiko kūryba įgavo struktūrą, siužetą, tapo labiau orientuota į kitą. Piešiniai ir lipdiniai buvo dovanojami tėvams, terapeutui – atsirado sąmoninga intencija dalytis, parodyti, kurti dėl kito. Vaizdiniai tapo švelnesni, o kūriniai – vizualiai darnesni, juose atsirado rūpesčio, bendros erdvės, tapatumo motyvai. Kūrybinis ETC lygmuo šiuo metu išryškėjo kaip vaiko brandos ženklas: kūryba padėjo ne tik išreikšti ir tvarkytis su išgyvenimais, bet ir įtvirtinti tai, kas jam svarbu santykiuose, noruose ir savęs suvokime. Vizualinė raiška įgavo stabilumo, o vaikas kūriniuose atsirado ne kaip pavienis veikėjas, bet kaip su kitais susijęs, santykius kuriantis žmogus.

Šią analizę sustiprino ir pedagogų pastebėjimai – jie parodė, kad terapijos metu vykę pokyčiai atsispindėjo ir vaiko elgesyje kasdienėje aplinkoje. Tais laikotarpiais, kai vyravo didesnis nerimas, fiksuotas atsitraukimas, sunkumai kontaktuojant, galima sieti su gynybine kūryba. Vėliau, vaikui atsivėrus per kūrybą, pastebėtas aktyvesnis bendravimas su bendraamžiais, iniciatyva, savireguliacijos gebėjimai. Kūriniai, kuriuos vaikas pats norėjo parodyti, jungė terapinę patirtį su kasdieniu gyvenimu ir liudijo, kad santykis su terapeute jam tapo svarbus ir prasmingas. Panašu, kad vizualinė kūryba padėjo vaikui susieti savo vidinius išgyvenimus su santykiais aplinkoje. Per kūrinius jis galėjo reikšti jausmus, būti suprastas ir užmegzti ryšį su kitais.

Apibendrinant galima teigti, kad terapinio santykio kūrimas šiuo atveju vyko per trinarę sąveiką – sąlytį su medžiaga, kūrybos eigą ir kaitą ir santykį su sukurtu kūriniu. Būtent kūrybinis ETC lygmuo sujungė šiuos aspektus į organišką visumą, kurioje vaikas galėjo būti matomas, girdimas ir autentiškai reikštis. Dinamiška, pasikartojanti kūrybos raida liudijo apie augančią vidinę darną, simbolinę brandą ir gebėjimą būti santykiuje tiek terapinėje, tiek kasdienėje erdvėje. Šis tyrimas patvirtino, kad būtent per vaiko sąveiką su meno medžiagomis, kūrybos procesu ir sukurtu kūriniu terapinis santykis įgijo gyvą, augimui palankią formą – tokią, kuri leido vaikui ne tik būti, bet ir tapti.

Tyrimo duomenys atskleidė, kad dailės terapijoje terapinio santykio kūrimas su vaiku gali vykti per bendrą kūrybinį patyrimą, tapusiu emocijų raiškos ir santykio su kitu forma. Vaiko sąveika

su medžiagomis, siužetais, simboliais ir pačia kūrybos erdve atskleidė, kaip trinario santykio dinamika padėjo vaikui išreikšti jausmus, susivokti savyje ir augti santykyje su kitu. Šie rezultatai leidžia ne tik išvelgti konkretaus atvejo pokyčius, bet ir formuluoti išvalgas apie sąlygas, kurios lemia terapinio santykio formavimąsi dailės terapijoje.

2.3. Apibendrinimas ir diskusija

Vienas iš reikšmingiausių šio tyrimo atradimų – tai, kaip aiškiai vaiko terapiniame procese atsiskleidė santykio per kūrybą svarba. Dailės terapijoje, skirtingai nei verbalinėje terapijoje, santykio kūrimas dažnai įvyksta per netiesioginį atliepimą: per pasirinktos spalvos įprasminimą, per eksperimentavimą su medžiagomis, per spontaniškumą. Šiame atvejuje buvo akivaizdu, kad svarbiausi pokyčiai vaiko elgesyje ir emocinėje raiškoje kilo iš saugios, empatiškos kūrybinės aplinkos, kuri leido jam išgyventi save kitaip – kaip kontroliuojantį, gebantį, svarbų. Toks procesas atliepia Rogers (1957) aprašytą terapinio santykio prigimtį, kurioje esminė yra empatija ir besąlygiškas priėmimas. Feller ir Cottone (2003) pabrėžia, kad būtent empatija yra kertinis elementas, kuris leidžia klientui – patirti pokytį ne per žodines išvalgas, o per autentišką patyrimą būti išgirstam ir priimtam.

Tyrimo metu užfiksuoti momentai, kai terapeutė sekdamo vaiko veiksmus arba atliepdavo į jo kūrybą gestais ar medžiaga (pvz., piešdama lygiagrečiai, priimdama jo siužetus, įsitraukdama į siūlomą žaidimą), liudija ne tik apie atvirą nedirektyvią laikyseną, bet ir apie subtilų, giluminį empatinį buvimą. Šios sąveikos tapo pamatu ne tik emocijų išreiškimui, bet ir santykiui, kuriame vaikas išdrįso pasirodyti su savo baimėmis, gėda, pykčiu ir buvo priimtas toks, koks yra. Kaip rodo Schattner, Shahar ir Bar-Kalifa (2017), ilgalaikiai terapiniai pokyčiai dažniausiai pasireiškia tuomet, kai terapeutas geba lanksčiai atliepti vaiko santykio modelį, o galimi santykio plyšiai ar įtampos momentai yra priimami, išbūnami ir per abipusę sąveiką tampa santykio augimo dalimi. Jurgio atvejuje šį gebėjimą reprezentuoja tokie epizodai, kai, susidūręs su frustracija ar atsitraukimu, vaikas vėl sugrįždavo į santykį – dažnai per simbolinį kūrinį ar iniciatyvą kažką dovanoti.

Tai dera ir su naujausiais tyrimais apie vaikų patiriamą terapinį aljansą dailės terapijoje. Keidar, Oren, Witztum ir Weiner (2020) pabrėžia, kad vaikai, vertindami savo terapinę patirtį, svarbiausiu aspektu įvardija ryšį su terapeutu, o ne pačią kūrybinę veiklą. Jų tyrimas parodė, kad kuo stipresnis buvo vaiko subjektyviai patiriamas ryšys, tuo reikšmingesni buvo terapiniai pokyčiai – net jei tėvai ar mokytojai jų nepastebėjo arba vertino kukliau. Tai rezonuoja su šio darbo rezultatais: Jurgio emocinės brandos, savireguliacijos ir socialinio elgesio pokyčiai, akivaizdūs paskutinėse sesijose, kilo iš patirties, kad santykis su terapeute yra pastovus, saugus ir į jį galima grįžti. Toks

santykis buvo kuriamas ne žodžiais, o kūrybiniu veiksmu, priėmimu ir žaismingumu, kurie sudarė sąlygas vaikui tyrinėti savo vidinį pasaulį be vertinimo baimės.

Kūrybinis procesas Jurgio terapijoje tapo esmine santykio ašimi ir individualios raiškos erdve, leidusia tyrinėti bei transformuoti sunkias emocijas saugiu, vaikui suprantamu būdu. Nors verbalinės raiškos gebėjimai buvo riboti, simbolinis pasaulis kūrinuose kūrėsi intensyviai – per spalvų kontrastus, personažų kovas, dovanas, netikėtus formos pokyčius. Remiantis ETC modeliu galima teigti, kad vaiko kūryba judėjo tarp emocinio–sensorinio ir simbolinio–kognityvinio lygmenų, tačiau esminiai pokyčiai vyko kūrybiniame lygmenyje – kai buvo sujungiamas vaizdas, prasmė ir santykis. Naujausi neuroestetiniai tyrimai (Han et al., 2024) rodo, kad pereinant nuo spontaniško jutiminio tyrinėjimo prie aiškesnės simbolinės raiškos, smegenų veikla įsitraukia į aukštesnio lygmens integracijos procesus – būtent tai pastebima ir Jurgio piešinių pokytyje: nuo chaotiško potėpio prie struktūruoto naratyvo, nuo gynybinių monstrų prie aiškių dovanų ar simbolių ženklų.

Svarbu tai, kad kūryba čia nebuvo izoliuotas reiškinys, o nuolat veikė kaip santykio tarpininkė – pereinamasis reiškinys (Winnicott, 1971), leidęs vaikui išbandyti artumo, atstūmimo, kontrolės ir rizikos patirtis terapeuto akivaizdoje. Kaip rodo vaikų aljanso proceso teorija (angl. *Child Alliance Process Theory*) (Shirk et al., 2011), vaikų aljansas formuojasi ne tik per pasitikėjimą suaugusiuoju, bet ir per aktyvų įsitraukimą į užduotį, kur vaikas patiria prasmę, galią ir emocinį atliepimą. Jurgio atveju tai buvo ypač akivaizdu – kai kūryba tapdavo įgalinimo šaltiniu, jis pereinavo į aktyvią poziciją: pasakodavo, vadovaudavo siužetui, dovanodavo kūrinius, o kartais ir keisdavo kūrinių eigą viduryje proceso. Tokie momentai atskleidžia, kad meno medžiagos ir darbas su jomis čia ne tik išreiškė emocijas, bet ir suteikė galimybę vaikui naujai išgyventi savo patirtį ir santykius – kaip siūlo Hinz (2020), kūrybinis ETC lygmuo tampa būdu perkurti santykių logiką, kai įprastos žodinės struktūros nepakankamos.

Taip pat svarbu, kad kūryboje išryškėjo dinamika tarp kontrolės ir laisvės, chaoso ir struktūros. Jurgio gebėjimas išbūti netvarkoje (pvz., rankų dažymas, spalvų liejimas), o vėliau ją paversti simboliu forma (pvz., apsaugos ženklais, dovana mamai) atliepia Waller (2006) išskirtą pokyčių mechanizmą: fizinis įsitraukimas į medžiagas leidžia vaikui perkelti vidinį nerimą į išorinį objektą ir vėliau jį reflektuoti. Tokie procesai kuria gydančią patirtį, kai nebesulaukiama atmetimo ar gėdos, bet priešingai – priėmimo, smalsumo ir rūpesčio. Ši vidinė patirtis, pasak Kramer (1971), ilgainiui integruojasi kaip savireguliacijos pradmuo, ir tai buvo pastebima Jurgiui pereinant nuo destraktyvaus veikimo link žaismingo, prasmingo dalijimosi.

Tyrimo naujumas ir praktinė reikšmė. Šis tyrimas prisideda prie augančio, bet vis dar fragmentiško tyrimų lauko, kuris siekia suprasti, kaip formuojasi terapinis santykis vaikų dailės terapijoje per kūrybą, o ne vien per verbalines intervencijas ar galutinius pokyčio indikatorius. Dauguma tyrimų, analizuojančių terapinio aljanso reikšmę, vis dar orientuojasi į verbalinės

psichoterapijos modelį, kurioje santykis vertinamas per pokalbio turinį, refleksiją ir kliento įžvalgas. Tokia paradigma sunkiai pritaikoma vaikams, ypač turintiems emocinių ir komunikacijos sunkumų. Šiame kontekste šio darbo naujumas slypi ne tik pasirinkime analizuoti vaiką, turintį nerimo spektro sutrikimą ir ribotą kalbinę raišką, bet ir pasirinkus tyrimo objektą – santykio kūrimo procesą, kuris reikšėsi per sąveiką su medžiagomis, kūrybinius sprendimus ir jų dalijimąsi. Tyrimas grindžiamas trinario santykio modeliu, kuris leidžia matyti terapinę dinamiką ne tik tarp terapeuto ir kliento, bet ir per meno medžiagas bei kūrinį kaip svarbų trečiąjį santykio dalyvį.

Sisteminame tyrime Bosgraaf ir kiti autoriai (2020) pabrėžiama, kad vaikų meno terapijos veiksmingumas priklauso ne nuo vieno konkretaus metodo ar technikos, bet nuo daugelio sąveikaujančių veiksnių: terapeuto laikysenos, medžiagų pobūdžio, užduočių struktūros, vaikui leidžiamos autonomijos ir patiriamos prasmės. Tyrimo metu buvo nustatyta, kad būtent **nedirektyvumas** – leidimas vaikui laisvai pasirinkti temą, medžiagą ar veikimo būdą – buvo siejamas su efektyvesniais terapiniais rezultatais, ypač dirbant su vaikais, patiriančiais internalizuotas problemas, tokias kaip nerimas. Šis darbas šią įžvalgą ne tik patvirtina, bet ir papildo: Jurgio atveju ryškiai matyti, kad būtent ten, kur kūryba buvo mažiau struktūruota ir mažiau nulemta terapeuto, išryškėdavo tiek emocijų raiškos, tiek santykio proveržiai. Taigi, nedirektyvumas veikė ne kaip neutralus fonas, o kaip aktyvus santykio ir savireguliacijos formavimosi faktorius.

Tyrimas taip pat prisideda prie teorinio meno terapijos modelių taikymo – empirinėje analizėje integruoti ETC modelis, AT-WAI, ArAT veiksmų lentelė bei trinario santykio samprata. Šių modelių sujungimas viename tyrime ne tik leido nuosekliai struktūruoti analizę, bet ir atskleidė, kaip skirtingi aspektai (medžiaga, procesas, kūrinys) tarpusavyje sąveikauja. Tai siūlo galimą tyrimo metodologijos plėtojimo kryptį – tokia analizės struktūra gali būti taikoma ir kituose atvejo tyrimuose, siekiant gilesnio supratimo apie terapinio proceso eigą.

Kalbant apie praktinę reikšmę, šis tyrimas gali būti naudingas tiek dailės terapeutams, tiek ikimokyklinio ugdymo specialistams. Jame išryškinamas dailės terapijos potencialas kuriant santykį su vaikais, kurie sunkiai žodžiais išreiškia savo emocinį pasaulį. Santykio formavimasis per simbolinę kūrybą, dovanas, medžiagų kontrolę ar dalijimąsi siužetais – tai ne tik terapinio proceso elementai, bet ir svarbūs vaiko psichosocialinio brandumo požymiai. Tyrimo rezultatai gali paskatinti praktikus atkreipti dėmesį į vaikų kūrybinį elgesį ne kaip į „produkto“ siekį, bet kaip į **santykio kūrimo kalbą**, kurioje svarbūs kiekvienas potėpis, kiekvienas spalvos pasirinkimas ir kiekviena nedidelė iniciatyva.

Tyrimo ribotumai ir refleksyvumas. Vienas esminių ribotumų yra tyrimo dizainas – tai vieno atvejo tyrimas, kuris, nors leidžia itin detaliai analizuoti vidinius procesus ir išgyvenimus, negali būti apibendrintas platesnei populiacijai. Tačiau, remiantis Yin (2014) ir Kaluževičiūtės (2021) pozicija, tokio tipo tyrimuose siekiama konceptualaus, o ne statistinio apibendrinimo: t. y. per

unikalią patirtį atsiskleidžia bendresni terapinio santykio formavimosi mechanizmai, kurie gali būti naudingi kitiems praktikams ar tyrėjams.

Ribojantis veiksnys taip pat buvo duomenų pobūdis. Dėl vaiko amžiaus ir emocinių ypatumų buvo sąmoningai vengiama tiesioginių klausimų ar vertinimo skalų naudojimo, todėl tyrimas rėmėsi natūralios sąveikos stebėjimu, piešinių analize, sesijų transkripcijomis bei pedagogų refleksijomis. Nors šie duomenys buvo trianguliuojami, jų interpretavimas išlieka neišvengiamai subjektyvus. Duomenų rinkimas vyko realiame terapiniame kontekste, o tai reikalavo papildomo refleksyvumo ir nuolatinio kritinio santykio su šaltiniais – siekiant išlaikyti interpretacinį sąžiningumą ir atliepti tyrimo tikslą, nepažeidžiant terapinio proceso vientisumo.

Nors tyrimo metu buvo taikomi keli teoriniai analizės modeliai (ETC, AT-WAI, ArAT) jų taikymas taip pat reiškia, kad analizė buvo atliekama iš tam tikros teorinės perspektyvos. Teorijų pasirinkimas neabejotinai padeda struktūruoti analizę, tačiau kartu ir nulemia, kokie aspektai išryškėja kaip svarbiausi.

Reflektuojant tyrėjos vaidmenį, svarbu paminėti, kad tyrėja buvo ne tik stebėtoja, bet ir aktyvi proceso dalyvė – terapeutė, kuri kūrė santykį su vaiku. Šis artumas, viena vertus, suteikė galimybę giliau suprasti vaiko kūrybinę raišką, per ilgą laiką susiformavusį pasitikėjimą ir santykio raidą. Kita vertus, toks vaidmuo reikalavo nuolatinio refleksyvumo, siekiant neperžengti ribos tarp dalyvavimo procese ir analizės. Tyrime buvo taikomas sistemingas refleksijų rašymas po sesijų, remtasi keliais duomenų šaltiniais ir teorinių modelių trianguliacija – tai padėjo palaikyti interpretacijų patikimumą, nors visiškai pašalinti subjektyvumo kokybiniuose terapiniuose tyrimuose neįmanoma, kaip pažymi ir patys tyrėjai (McLeod, 2011; Kaluževičiūtė, 2021).

Tyrimo kokybės užtikrinimui šiame darbe buvo remtasi ir bendru patikimumo (angl. *trustworthiness*) principu, kuris kokybiniuose tyrimuose taikomas kaip alternatyva kiekybinei validumo sampratai. Nors šis konceptas buvo plačiau aptartas metodologijos skyriuje, svarbu pabrėžti, kad tyrimo patikimumą stiprina taikytos strategijos kaip trianguliacija, refleksyvus požiūris ir CaSE modelis. Jos ne tik stiprina tyrimo nuoseklumą, bet ir leido jautriai reaguoti į vaiko patirtį bei terapinio proceso kontekstą. Tai ypač svarbu aiškinantis subjektyvius procesus, susijusius su santykio kūrimu ir kūrybine raiška, kurių negalima tiksliai įvertinti vien kiekybiniais kriterijais. Šio tyrimo patikimumas pagrįstas ne rezultatų apibendrinimu, o jų atitikimu terapiniam kontekstui.

Tyrimo tęstinumo galimybės. Šis tyrimas atskleidė, kad vaikų dailės terapijos procesai, ypač susiję su terapinio santykio formavimusi per kūrybą, gali būti analizuojami kompleksiskai – jungiant įvairius teorinius modelius, remiantis ilgesniu stebėjimu ir kūrybinių raiškos formų analize. Vis dėlto vieno atvejo analizė, nepaisant savo išsamumo, kelia klausimų apie tai, kaip panašūs procesai reikštųsi kituose kontekstuose, su skirtingais vaikais, terapeutais ar institucijomis. Todėl viena iš

tyrimo plėtojimo kryptių galėtų būti kelių atvejų analizė, kuri leistų palyginti vaikų patirtis, dailės medžiagų pasirinkimus, santykio formavimosi dinamiką bei terapinio pokyčio momentus.

Kita galima tęstinumo kryptis – platesnis tyrimas, kuriame būtų analizuojami ne tik vaikų, bet ir tėvų ar mokytojų požiūriai į vaiko pokyčius, santykį su terapija bei dailės reikšmę. Tokia daugialypė perspektyva galėtų padėti geriau suprasti, kaip terapiniai pokyčiai pastebimi aplinkinių, kaip keičiasi vaiko santykiai su artima aplinka ir kaip šie pokyčiai atspindi kasdienėje vaiko raiškoje. Taip pat būtų vertinga įtraukti vaizdo įrašų analizę ar momentinę video-refleksiją, leidžiančią tiksliau atsekti verbalinės ir neverbalinės sąveikos niuansus.

Dar viena svarbi kryptis – tyrimai, orientuoti į skirtingas dailės terapijos struktūras: pavyzdžiui, grupinę terapiją ar tėvų–vaikų dailės terapiją. Šie formatai galėtų atskleisti kitokius santykio kūrimo būdus, naujus simbolinius veikimo laukus ir padėtų geriau suprasti dailės terapijos lankstumą bei prisitaikymą prie skirtingų vaikų poreikių.

Apibendrinant galima teigti, kad atlikta analizė atskleidė, jog dailės terapijos procese terapinis santykis su nerimą patiriančiu vaiku gali būti kuriamas per tikrą, gyvą kūrybinį santykį, dinamišką trinarę sąveiką ir vaikui pritaikytą nedirektyvų santykio kūrimo būdą, leidžiantį vaikui ne tik išreikšti emocijas, bet ir saugiai jas keisti bei perkurti.

IŠVADOS

1. **Terapinis santykis vaikų psichoterapijoje laikomas vienu svarbiausių veiksmų, lemiančių terapinius pokyčius, ypač dirbant su vaikais, patiriančiais emocinių sunkumų.** Humanistinė psichoterapijos paradigma pabrėžia autentiško ryšio, empatijos ir besąlygiško priėmimo svarbą – santykis čia suvokiamas kaip pats gydantis pagrindas. Dailės terapijos kontekste šie principai atsiskleidžia per kūrybinį veiksmą ir sąlytį su meno medžiagomis. Trinaris santykis tarp vaiko, terapeuto ir meno terpės, kurią sudaro meno medžiagos, kūrybos procesas ir meno produktas, sudaro sąlygas terapiniam santykiui formuotis per kūrybinę veiklą ir padeda stiprinti vaiko pasitikėjimą, saugumo jausmą bei vidinį augimą.
2. **Dailės terapija gali būti veikminga pagalbos forma vaikams, turintiems nerimo spektro sutrikimų, nes suteikia galimybę saugiai išreikšti jausmus ir stiprinti emocinį atsparumą per kūrybinę raišką.** Sąveika su meno medžiagomis ir kūrybinių motyvais leidžia vaikui tyrinėti savo patirtis netiesioginiu būdu, o kūrybos procesas tampa priemone vidiniams išgyvenimams pažinti ir apdoroti.
3. **Tyrimas atskleidė, kad terapinis santykis dailės terapijoje buvo kuriamas per trinarę sąveiką tarp vaiko, terapeuto ir meno terpės – medžiagų, kūrybos proceso ir kūrinio.** Kūrybinė veikla nuo pat pradžių tapo saugia erdve, kurioje vaikas galėjo tyrinėti, reikšti emocijas ir išlaikyti savarankiškumą. Šis santykis vystėsi iš nedirektyvaus buvimo šalia į abipusį ryšį, kuriame atsirado daugiau atvirumo, pasitikėjimo ir kūrybos, orientuotos į kitą – tai atsiskleidė per glaudesnį kūrybinį bendravimą, reagavimą ir intenciją būti santykyje.
4. **Kūrybinis ETC lygmuo šiame tyrime išryškėjo kaip pagrindinis vidinių išgyvenimų įprasminimo šaltinis, leidęs vaikui transformuoti nerimą keliančius jausmus į valdomus, simbolinius vaizdinius.** Per spontanišką, žaismingą kūrybą vaikas galėjo ne tik išreikšti, bet ir suprasti savo emocijas, susitvarkyti su patiriama įtampa, atgauti vidinės tvarkos pojūtį ir palaipsniui atskleisti augančio tapatumo ženklus. Simboliniai motyvai, pasikartojančios temos bei dovanojimo intencijos liudijo apie augantį gebėjimą būti santykyje ir įtvirtinti emocinius išgyvenimus kūrinuose.

REKOMENDACIJOS

1. **Ikimokyklinio ugdymo įstaigoms ir terapijos paslaugas teikiančioms institucijoms:** sudaryti sąlygas dailės terapijos taikymui priešmokyklinio amžiaus vaikams, turintiems nerimo spektro sutrikimų – užtikrinti tinkamą terapinę erdvę, kurioje vaikai galėtų per kūrybą saugiai išreikšti jausmus ir kurti ryšį su suaugusiuoju.
2. **Ikimokyklinio ugdymo įstaigų vadovams:** sudaryti galimybę taikyti ilgalaikes dailės terapijos intervencijas priešmokyklinio amžiaus vaikams, užtikrinant sąlygas reguliariam, tęstiniam darbui su kvalifikuotu dailės terapeutu.
3. **Švietimo pagalbos tarnyboms:** rekomenduojama plėsti dailės terapijos paslaugų prieinamumą vaikams, turintiems specialiųjų poreikių, ypač regionuose, kur šios paslaugos kol kas ribotos.
4. **Dailės terapeutams ir vaikų psychologams:** vertinant vaikų emocinius sunkumus, įtraukti į praktiką sąveikos su meno medžiagomis analizę kaip papildomą priemonę suprasti vaiko vidinius išgyvenimus, santykių dinamiką ir reagavimą į ribų nustatymą.
5. **Dailės terapeutams:** ankstyvose sesijose taikyti laisvą, neverbalinę kūrybinę veiksmą kaip priemonę užmegzti santykį su vaiku, ypač kai žodinė raiška ribota. Pavyzdžiui, piešimas lygiagrečiai šalia vaiko gali padėti sukurti pirminį kontaktą per bendrą kūrybos patirtį.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

- Albano, A. M., Chorpita, B. F., & Barlow, D. H. (2003). Childhood anxiety disorders. In E. J. Mash & R. A. Barkley (Eds.), *Child psychopathology* (pp. 279–329). Guilford Press.
- Ališauskas, A., Ališauskienė, S., Gerulaitis, D., Kaffemanienė, I., Melienė, R., & Miltenienė, L. (2011). *Specialiųjų ugdymo(si) poreikių tenkinimas: Lietuvos patirtis užsienio šalių kontekste*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Angus, L., Watson, J. C., Elliott, R., Schneider, K., & Timulak, L. (2015). Humanistic psychotherapy research 1990–2015: From methodological innovation to evidence-supported treatment outcomes and beyond. *Psychotherapy Research*, 25(3), 330–347. <https://doi.org/10.1080/10503307.2014.989290>
- Aponte, H. J. (2022). The soul of therapy: The therapist's use of self in the therapeutic relationship. *Contemporary Family Therapy*, 44(2), 136–143. <https://doi.org/10.1007/s10591-021-09614-5>
- Argaman Ben David, I., Bat Or, M., Regev, D., & Snir, S. (2021). Changes over time in therapeutic and art therapy working alliances in simulated art therapy sessions. *The Arts in Psychotherapy*, 75, 101804. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2021.101804>
- Ball, B. (2002). Moments of change in the art therapy process. *The Arts in Psychotherapy*, 29(2), 79–92. [https://doi.org/10.1016/S0197-4556\(02\)00139-9](https://doi.org/10.1016/S0197-4556(02)00139-9)
- Bateman, A. W., & Fonagy, P. (2004). Mentalization-based treatment of BPD. *Journal of Personality Disorders*, 18(1), 36–51. <https://doi.org/10.1521/pedi.18.1.36.32772>
- Bat Or, M., & Zilcha-Mano, S. (2018a). The Art Therapy Working Alliance Inventory: The development of a measure. *International Journal of Art Therapy*, 24(2), 76–87. <https://doi.org/10.1080/17454832.2018.1518989>
- Bat Or, M., & Zilcha-Mano, S. (2018b). The role of the art materials in the formation of the therapeutic alliance. *The Arts in Psychotherapy*, 59, 16–23. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2017.12.003>
- Betts, D. J. (2006). Art therapy assessments and rating instruments: Do they measure up? *The Arts in Psychotherapy*, 33(5), 422–434. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2006.07.001>
- Blow, A. J., Sprenkle, D. H., & Davis, S. D. (2007). Is who delivers the treatment more important than the treatment itself? The role of the therapist in common factors. *Journal of Marital and Family Therapy*, 33(3), 298–317. <https://doi.org/10.1111/j.1752-0606.2007.00029.x>
- Bordin, E. S. (1979). The generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance. *Psychotherapy: Theory, Research & Practice*, 16(3), 252–260. <https://doi.org/10.1037/h0085885>

- Bosgraaf, L., Spreen, M., Pattiselanno, K., & van Hooren, S. (2020a). Art therapy for psychosocial problems in children and adolescents: A systematic narrative review on art therapeutic means and forms of expression, therapist behavior, and supposed mechanisms of change. *Frontiers in Psychology*, 11, 584685. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.584685>
- Bosgraaf, L., Spreen, M., Vlasveld, L., & van Hattum, M. (2020b). Therapist qualities and working alliance in child psychotherapy: A systematic review. *Psychotherapy Research*, 30(6), 737–752.
- Bosgraaf, L., Spreen, M., Pattiselanno, K., & van Hooren, S. (2022). Measurement and development of art therapeutic actions in the treatment of children and adolescents with psychosocial problems. *International Journal of Art Therapy*. <https://doi.org/10.1080/17454832.2022.2127815>
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. The Hogarth Press. <https://archive.org/details/attachmentlossvo00john>
- Byers, A. N., & Lutz, D. J. (2015). Therapeutic alliance with youth in residential care: Challenges and recommendations. *Residential Treatment for Children and Youth*, 32(1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/0886571X.2015.1004285>
- Case, C. (2000). Our Lady of the Queen: Journeys around the maternal object. In A. Gilroy & G. McNeilly (Eds.), *The changing shape of art therapy: New developments in theory and practice* (pp. 15–54). Jessica Kingsley Publishers.
- Case, C., & Dalley, T. (1990). *Working with children in art therapy*. Tavistock/Routledge.
- Case, C., & Dalley, T. (2003). *The handbook of art therapy* (1st ed.). Routledge.
- Cassidy, J., & Shaver, P. R. (Eds.). (2016). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (3rd ed.). Guilford Press.
- Cohen-Yatziv, L., & Regev, D. (2019). The effectiveness and contribution of art therapy work with children in 2018 – what progress has been made so far? A systematic review. *International Journal of Art Therapy*, 24(3), 100–112. <https://doi.org/10.1080/17454832.2019.1574845>
- Corey, G. (2016). *Theory and practice of counseling and psychotherapy* (10th ed.). Cengage Learning.
- Corem, S., Snir, S., & Regev, D. (2015). Patients' attachment to therapists in art therapy simulation and their reactions to the experience of using art materials. *The Arts in Psychotherapy*, 45, 11–17. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2015.04.006>
- Cozolino, L. (2006). *The neuroscience of human relationships: Attachment and the developing social brain*. W. W. Norton & Company. https://archive.org/details/neuroscienceofhu0000cozo_i8h2

- Dalley, T. (2000). Back to the future: Thinking about theoretical developments in art therapy. In A. Gilroy & G. McNeilly (Eds.), *The changing shape of art therapy: New developments in theory and practice* (pp. 84–98). Jessica Kingsley Publishers.
- Dalley, T. (2004). *Dailė kaip terapija*. Apostrofa.
- Damasio, A. (2021). *Feeling and knowing: Making minds conscious*. Pantheon Books.
- Diomšina, B., & Vyčiniene, D. (2002). Vaikų ir paauglių nerimo sutrikimai. *Medicina*, 38(4), 466–470.
- Diomšina, B. (2009). *Vaikų ir paauglių nerimo sutrikimai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Duncan, B. L., Miller, S. D., Wampold, B. E., & Hubble, M. A. (Eds.). (2010). *The heart and soul of change: Delivering what works in therapy* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/12075-000>
- Edwards, D. (2004). *Art therapy*. SAGE Publications. <https://us.sagepub.com/en-us/nam/art-therapy/book226408>
- Elliott, R., Bohart, A. C., Watson, J. C., & Greenberg, L. S. (2011). Empathy. In J. C. Norcross (Ed.), *Psychotherapy relationships that work: Evidence-based responsiveness* (2nd ed., pp. 132–152). Oxford University Press.
- Erskine, R. G. (1998). Attunement and involvement: Therapeutic responses to relational needs. *International Journal of Psychotherapy*, 3(3), 235–244.
- Feller, C. P., & Cottone, R. R. (2003).** The importance of empathy in the therapeutic alliance. *Journal of Humanistic Counseling, Education and Development*, 42(1), 53–61. <https://doi.org/10.1002/j.2164-490X.2003.tb00168.x>
- Fishman, D. B. (2005). Editor's introduction to PCSP—From single case to database: A new method for enhancing psychotherapy practice. *Pragmatic Case Studies in Psychotherapy*, 1(1), 1–50.
- Flick, U. (2009). *An introduction to qualitative research* (4th ed.). SAGE Publications.
- Flückiger, C., Del Re, A. C., Wampold, B. E., & Horvath, A. O. (2020). The alliance in adult psychotherapy: A meta-analytic synthesis. *Psychotherapy*, 57(3), 281–291. <https://doi.org/10.1037/pst0000282>
- Franklin, M. (2010). Affect regulation, mirror neurons, and the third hand: Formulating mindful empathic art interventions. *Art Therapy*, 27(4), 160–167. <https://doi.org/10.1080/07421656.2010.10129385>

- Freilich, R., & Shechtman, Z. (2010). Children's self-disclosure in group counseling with art therapy and verbal counseling. *The Arts in Psychotherapy*, 37(1), 27–35. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2009.09.003>
- Gantt, L. M., & Anderson, F. (2009). The Formal Elements Art Therapy Scale: A measurement system for global variables in art. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 26(3), 124–129.
- Gantt, L., & Tabone, C. (1998). *The Formal Elements Art Therapy Scale: A rating manual*. Gargoyle Press.
- Gazit, I., Snir, S., Regev, D., & Bat Or, M. (2021). Relationships between the therapeutic alliance and reactions to artistic experience with art materials in an art therapy simulation. *Frontiers in Psychology*, 12, 560957. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.560957>
- Gómez-Carlier, N. (2022). A grounded approach to integral art therapy: Initial reflections on art materials. *Journal of Conscious Evolution*, 19(3). <https://www.imperial.edu/docs/instruction/student-learning-outcomes/student-services-slo/8577-jce-vol-19-article-3-2022/file>
- Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38(5), 581–586. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1997.tb01545.x>
- Gudaitė, G. (Red.). (2008). *Santykis ir pokytis: tarpasmeninių ryšių gelminės prielaidos ir psichoterapija*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Gudaitė, D. (2014). Psichoterapinio santykio reikšmė psichoterapijos veiksmingumui. *Psichologija*, 49, 108–122. <https://doi.org/10.15388/Psichol.2014.49.3309>
- Han, K., Kuri, M., Hinz, L. D., & Stein, M. M. (2024). Using expressive therapies continuum levels to understand neural processing of art materials: A review of current neuroaesthetic findings. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 41(1), 12–20. <https://doi.org/10.1080/07421656.2020.1827651>
- Hartley, S. L., Mihalopoulos, C., & Barrett, P. M. (2022). Therapeutic alliance and treatment outcomes in child psychotherapy: A systematic review. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 25(2), 160–178.
- Hass-Cohen, N. (2008). CREATE: Art therapy relational neuroscience principles (ATR-N). In N. Hass-Cohen & R. Carr (Eds.), *Art therapy and clinical neuroscience* (pp. 283–309). Jessica Kingsley Publishers.

- Hawley, K. M., & Garland, A. F. (2008). Working alliance in adolescent outpatient therapy: Youth, parent, and therapist reports and associations with therapy outcomes. *Child & Youth Care Forum*, 37, 59–74. <https://doi.org/10.1007/s10566-008-9050-x>
- Heynen, E., Roest, J., Willemars, G., & van Hooren, S. (2017). The therapeutic alliance as a factor of change in arts therapies and psychomotor therapy among adults with mental health problems. *The Arts in Psychotherapy*, 55, 111–115. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2017.05.006>
- Hilbuch, A., Snir, S., Regev, D., & Orkibi, H. (2016). The role of art materials in the transference relationship: Art psychotherapists' perspective. *The Arts in Psychotherapy*, 49, 19–26. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2016.05.011>
- Hinz, L. D. (2020). *Expressive therapies continuum: A framework for using art in therapy* (2nd ed.). Routledge.
- Hlavek, E. H., & Feldwisch, R. P. (2022). Humanistic approaches to art therapy: Existentialism, person-centered, and gestalt. In M. Rastogi, R. P. Feldwisch, M. Pate, & J. Scarce (Eds.), *Foundations of art therapy: Theory and applications* (pp. 235–257). Elsevier.
- Hogan, S. (2015). *Art therapy theories: A critical introduction*. Routledge.
- Holmqvist, G., & Lundqvist Persson, C. (2012). Is there evidence for the use of art therapy in treatment of psychosomatic disorders, eating disorders and crisis? A comparative study of two different systems for evaluation. *Scandinavian Journal of Psychology*, 53(1), 47–53.
- Hongyi, F., Yanhua, L., Misi, W., & Feng, G. (2022). *Study on the validity of the theoretical paradigm of art therapy for vulnerable children. Disability and Rehabilitation: Assistive Technology*. <https://doi.org/10.1080/17483107.2022.2074555>
- Horvath, A. O., & Greenberg, L. S. (1989). Development and validation of the Working Alliance Inventory. *Journal of Counseling Psychology*, 36(2), 223–233. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.36.2.223>
- Horvath, A. O., Del Re, A. C., Flückiger, C., & Symonds, D. (2011). Alliance in individual psychotherapy. *Psychotherapy*, 48(1), 9–16.
- Hughes, J. N. (2010). *Children's social competence and peer relations: A review*. In P. K. Smith & C. H. Hart (Eds.), *The Wiley-Blackwell handbook of childhood social development* (2nd ed., pp. 290–316). Wiley-Blackwell.
- Isserow, J. (2008). Looking together: Joint attention in art therapy. *International Journal of Art Therapy*, 13(1), 34–42. <https://doi.org/10.1080/17454830802002894>
- Jones, P. (2005). *The arts therapies: A revolution in healthcare*. Hove: Brunner-Routledge.

- Yin, R. K. (2018). *Case study research: Design and methods* (6th ed.). Sage
- Kaimal, G., Gonzaga, A. M. L., & Schwachter, V. (2017). Crafting, health and wellbeing: Findings from the survey of public participation in the arts and considerations for art therapists. *Arts & Health*, 9(1), 81–90. <https://doi.org/10.1080/17533015.2016.1185447>
- Kaluževičiūtė, G. (2021). Appraising psychotherapy case studies in practice-based evidence: Introducing Case Study Evaluation-tool (CaSE). *Psicologia: Reflexão e Crítica*, 34(9). <https://doi.org/10.1186/s41155-021-00175-y>
- Kagin, S. L., & Lusebrink, V. B. (1978). The expressive therapies continuum. *Art Psychotherapy*, 5(4), 171–180. [https://doi.org/10.1016/S0090-9092\(78\)80017-9](https://doi.org/10.1016/S0090-9092(78)80017-9)
- Karver, M., Shirk, S., Handelsman, J. B., & Burry, C. L. (2008). Relationship processes in youth psychotherapy. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 16(1), 15–28. <https://doi.org/10.1177/1063426607312536>
- Keidar, D., Oren, L., Witztum, E., & Weiner, A. (2020). The therapist-client bond in art therapy in schools: Contribution of the art therapist and the art to students' experiences. *The Arts in Psychotherapy*, 69, 101664. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2020.101664>
- Kieling, C., Baker-Henningham, H., Belfer, M., Conti, G., Ertem, I., Omigbodun, O., ... & Rahman, A. (2011). Child and adolescent mental health worldwide: Evidence for action. *The Lancet*, 378(9801), 1515–1525. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(11\)60827-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(11)60827-1)
- Killick, K. (2000). The Art Room as Container in Analytical Art Psychotherapy with Patients in Psychotic States. In A. Gilroy & G. McNeilly (Eds.), *The Changing Shape of Art Therapy* (pp. xx–xx). London: Jessica Kingsley Publishers
- Kollmann, J., Weigl, M., & Menzel, J. (2023). The effect of art therapy on preschool children's emotional regulation: A randomized controlled trial. *Frontiers in Psychology*, 14, 1166419. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1166419>
- Kossak, M. S. (2009). Therapeutic attunement: A transpersonal view of expressive arts therapy. *The Arts in Psychotherapy*, 36(1), 13–18. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2008.09.003>
- Kovess-Masfety, V., Husky, M. M., Keyes, K., Hamilton, A., Pez, O., Bitfoi, A., Carta, M. G., Goelitz, D., Kuijpers, R., Otten, R., Koç, C., Lesinskiene, S., & Mihova, Z. (2016). Comparing the prevalence of mental health problems in children 6–11 across Europe. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 51(8), 1093–1103. <https://doi.org/10.1007/s00127-016-1253-0>
- Kramer, E. (1971). *Art as therapy with children*. Schocken Books.

- Kujalienė, V. (2011). Terapinis santykis psichoterapijoje: samprata ir tyrimai. *Psichologija*, 44, 74–88.
- Lambert, M. J. (1992). Psychotherapy outcome research: Implications for integrative and eclectic therapists. In J. C. Norcross & M. R. Goldfried (Eds.), *Handbook of psychotherapy integration* (pp. 94–129). Basic Books.
- Lehman, B. J., David, D. M., & Gruber, J. A. (2017). Rethinking the biopsychosocial model of health: Understanding health as a dynamic system. *Social and Personality Psychology Compass*, 11(3), e12328. <https://doi.org/10.1111/spc3.12328>
- Li, C., et al. (2024). Art therapy interventions for anxiety reduction in children and adolescents: A meta-analysis. *Frontiers in Psychiatry*, 15, 11260852. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2024.11260852>
- Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas. (2018). *Valstybės žinios*, 1996, Nr. 63-1479; *aktuali suvestinė redakcija nuo 2018-07-01*. <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.1A478F5C6D20/asr>
- Lietuvos Respublikos Sveikatos apsaugos ministerija. (2019). *Įsakymas dėl meno terapeuto veiklos reiklavimų patvirtinimo Nr. V-457*. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/e2631330674c11e99684a7f33a9827ac?jfwid=q8i88mcob>
- Lietuvos sveikatos mokslų universiteto ligoninės Kauno klinikos. (2021). *Vaikų ir paauglių nerimo sutrikimų prevencijos, diagnostikos ir gydymo algoritmas*. Prieiga per https://2014.esinvesticijos.lt/media/force_download?url=%2Fuploads%2Fmain%2Fesproducts%2Fdocs%2F120069_d115816f0adba81bb3cab0c9147b480f.pdf
- Long, A. F., & Godfrey, M. (2004). An evaluation tool to assess the quality of qualitative research studies. *International Journal of Social Research Methodology*, 7(2), 181–196. <https://doi.org/10.1080/1364557032000045302>
- Lundkvist-Houndoumadi, I., & Thastum, M. (2013). A "Cool Kids" cognitive-behavioral therapy group for youth with anxiety disorders: Part 1, The case of Erik. *Pragmatic Case Studies in Psychotherapy*, 9(2), 122–178. <http://pcsp.libraries.rutgers.edu>
- Malchiodi, C. A. (2012). *Handbook of art therapy* (2nd ed.). Guilford Press.
- Malchiodi, C. A., & Crenshaw, D. A. (Eds.). (2015). *Creative arts and play therapy for attachment problems*. Guilford Press.
- Malchiodi, C. A. (2020). *Trauma and expressive arts therapy: Brain, body, and imagination in the healing process*. Guilford Press.

- Marder L. (2010). Spalvotas pasaulis. Ikimokyklinio ir jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų grupinė dailės terapija. Vilnius: Presvika.
- Marker, C. D., Comer, J. S., Abramova, V., & Kendall, P. C. (2013). The reciprocal relationship between alliance and symptom improvement across the treatment of childhood anxiety. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 42(1), 22–33. <https://doi.org/10.1080/15374416.2012.723261>
- McLeod, J. (2010). *Case study research in counselling and psychotherapy*. Sage.
- McLeod, J. (2011). *Qualitative research in counselling and psychotherapy* (2nd ed.). Sage.
- Moon, B. L. (2010). *Art-based group therapy: Theory and practice*. Charles C Thomas Publisher.
- Moon, B. (2016). Art therapy: Humanism in action. In J. A. Rubin (Ed.), *Approaches to art therapy: Theory and technique* (3rd ed., pp. 203–211). Routledge.
- Naumburg, M. (1966). *Dynamically oriented art therapy: Its principles and practice*. Grune & Stratton. <https://archive.org/details/dynamicallyorien00naum>
- Norcross, J. C. (Ed.). (2011). *Psychotherapy relationships that work: Evidence-based responsiveness* (2nd ed.). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199737208.001.0001>
- Norcross, J. C., & Lambert, M. J. (2018). Psychotherapy relationships that work III. *Psychotherapy*, 55(4), 303–315. <https://doi.org/10.1037/pst0000193>
- Oaklander, V. (2007). *Langas į vaiko pasaulį* (R. Gecevičiūtė, Trans.). Žmogaus psichologijos studija. (Original work published 1988)
- Oaklander, V. (2014). *Piktas vaikas: Darbas su sunkiai besielgiančiais vaikais ir paaugliais* (I. Strumilaitė, Trans.). Vaga. (Original work published 2006)
- Ormhaug, S. M., Jensen, T. K., Wentzel-Larsen, T., & Shirk, S. R. (2014). The therapeutic alliance in treatment of traumatized youths: Relation to outcome in a randomized clinical trial. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 82(1), 52–64. <https://doi.org/10.1037/a0033884>
- Pasaulio sveikatos organizacija. (2022). *Tarptautinė statistinė ligų ir sveikatos sutrikimų klasifikacija, 11-asis leidimas (TLK-11)*. Prieiga per <https://icd.who.int/browse11/l-m/lt>
- Pellegrini, A. D. (2011). *The Oxford handbook of the development of play*. Oxford University Press.
- Pénzes, I., van Hooren, S., Dokter, D., Smeijsters, H., & Hutschemaekers, G. (2014). Material interaction in art therapy assessment. *The Arts in Psychotherapy*, 41(5), 484–492. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2014.08.003>

- Pénzes, I., van Hooren, S., Dokter, D., Smeijsters, H., & Hutschemaekers, G. (2015). Material interaction and art product in art therapy assessment in adult mental health. *Arts & Health*, 9(1), 42–59. <https://doi.org/10.1080/17533015.2015.1088557>
- Polanczyk, G. V., Salum, G. A., Sugaya, L. S., Caye, A., & Rohde, L. A. (2015). Annual research review: A meta-analysis of the worldwide prevalence of mental disorders in children and adolescents. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 56(3), 345–365. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12381>
- Poon, Y. Y. (2017). *The art materials in the therapeutic relationship: An art-based heuristic inquiry* [Master's thesis, Concordia University]. Spectrum Research Repository. <https://spectrum.library.concordia.ca/id/eprint/982351>
- Purswell, K. E. (2014). *Young children's experiences of the therapeutic relationship in child-centered play therapy* (Doctoral dissertation, University of North Texas). University of North Texas Digital Library. <https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc699924/>
- Racevičienė, G. (2020). *Kūrybinės veiklos psichologiniai aspektai vaikystėje*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Racine, N., McArthur, B. A., Cooke, J. E., Eirich, R., Zhu, J., & Madigan, S. (2021). *Global prevalence of depressive and anxiety symptoms in children and adolescents during COVID-19: A meta-analysis*. *JAMA Pediatrics*, 175(11), 1142–1150. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2021.2482>
- Rankanen, M. (2014). Clients' narrative experience of the therapeutic relationship in short-term art therapy. *The Arts in Psychotherapy*, 41(3), 271–276. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2014.04.004>
- Rastogi, M., Scarce, J., Pate, M., & Feldwisch, R. P. (2022). *Foundations of art therapy: Theory and applications*. Elsevier Science Publishing Co. <https://www.elsevier.com/books/foundations-of-art-therapy/rastogi/9780323775748>
- Regev, D., & Snir, S. (2013). The effectiveness of art therapy in reducing depression in children: A meta-analysis. *The Arts in Psychotherapy*, 40(5), 376–380. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2013.07.002>
- Reis, H. T., & Clark, M. S. (2013). Responsiveness. In J. A. Simpson & L. Campbell (Eds.), *The Oxford handbook of close relationships* (pp. 400–423). Oxford University Press.
- Riccardi, M., Nan, J. K., Gotshall, K., & Hinz, L. (2014, July). *Trailblazing with the Expressive Therapies Continuum (ETC): Enhancing assessment and treatment planning*. Panel presented at the American Art Therapy Association Conference, San Antonio, TX.
- Robins, C. S. (2001). *A multi-modal approach to creative art therapy*. Jessica Kingsley Publishers.

- Rogers, C. R. (1957). The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting Psychology*, 21(2), 95–103. <https://doi.org/10.1037/h0045357>
- Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. Houghton Mifflin. <https://archive.org/details/onbecomingperson00roge>
- Rogers N. (1993). *The Creative Connection: Expressive Arts as Healing*. Science & Behavior Books. <https://www.scribd.com/document/208313279/The-Creative-Connection>
- Rubin, J. A. (2011). *The art of art therapy: What every art therapist needs to know*. Taylor & Francis Group.
- Rubin, J. A. (Ed.). (2016). *Approaches to art therapy: Theory and technique* (3rd ed.). Routledge.
- Safran, J. D., & Muran, J. C. (2000). *Negotiating the therapeutic alliance: A relational treatment guide*. Guilford Press.
- Schaverien, J. (1999). *The Revealing Image: Analytical Art Psychotherapy in Theory and Practice*. Jessica Kingsley Publishers.
- Schaverien, J. (2000). The triangular relationship and the aesthetic countertransference in analytical art psychotherapy. In A. Gilroy & G. McNeilly (Eds.), *The changing shape of art therapy: New developments in theory and practice* (pp. 55–68). Jessica Kingsley Publishers.
- Scheeringa, M. S., Zeanah, C. H., Myers, L., & Putnam, F. W. (2007). Predictive validity in a prospective follow-up of PTSD in preschool children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 46(5), 532–538. <https://doi.org/10.1097/chi.0b013e318030632d>
- Schattner, R., Shahar, G., & Bar-Kalifa, E. (2017). Therapeutic alliance trajectories: A comparison of two cases. *Psychotherapy Research*, 27(6), 688–700. <https://doi.org/10.1080/10503307.2016.1170953>
- Shirk, S. R., Karver, M. S., & Brown, R. (2011). The alliance in child and adolescent psychotherapy. *Psychotherapy*, 48(1), 17–24. <https://doi.org/10.1037/a0022181>
- Snir, S., Regev, D., & Bettan, E. (2017). The client–art–therapist triangular relationship: A pilot study. *The Arts in Psychotherapy*, 54, 11–19. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2017.02.002>
- Specialiųjų ugdymosi poreikių turinčių mokinių ugdymo organizavimo tvarkos aprašas, patvirtintas Lietuvos Respublikos švietimo, mokslo ir sporto ministro 2021 m. rugsėjo 6 d. įsakymu Nr. V-1505.
- Spence, S. H. (1998). A measure of anxiety symptoms among children. *Behaviour Research and Therapy*, 36(5), 545–566. [https://doi.org/10.1016/S0005-7967\(98\)00034-5](https://doi.org/10.1016/S0005-7967(98)00034-5)

- Springham, N., & Huet, V. (2018). Art as relational encounter: An ostensive communication theory of art therapy. *International Journal of Art Therapy*, 23(4), 162–170.
- Steimer, T. (2002). The biology of fear- and anxiety-related behaviors. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 4(3), 231–249. <https://doi.org/10.31887/DCNS.2002.4.3/tsteimer>
- Sullivan, R., Perry, R., Sloan, A., Kleinhaus, K., & Burtchen, N. (2011). Infant bonding and attachment to the caregiver: Insights from basic and clinical science. *Clinics in Perinatology*, 38(4), 643–655. <https://doi.org/10.1016/j.clp.2011.08.011>
- Šapoka, G. (2009). Dailės ir terapijos santykis šiuolaikinio meno kontekste. *Kultūra ir menas*, 3, 48–55. (PDF: dailes ir terapijos santykis.pdf)
- Tompkins Rosa, C. L. (2021). Strengthening the therapeutic bond through therapist art making with clients. *Journal of Creativity in Mental Health*. <https://doi.org/10.1080/15401383.2021.1930620>
- Transfer: Journal for Art Therapy and Related Sciences*. (2023). Vol. 1. Croatian Art Therapy Association. <https://hrcak.srce.hr/en/broj/24341>
- Tuffery, H. (2011). Are you looking at me? The reciprocal gaze and art psychotherapy. *ATOL: Art Therapy Online*, 1(3), 1–21. <https://doi.org/10.25602/GOLD.atol.v1i3.136>
- Van Lith, T. (2016). Art therapy in mental health: A systematic review of approaches and practices. *The Arts in Psychotherapy*, 47, 9–22. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2016.02.002>
- Vilniaus universitetas. (2020). *Vilniaus universiteto akademinės etikos kodeksas*. https://www.vu.lt/site_files/Etikos_kodeksas_2020.pdf
- Visuotinė lietuvių enciklopedija. (2023). *Dailės terapija*. Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. <https://www.vle.lt/straipsnis/dailes-terapija/>
- Waller, D. (2006). Art therapy for children: How it leads to change. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 11(2), 271–282.
- Winnicott, D. W. (1971). *Playing and reality*. Tavistock Publications. <https://archive.org/details/playingreality00winn>
- Wyman, P. A., Cross, W., Hendricks Brown, C., Yu, Q., Tu, X., & Eberly, S. (2010). Intervention to strengthen emotional self-regulation in children with emerging mental health problems: Proximal impact on school behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 38(5), 707–720. <https://doi.org/10.1007/s10802-010-9398-x>

Wood, C. (1990). In the beginning there was the image: The intersection of art therapy and the psychotherapeutic relationship. In T. Dalley (Ed.), *Art as therapy: An introduction to the use of art as a therapeutic technique* (pp. 59–79). Routledge.

World Health Organization. (2019). *Anxiety disorders*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/anxiety-disorders>

Zhang, Y., et al. (2023). Group painting therapy in children with osteosarcoma: An intervention study. *Frontiers in Psychology*, 14, 1166419. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1166419>

Zubala, A., MacIntyre, D., Gleeson, N., & Karkou, V. (2014). Description of arts therapies practice with adults suffering from depression in the UK: Qualitative findings from the nationwide survey. *The Arts in Psychotherapy*, 41(5), 535–544. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2014.10.005>

Žemaitienė, I., Mikalauskaitė, U., & Markevičiūtė, A. (2006). Meno terapijos reikšmė vaikų ir paauglių psichikos sutrikimų kompleksinio gydymo procese. *Neurologijos seminarai*, 10(28), 107–111.

PRIEDAI

1 PRIEDAS. Tėvų sutikimo forma dėl vaiko dalyvavimo tyrime

SUTIKIMAS DĖL VAIKO DALYVAVIMO TYRIME

Aš, (tiriamąjo asmens tėvo/motinos vardas, pavardė), sutinku, kad mano sūnus dalyvautų Vilniaus Universiteto Medicinos fakulteto Menų terapijos (Dailės terapijos specializacijos) studentės Donatos Daukšaitės-Digrienės vedamuose dailės terapijos užsiėmimuose, kurie yra baigiamojo magistrinio darbo ir tyrimo apie terapinio santykio kūrimą dailės terapijos procese dalis.

Tyrėja užtikrina, kad visi tyrimo duomenys (kūrinių nuotraukos, įrašyti sesijų garso įrašai) bus naudojami tik moksliniais tikslais, laikantis anonimiškumo ir konfidencialumo principų. Tiriamojo vaiko vardas ir atvaizdai nebus viešinami. Kai kurie anonimizuoti tyrimo duomenys (pvz., kūrinių fragmentai) gali būti naudojami moksliniuose pristatymuose ar publikacijose, jei tai atitiks etikos reikalavimus.

Tiriamąjo asmens vieno iš tėvų vardas, pavardė

parašas

Tyrėjos vardas, pavardė

parašas

2 PRIEDAS

Stebėjimo ir refleksijų šablonas

Stebima sritis	Fiksuojama informacija
Data / Sesijos numeris	<i>Pvz.: 2025-03-15, 4 sesija</i>
Vaiko emocinė būsena sesijos pradžioje	<i>Pvz.: susikaupęs, neramus, atsipalaidavęs; neverbalūs ženklai (pvz., nuleistos akys, uždaras kūno laikymas)</i>
Vaiko įsitraukimas į veiklą	<i>Ar noriai pradėjo veiklą, kaip įsitraukė, kiek išlaikė dėmesį, ar reikėjo skatinti</i>
Sąveika su terapeutu	<i>Reakcija į kalbinimą, akių kontaktas, fizinis atstumas, emocinis atvirumas</i>
Verbali komunikacija	<i>Ką sakė, kiek kalbėjo, kokios temos vyravo, ar įvardijo emocijas</i>
Neverbali komunikacija	<i>Kūno kalba, laikysena, gestai, balso tonas, atodūsiai, emociniai signalai</i>
Kūrybinis procesas	<i>Ką pasirinko kurti, kaip elgėsi su priemonėmis (atsargiai / impulsyviai / eksperimentavo), sprendimų priėmimas</i>
Kūrybos turinys (vizualiniai motyvai)	<i>Ką pavaizdavo, kokios temos, simboliai ar spalvų pasirinkimai kartojasi</i>
Emocinės reakcijos kūrybos metu	<i>Kada keitėsi emocinė būsena, kokios emocijos pasireiškė (džiaugsmas, įtampa, susierzinimas), ar susiję su kūryba ar kontaktu</i>
Vaiko reakcija į sesijos pabaigą	<i>Ar lengvai baigė veiklą, ar nenorėjo nutraukti, kaip reagavo atsisveikindamas</i>
Tyrėjos refleksija	<i>Tyrėjos jausmai sesijos metu, kilusios abejonės, santykio su vaiku dinamika, savirefleksija dėl savo įtakos procesui</i>

3 PRIEDAS

Pritaikyta ArAT (*Affect-regulating Arts Therapies*) veiksmų lentelė

Pastaba: Vienai sričiai gali priklausyti kelios skirtingos terapinio veiksmo kryptys, todėl jos nurodomos atskiromis eilutėmis.

Sritis	Terapinio veiksmo kryptis	Pritaikyta formuluotė
Įtampos reguliacija	Skatinti kūrybinį aktyvumą, kuris sumažina įtampą	Skatinti laisvą, spontanišką piešimą ar modeliavimą, leidžiant vaikui nevaržomai tyrinėti medžiagas.
	Sudaryti sąlygas fiziškai išreikšti energiją	Pasiūlyti naudoti plačius judesius piešiant, modeliuojant didesnius objektus rankomis.
Dėmesio reguliacija	Padėti vaikui sutelkti dėmesį į kūrybos užduotį	Siūlyti aiškia, paprastą kūrybinę užduotį, skatinant susitelkimą į dabartinį veiksmą.
	Palaikyti vaiko pastangas išlikti veikloje	Švelniai skatinti ir padrašinti vaiką tęsti veiklą, kai pastebima dėmesio išsiblaškymo požymių.
Afektų reguliacija	Pasiūlyti kūrybinę veiklą, leidžiančią išreikšti emocijas	Skatinti naudoti spalvas, formas ar vaizdinius, kurie padeda vaikui simboliškai išreikšti vidinius jausmus.
	Reflektuoti su vaiku jo išgyvenimus kūrybos metu	Žodžiu švelniai pasidomėti („Ką šis piešinys tau primena?“, „Kaip jautiesi piešdamas?“).
	Padėti vaikui patirti teigiamas emocijas per kūrybą	Akcentuoti pasitenkinimą ir džiaugsmą kūrybos procese, pastebint vaiko pastangas ir kūrybiškumą.

4 PRIEDAS

Kūrinių analizės forma pagal ETC modelį

Sesija / piešinio numeris	Naudota medžiaga	Formalieji vizualinės ir erdvinės raiškos elementai (pvz., spalvos, linija, forma, struktūra, kompozicija, paviršiaus savybės)	Dominuojantis ETC lygmuo	Vaiko elgesys / komentarai kūrimo metu	Trumpa interpretacija

5 PRIEDAS

Pedagogų išvalgų fiksavimo forma

(pildoma prieš terapijos procesą, proceso viduryje ir jam pasibaigus)

Data: ____ / ____ / ____

Pastaba: Ši anketa pildoma konfidencialiai. Duomenys naudojami tik tyrimo tikslais. Vaiko tapatybė nebus atskleidžiama.

1. Vaiko emocinė būsena

1.1. Kaip dažnai vaikas atrodo įsitempęs ar nerimastingas grupėje?

☐ Niekada ☐ Retai ☐ Kartais ☐ Dažnai ☐ Labai dažnai

1.2. Kokiais būdais vaikas dažniausiai reiškia savo emocijas? (Pažymėkite visas tinkamas)

- ☐ Verbalinė raiška
- ☐ Piešiniais, kūryba
- ☐ Elgesiu (pvz., užsisiklindimas, verksmas)
- ☐ Fiziologiniais požymiais (pvz., skundžiasi pilvo skausmais)
- ☐ Kita: _____

1.3. Apibūdinkite situacijas, kuriose vaikas patiria akivaizdų nerimą ar susierzinimą: (Atviras atsakymas)

2. Vaiko elgesys ir bendravimas

2.1. Kaip vaikas reaguoja į pokyčius ugdymo aplinkoje?

- ☐ Prisitaiko lengvai
- ☐ Reaguoja jautriai
- ☐ Dažnai pasimeta / atsitraukia
- ☐ Kita: _____

2.2. Ar pastebite elgesio pokyčių (teigiamų ar neigiamų) per pastarąjį mėnesį? (Atviras atsakymas)

3. Vaiko santykiai

3.1. Kaip vaikas dažniausiai bendrauja su bendraamžiais?

- ☐ Aktyviai ieško kontakto
- ☐ Bendrauja tik su pažįstamais vaikais
- ☐ Dažniausiai žaidžia vienas
- ☐ Sunkiai mezga ryšius (nesusikalba, nesupranta socialinių signalų)
- ☐ Rodo agresyvų elgesį (pvz., mušasi, stumdosi)
- ☐ Kita: _____

3.2. Kaip apibūdintumėte vaiko santykį su suaugusiais ugdymo aplinkoje (pvz., ar vaikas noriai bendrauja su suaugusiais, ieško pagalbos, priima paguodą, vengia kontaktų, priešinasi bendravimui)?

(Atviras atsakymas)

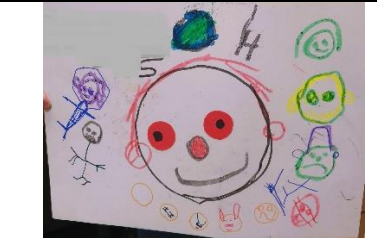
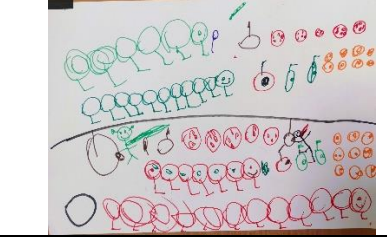
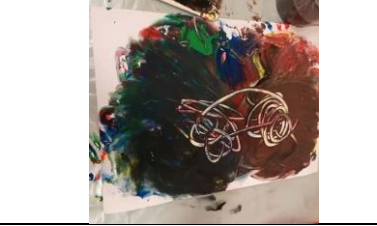
4. Refleksijos apie terapijos poveikį

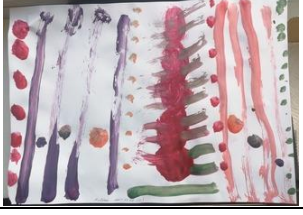
4.1. Ar pastebėjote pokyčių vaiko emocijose, elgesyje ar santykiuose su kitais, kurie, Jūsų nuomone, galėtų būti susiję su dalyvavimu dailės terapijoje?

(Atviras atsakymas)

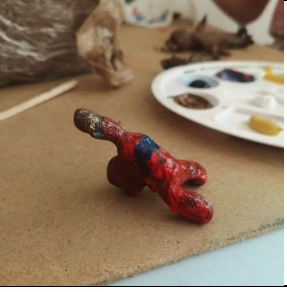
6 PRIEDAS

Dailės terapijos sesijose sukurti tyrimo dalyvio kūriniai

		
1 sesija_1	1 sesija_2	2 sesija_1
		
2 sesija_2	3 sesija_1	3 sesija_2
		
4 sesija_1	4 sesija_2	5 sesija_1
		
5 sesija_2	6 sesija_1	6 sesija_2
		
7 sesija_1	7 sesija_2	7 sesija_3
		
7 sesija_4	7 sesija_5	7 sesija_6

		
8 sesija_1	8 sesija_2	9 sesija_1
		
9 sesija_2	9 sesija_3	10 sesija_1
		
10 sesija_2	10 sesija_3	10 sesija_4
		
10 sesija_5	11 sesija	12 sesija
		
13 sesija_1	13 sesija_2	14 sesija_1
		
14 sesija_2	14 sesija_3	15 sesija_1
		
15 sesija_2	15 sesija_3	16 sesija

		
17 sesija	18 sesija_1	18 sesija_2
		
18 sesija_3	19 sesija_1	19 sesija_2
		
20 sesija	21 sesija_1	21 sesija_2
		
22 sesija_1	22 sesija_2	22 sesija_3
		
22 sesija_4	23 sesija	24 sesija_1
		
24 sesija_2	24 sesija_3	25 sesija_1

		
25 sesija_2	26 sesija_1	26 sesija_2
		
27 sesija_1	27 sesija_2	28 sesija_1
		
28 sesija_2	29 sesija_1	29 sesija_2